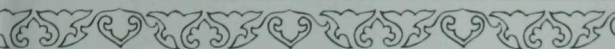

КАЗАН УТЛАРЫ

8.1999

*МЭНГЕ ЯШЬ
БОРЫНГЫ КАЗАНЫМ!*

Казан утлары Qazan utlary

1999

8

(922)

ОЕШТЫРУЧЫЛАРЫ:

**Татарстан хөкүмәте,
Татарстан Язучылар берлеге,
редакциянең хезмәт коллективы**

БАШ МӨХӘРРИРЕ

Равил Фәйзуллин

ИДАРӘ:

**Гариф Ахунов,
Харрас Әюпов,
Хәлим Гайнуллин,
Тәлгат Галиуллин,
Миркасыйм Госманов,
Аяз Гыйләжев,
Алмаз Гыймадиев
(жаваплы сәркәтип)
Флүс Латыйфи
(баш мөхәррир урынбасары),
Салих Маннапов,
Туфан Миннуллин,
Хатип Миңнегулов,
Ринат Мөхәммәдиев,
Нажар Нәжми,
Булат Солтанбәков,
Ренат Харис,
Розалина Шаһиева.**

Мөхәррирләр: Мансур Вәли, Наис Гамбәр, Рәдиф Гаташ, Шамил Маннапов,
Шаһинур Мостафин, Марс Шабаев.

Гамәли хезмәткәрләр: Альбина Әхмәтова, Лилия Гатауллина, Флера Сабирова,
Тәслимә Сибгатуллина, Гөлзадә Фәйзуллина, Төгзимә Шиһабиева.

Исәп-хисап бүлге: Асия Рәхимова.

✉: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎: Баш мөхәррир — 49-36-60.

Баш мөхәррир урынбасары — 49-36-09.

Жаваплы сәркәтип һәм компьютер үзәге — 43-56-12.

Бүлекләр: шигърият, фән, сәнгать — 49-36-61,

чачма есәрләр, хатлар, әдәби төнкийть — 49-36-63,

гамәли хезмәткәрләр — 49-36-65.

Исәп-хисап бүлге — 43-56-12.

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӘЧМӘ ӘСЭРЛӘР

Рифкатъ ЗАКИРОВ. Эзләр таптым монның алтын тамырын мин... <i>Шигырьләр</i>	5
Камил КӘРИМОВ. Ком сәгәте. <i>Раман</i>	11
СӨЛӘЙМАН. Бер дөньядан—бер дөньяга... <i>Шигырьләр</i>	83
Нурулла ГАРИФ. Мәмеш Бирде. <i>Тарихтан бер кыйсса</i>	87
Эльмира ШӘРИФУЛЛИНА. Көзләрдә килгән жылым. <i>Шигырьләр</i>	117
Кардәшлеккә чикләр юк. (<i>Удмуртияда яшәүче татар шагыйрьләренең шигырьләре</i>)	127

ТАТАР ХИКМЯЛӘРЕ ХӘЗИНӘСЕННӘН

Габделхәй САБИТОВ. Өч күнел	120
-----------------------------------	-----

РӘСМИ ДОКУМЕНТ

Мидли-мәдәни мохтәрият (автономия) турында Россия Федерациясе Федераль Законы	139
---	-----

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Мансур ВӘЛИ. Туксанынчы еллар әдәбияты	147
Гөлгенә МӨХӘММӘТВӘЛИЕВА. Г. Ибраһимовның «Өйгә таба» повесте	166

ХАЛЫК ИЖАТЫ ЖӘУҺЭРЛӘРЕ

Мишәр әкиятләре (<i>Ленар Жамалетдин кереш сүзе белән</i>)	152
--	-----

ТАРИХ

Рәисә МУСАБӘКОВА. «...Мин догада» (<i>Сәгыйть Сүнчәләйнең тууына 110 ел</i>)	171
Гаяр ГАЗЫЙМЖАНОВ. Исхак мулла варислары	176
Зөфәр РӘМИЕВ. Габдрахман Сәнгати—фоторәсемнәрдә	182

ӘЗ-МӘЗ МӘЗӘК

Фәнзаман БАТТАЛ. <i>Мәзәкләр</i>	184
Укучы сүзе	188
Котдыйбыз	189
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан	190

«Проза и поэзия»: роман К. КАРИМОВА «Песочные часы»; исторический рассказ Н. ГАРИФ; стихи Р. ЗАКИРОВА, СУЛЕЙМАНА, Э. ШАРИФУЛЛИНОЙ и стихи татарских поэтов, живущих в Удмуртии.
 «Из сокровищницы татарских рассказов»: рассказ Г. САБИТОВА «Три души».
 «Официальный документ»: Федеральный Закон Российской Федерации о культурно-национальной автономии.
 «Литературная критика»: «Татарская литература 90-х годов». Статья М. ВАЛИЕВА; Г. МУХАМЕТВАЛЕЕВА анализирует повесть Г. Исхаки.
 «Народное творчество»: сказки татар-мишар.
 «История»: к 110-летию С. Сунчали посвящена статья Р. МУСАБЕКОВОЙ «... Я молюсь»; статья Г. ГАЗИМЗЯНОВА «Наследники Исхак мульты»; статья З. РАМИЕВА «Г. Сунгати в фотографиях».
 Забавные истории Ф. БАТТАЛА.
 Слово читателя.
 В номере отмечается 70 -летие Я. Халитова.
 Дневник общественно-культурной жизни.
 «На наших обложках»: «Жатва» - фотоэтиюд; писатель К. Каримов.

IN OUR ISSUE:

"Prose and Poetry": K. KARIMOV'S novel «Sand hours»; N. GARIF'S historical story; the verses of R. ZAKIROV, SULEIMAN, E. SHARIFULLINA and verses of tatar poets, which live in Udmurtia.
 "From treasury of tatar stories": G. SABITOV'S story «The three souls».
 "The official document": The federal law of the Russian Federation about culture-national autonomy.
 "Literary criticism": «Tatar literature of 90 th years» M. VALIEV'S article; G. MUHAMETVALEEVA analyse of G. ISKHAKI'S article «...
 "History": to 110th years S. SUNCHALY, devote R. MUSABEKOVA'S article.
 "... I have pray": G. GAZIMZIANOVA'S article «Heirs of Ishkak mulla»; Z. RAMIEV'S article of G. Sungati in photographs.
 «Reader's word».
 The diary of social and cultural life.
 In our covers: «The harvest»-photosketch; writer of K. Karimov.

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.
 ★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләми һәм кире кайтарылмый.
 ★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналлары алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хақында 49-36-62 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итергә кирәк.

Журнал редакциянен компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды.
 Басарга кул куелды 28.07.99 ел. Офсет ысулы белән басылды. Кәгазь форматы 70X108^{1/16}.
 Учетн.-изд. табак 14,2. Басма табак 12 (16,8). Тиражы 7860. Заказ 3-356
 Журнал Татарстан Республикасынын Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгында теркалган.
 Теркалу таныклыгы № 7.

Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе.
 Казан, Декабристлар урамы, 2

ШИҒРЫН

Рифкаты Закиров

ЭЗЛӘП ТАПТЫМ МОҢНЫҢ
АЛТЫН ТАМЫРЫН МИН...

Чыдамлык

Жанга газиз үз илемнен
Япа-ялгыз үгиз мин;
Әйтерсең лә, Иделемнен
Ярга каккан күбеге мин.

Төштем шундый дәрәжәгә:
Жил дә чиртми тәрәзгә,
Тик шом-шәүлә пәрдәләргә
Күбәлектәй бәргәләгә.

Шулай уза кич-иртәләр,
Курай суза чикерткәләр;
Кем йоклатыр, кем уятыр,
Кем юатыр, кем иркәләр?..

Туган-үскән үз жиремнен
Ташка үскән кыр төле мин.
Башым ташка орыр идем,
Ташның таулар күңеле, дим.

Баш чыдар да... таш чыдамас,—
Тау да елар,—таш елагач.
... Кеше хәлен таш сорамас,
Чыдыйм инде, бер чыдагач!..

Мәңгелек моң

Тәрәз каршысында тора ана:
Юк барасы һәм юк кайтасы...
Еракларга карап ул моңлана,
Кыен аңа—ялгыз карт башы:

«Бүгөн жомга—а—а,
Иртэгэ шимбэ—э—э,
Берсекөнгэ—э—э...
улым кайтмасмы?»

Башы да юк жырның, ахыры да...
Моң дигэндэ бармы чамасы?!—
Торсаң аны тыңлап... эттэй елап,
Килэ ерак чыгып чабасы!..

«Бүгөн жомга—а—а,
Иртэгэ шимбэ—э—э,
Берсекөнгэ—э—э...
улым кайтмасмы?»

Моңланырга шушы жыр барында
Кирэк түгел аңа башкасы;
Сулык-сулык кабатлый ул шуны
Иртэ таңнан—кояш батканчы:

«Бүгөн жомга—а—а,
Иртэгэ шимбэ—э—э,
Берсекөнгэ—э—э...
улым кайтмасмы?»

Көңнәр санап, гел тэрэзгә карап,
Булмаганга бүтән чарасы,
Төсө уңган пыяладай булган
Күзләренең жете карасы...

«Бүгөн жомга—а—а,
Иртэгэ шимбэ—э—э,
Берсекөнгэ—э—э...
улым кайтмасмы?»

Ут йотса да, канлы яшь койса да,
Йомылмый шул йөрәк ярасы:
Нигә кайтмый, нигә бер хат язмый
Аның гына йөрәк парәсе?!

«Бүгөн жомга—а—а,
Иртэгэ шимбэ—э—э,
Берсекөнгэ—э—э...
улым кайтмасмы?»

Кем гаепле моңа: эллә заман,
Эллә инде язмыш хатасы...
Улын көтеп ана һаман-һаман,
Булды тәмам урын хастасы.

«Бүгөн жомга—а—а,
Иртэгэ шимбэ—э—э,
Берсекөнгэ—э—э...
улым кайтмасмы?»

Хаста ана тэрэзгә бага,
Жаны барда килми ятасы...
Жилме кага, эллә болай гына
Шыгырдым тэрәз капкачы?

«Бүгөн жомга—а—а,
Иртэгэ шимбэ—э—э...

Берсекөнгэ—э—э...

улым кайтмасмы?»

Телдэ бер жыр... Яну-эриүлэрнен

Таң атуга туа янасы;

Көн дэ шулай сүнэр-сүнэр уттай

Тагын күпме пыскып янасы?!
 ... Бер жомгада инде ачылмады

«Бүгөн жомга—а—а,

Иртэгэ шимбэ—э—э,

Берсекөнгэ э—э...

улым кайтмасмы?»

Тэрзэлэрнен пәрда-япмасы.

Моң тынмады эмма, моң чыңлады

Кояш басп, таңнар атканчы:

«Бүгөн жомга—а- а,

Иртэгэ шимбэ—э—э,

Берсекөнгэ—э—э...

улым кайтмасмы?

Бар иде дэ Кеше... юкка чыкты

«Ә» дигәнче, керфек какканчы...

Ә бу жыр-моң йөрер: кайчан да бер

Яшь булып таш эреп акканчы!..

«Бүгөн жомга—а—а,

Иртэгэ шимбэ—э—э,

Берсекөнгэ—э—э...

улым кайтмасмы?..

... Йөгөрөп кенә—э—э

улым кайтмасмы...»

Яшәгәндә Кеше булып...

Бәхет эзләп гомер язларында

Төшсәм дэ мин күмер базларына,

Күпне күргән газиз башларыма

Ташлар гына яуды, ташлар гына.

Нык ышанып уңыш яулавыма,

Карамыйча тормыш алдавына

Үр менгәндә, язмыш алларыма

Таулар гына өйде, таулар гына.

Күпме яшәсә дэ кеше туып,

Узмышы юк язган язмышыннан;

Яшәр, үләр өчен Кеше булып,

Мин күргәннәр һаман аздыр сыман...

Сүзсез дога

Кагынамы үрдә ут,

Чагыламы дәрә-су,

Тора жир-күк тирбәләп,—

Рәшәме, нәрсә бу?

У-һу, Аллаху я-һу...

Карап торсаң, яман бу,
 Миңа читен, ямансу...
 Нинди төтен, томан бу?—
 Кыямэт көн сыман бу...
 У-һу, Аллаһу я-һу...

Булганны да югалту,
 Болгату да болгату,
 Сүз куерту, күз буу
 Белән тулган дөнья бу!
 У-һу, Аллаһу я-һу...

Илем өчен оялу,
 Телем өчен хурлану,
 Шомлану да гел яну—
 Азмы әллә миңа бу?!
 У-һу, Аллаһу я-һу...

Тик яхшыга тартылу,
 Гел яктыга омтылу—
 Үземдәге иман бу;
 Телемдәге догам бу:
 У-һу, Аллаһу я-һу...

Тирән эзләр

Кышкы зират. Елап туйган
 Ак каеннар уйга чумган.
 Карда аяк, таяк эзе—
 Калган ялгыз юлаучыдан.

Зәмһәрирдәй кышкы көндә
 Кемдер килгән аксап монда:
 Зәңгәрсү эз—сагыну төсө,
 Гамь билгесе—ап-ак юлда.

Карлар, ташлар уелып калган:
 Кайнар яшьләр коелып барган...

Соңгы җыр

Жәйрәгәндә күктә канатсызлар,
 Яшәгәндә жирдә жансызлар:
 Соңгы очышкача канат сызлар,
 Соңгы сулышкача жан сызлар!..

Сайрар идем кош булып...

(Жыр)

Ташыр идем су булып ла,
 Ярдан-ярга сугылып:
 Йә кирегә, яки үргә
 Агып булса ургылып.

Очар идем кош булып ла,
 Былбылларга қушылып:
 Озатучы, қаршылаучы
 Булса әгер қул сузып.

Шаулар идем су булып ла,
 Сайрар идем кош булып:
 Бәхет кошым инғә қунып
 Сайрап торса очынып!..

Бу—ни бу?..

*Нефть мае тулып сулар аға,
 Туасы да килми бу дөньяға...*

Г. Афзал.

Туасы да килми бу дөньяға,
 Торасы да килми;
 Түнеп катқан башны қыйблага
 Борысы да килми.

Чығасы да юлга, барасы да,
 Кайтасы да килми.
 Чумасы да суга, батасы да,
 Калкасы да килми.

Керәсе дә утка, янасы да,
 Сүнәсе дә килми;
 Яна-сүнә пыскып ятасы да,
 Үрләсе дә килми.

Укыйсы да килми, язасы да—
 Сызасы да килми;
 Яза-сыза кәгазь буясы да,
 Бозасы да килми.

Бөркет сыман канат кағасы да,
 Очасы да килми.
 Бер қысылған күзне ачасы да,
 Йомасы да килми.

«Бу—ни бу?»—дип, башны ватасы да,
 Уйласы да килми;
 «Милләт—мәрттә бит!»—дип әйтәсе дә,
 Ымласы да килми...

Шаһ һәм шагыйрь

1

Туганда ук тумасаң да син шаһ булып,
 Бер ал таңда чықтың калкып, қояш булып.
 Мин тусам да тулған айға охшаш булып,
 Баш очымда—гомер бие тоташ бөлыт...

... Идел-йортта бер үк елда туып үстек,
Бер үк чишмә, бер үк елга суын эчтек;
Күңелебездә булмаса да хөсөт-үчлек,
Жир йөзөндә этлек барын тоеп үстек.

«Олы «күл»дә су чәчрәтеп уйнадык без,
Су буйларын ямансулап буйладык без.
Күп уйладык, һаман уйлап туймадык без,
Соңра чыктык ерак юлга жыйналып без.

Ходай кушкан икән сиңа шаһ булырга,
Яшьлек хыялларын чыңга ашырырга.
Миңа язган: авырырга, кайгырырга,
Ахырында шагыйрь булып, аһ орырга...

Ара ерак инде—житми күз карашы,—
Дйтерсең лә нәкъ жир белән күк арасы.
Син халкының бүген гүя—күз карасы:
Ераккарак, «түбәнгәрәк» бер карачы?!

Тик бер түгел, карасаң да син мең кабат,
Ветермәссең һәммәсен дә күреп-санап:
Бер жанымда ничә яра тора канап—
Кемгә хажәт минем ижәт, минем газәп?..

Булмасам да шагыйрьләренең шагыйре мин,
Булып шулай фәкыйрьләренең фәкыйре мин:
Эзләп тапсам моңның алтын тамырын мин,
Үз халкының улы булып танылырмын.

2

Син бөөк шаһ! Синнән биек—кояш кына...
Аны да еш болыт каплый чыккач кына;
Көн суына, нурлар сүнә юаш кына,
Жылынырга мин кулымны сузгач кына.

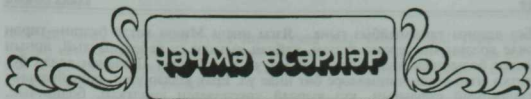
Сорыкорттай вәзирләрен, казыйларын
Катлы-калын шул болыттай каплай барын.
Күрсәң дә, бик соң күрсәң кайберләрен,
Дйтик, шагыйрьләренең бары каберләрен...

Иртә үлгән шагыйрьләренең баш очында
Елыйсыңмы,—анысы синең намусыңда.
Булсак та без тигез Раббым каршысында,
Бу хакта мин яза алмыйм барысын да...

Әмма тиеш мыгеңа син чорнарга:
Күчә-күчә жырдан-жырга һәм чорларга
Барсын, дисәң, даным ерак гасырларга,
Якты чырай күрсәт бүген шагыйрьләргә.

Бүген алар сине зурлап гимн язар:
Яңабаштан туар дастан вә кыйссалар.
Шигърияттән өстен тагын ни-нәрсә бар,—
Ансыз... кояш-айсыз, шаһым, бу дөньялар

Камил Кәримов

КОМ СӘГАТЕ

РОМАН

Зөмәйрә

Инештән су эчмиләр...

Юлнын икенче яртысына житкәч кешенең фәлсәфәсе үзгәрә. Килә бер көн—яшьлек ваемсызлыгы белән шалтыратып үтеп киткән манзараны, мохитне, вакыйгаларны, елларны һәм юлларны бөтен катнашучылары белән искә төшерә башлыйсың, игътибарны жәлеп итәргә дә ярамаган, кайчандыр гап-гади ялтыравык бер пыялагына булып күренеп калган минутларга алтын дәрәжәсе биреп, тирән мәгънә, олы нәтижә, изге төшенчә, ә бәлки соңгы юанычынны эзли башлыйсың. Юлның беренче яртысындагы югалтулар исенә төшөп, сине түбәгә китерә.

Зур вәгъдәләр, яшерен өметләр, алжиткан хыяллар белән тагын яз килә! Яз Империясенә котырган ташкыны яу булып дөньяны буйсындырырга омтыла.

Өе булганнарның түбәсеннән тамчы тама.

Курчак өе сыман бизәкләп эләнгән ояларда жиде дингез, жиде кат чик сызыгын исән-имин үтеп кайткан замана сыерчыклары, чит илләрдә ишеткән-күргәннәрен сөйләргә теләгәндәй, төрле телләренә үртәп сайраштыра.

Аккан сулар кире кайта... Үз күзләре белән күрәсе килгән кеше, Мишә елгасының яр читенә килеп, язгы ташуны күзәтсен...

Киләннәнрән улак ыргагына эләнгән Казан чиләкләре тулып түгелгән сулары гөрләвекләргә ияреп инешкә төшә; инеш аны Мишәгә илтеп тапшыра; ә Мишә суын Идел һәрвакыт сөенеп каршы ала; ниһаять, Шәленең ун чишмәсе Иделнең бер дулкынына әверелә дә Каспий дингезенә ашкына. Дингезләрнең холкын беләбез—ул безнең чишмәләренә мәңгегә дип тозлап куя. Ләкин Шәле чишмәләре Сафура, Сыерчык, жәяүле һәм давыллы бураннар булып кире үз авылына әйләнеп кайта.

Камил КӘРИМОВ (1950) — прозаик, “Ундурт яшәтә”, “Бәхетле кеше”, “Күләгәдә төлкә бар”, “Үзеңне бел...” һ. б. повесть һәм хикәя китаплары авторы. “Алдагыч көз” повесте журналыбызның 1983 елгы 3 санында басылып чыккан иде. Камил Әдһәм улы Кәримов — Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы. Хәзерге вакытта ул “Чаян” журналы редакциясендә җаваплы секретарь булып эшли.

Без аларны танымыйбыз гына... Язгы инеш Мишә хәтле булган—тирән эчле ярлары мөддерәмә тулган, кайнап чыккан су кебек шаулый, ярның китек болыннарыннан читкә ташып чыга... Шушы, Шәленен еллар буге читкә агып яткан чишмәләре бит инде ул. Ерак юллар үтеп, гашийкларны сугарырдай сафлыгын, күз юардай көүсәрлеген югалткан, болганчык, чиркангыч шыксыз һәм хәтәр ташкынга алышынган ул чишмәләр. Бәлки, Шәленеке генә түгелдер, тик барыбер заманында кем өчендер изге булган чишмәләр хәзер гөнәһ шомлыгына әверелгән. Алар, яз житкән саен кире әйләнеп кайтып, яшәү белән үлем арасындагы нәүмиз жаннарны әрнетә, бәгырьләренә актара, хисләренә сызлата. Саф чишмә агымы кеше тормышы аша үтә, аны юа, чистарта, сафландыра һәм язмышлар дөмөн үзенә алып болганчыклана. Шунадыр, инештән су эчмиләр. Эчәр өчен гел чишмәләрнен сафы, көүсәре кирәк.

Яз—табиғатның туган көне.

Фазыл гомер озынлыгын язлар белән саный. Кеше язы кешегә кирәкми. Чит кешенен азын да, шатлыгын-кайгысын да ташлап китеп була. Дүрт миллиард кешеле Жир шарында һәркем үзе генә яши: үзе генә туа, үз дөньясында үсә, башкаларга сиздермәскә тырышып кына ярата, үз йөрәгенә таянып көрөшә, күзен йомып ялгызлыкта бәхилләшә һәм жир куенында япа-ялгыз ятып кала...

Фазыл ялгызы гына ташкыннан ташкынга күчтә, судан суга керде, юлдан юлга сикерде. Кая гына барса да, ана су иярде, аккан суларның кире кайтасына самими ышану белән өметләнеп яшәде.

Туган авылыннан бер китсәң—торган авыллар күбәя икән...

Савин бистәсенә яз үзенчә килә.

Шәһәр хакимияте күзеннән кача-поса, бер төн эчендә хәрәмләшеп салынган такта йортлар, төнлә күтәрелгән мунча буралары, ашык-пошык өелгән нигезләре азын күмелгәнче су эчәндә кала. Бистә шыксыз кораблар явы килеп туктаган кыргый затонны хәтерләтә. Килеп туктаганнар да батканнар...

Утыз еллар чамасы элек, Казансуның Кремльгә каршы яры буенча биек дамба күтәртеп сузганнар иде. Савин бистәсен җилле дулкыннардан саклады ул саклавын. Ләкин су хәвефе дулкын булып кына килми. Казансу Идел белән кушылган жирдә зур көчкә ия... Инженерлар корылмасы аркылы чыга алмагач, тымызык дулкыннар шәһәр халкы кызына торган комлыкка сенеп, жир астыннан бистә урамнарына саркып чыга тора. Язгы ташкыннарда масаеп Идел өслеге күтәрелсә, шуның өстенә, кар башына житәрдәй тоташ ләйсән янгырлар да өстәлсә, Савин халкының бәхет нуры сүнә. Бар тереклек сагынып көтеп алган яз көннәре Фазыл бүген яшәп маташкан бистә өчен елның иң мәрхәмәтсез фасылына әверелә. Тубыктан су эчәндә калган өйнең хужасына килеп: «Нихәл яшәп ятасыз?»—дип сорасан—жан дошманга әверелерсен. Тавыкларының ун көннән бирле куначадан төшә алмавын, базы тулы бәрәнгенен су эчәндә калуын, мич астының жебеп жимерелүен син болай да белергә тиеш! Мөмкинлеге булганнар тавыкларын оясы белән күтәрчен кетәклегенә күчәреп торыр. Бер-ике тапкыр миче жимерелгәннәр жылыту-пешерү эшләрен баллонлы газга көйләр.

Базга су төшәсен көткөндә, кул кушырып утырмас өчен, баштагы мәлдә тимер чоқырлар ясау бар иде. Чәнти бармак калынлыгы нәни плителәренә эретеп ябыштырып, идән астына күмәләр иде. Эңә сыярлык та тишеге-ярыгы калмый, су үтми, бәрәнге консерв банкасына ябып куйган кебек тора иде. Ләкин бистәнең пляжга якынак урыннарында, кар суы кинәт күтәрелеп бер-ике өйне аударгач, аңладылар—тимер баз, су асты көймәсе кебек калкып, идән өрлегенә терәлә дә күтәрәп ыргыта икән. Шуннан тимер базлар ясамас булдылар, ясап өлгәргәннәре дә «су асты көймәләрен» өскә калыкмый торган итеп тишкәләп бетерделәр.

Монда яз көне күнүтек киеп йоклый торган түзем халык яши.

Фазыл трамвайга килеп керсә, янәшәдәге пассажирлар иснәнә

башлый, көөк исе сизеп түгөл инде, юеш жир исен сизеп! Тәрәздән үрелеп кенә жикән камыш өзәрдәй өйләрдә яшәүчеләрнен киemenә жир исе сенә. Калку йортларда яшәүче коры киемле кылтым түткәйләр Савин халкын саз исеннән таный.

Влач сөюче түрәләребез, сәяси көрәшләрдә беренчелекне яулар өчен, бер файдалы эш башлап жибәрделәр—жимерек йортларда яшәүчеләрне унышар катлы тимер-бетон ояларга күчерергә керештеләр.

Саз йоткан Савин бистәсендә мәрәкә башланды: сазлыкны, колач калынлыгында ком белән күмеп, бетон тартмалар өяләр. Сазга субай кагып, жимерелгән, янган, ятим калган, гарипләнгән, иленнән куылган һәм су баскан гаиләләрне күчерә торалар. Ниһаять, су эчендә яшәүчеләрнен коры хыялы тормышка ашарга тели—субай аяклы йортлар Савин сазлыгына да атлап керде.

Мактап аргач, яманласан да була

Бер, ике, өч, дүрт, биш, алты... Әгәр илләгә кадәр санап китсәк, укучының сабырлыгы житмәс, һичшиксез бүлдерер. Ә саныйсы иде, һәр санга аерым-аерым тукталып, саныйсы иде. Фазылга бүген илле яшә. Ул һәр санны ел итеп озын-озак яшәде.

Анын туган көнен моннан бер атна элек үк контор ашханәсендә билгеләп үттеләр. Эшчеләрнен туган көннәрен зурлап үткәрә торган оешмалар да бар микәнни, дип, базар чорының күпчелек эшсезләре көнләшеп тә куяр әле. Көнләшерлек берни дә юк. Фазылны вакытыннан алда пенсиягә озаттылар. Утыз ел бие пәһлеван эшендә эшләп, эшләгән жирендә яшәп гомер кичергән иргә яштыш һәм сабакташ кызларынан да алданрак пенсия кенәгәсә тоттырдылар. Туган көне бүген әле анын, тик илле яшен гөрләтеп тутырырга ярап куердай сонгы атнасын да көтмичә, озату вәгазә укып, ятлаган шигырьләр белән мактап: «Син, пенсионер бабай бүген!»—дип, фәрман укыдылар. Баш инженерның каз үстөрү тәжрибәсе уртаклашырга дип, Венгрия—Германия—Швеция аша, Киев-каз юлы буйлап, сәяхәткә чыгасы бар иде. Утыз ел эчендә авыл халкына өч йөздән артык артезиан коесы казыган су бораулау остасы Фазыл Шәмсетдиновны пенсиягә озатуда баш инженерның катнашмавы—әтиен ял йортыннан кайтканчы туй үткөрү белән бер булыр иде. Шуна күрә, баш инженерның сәяхәт көненә туры килгән Фазыл юбилеен бер атнага алга күчәрделәр һәм ашыктырып кунак уены оештырдылар. Уенның даими персонажлары һаман да шул «Ак Чишмә»нен контор хезмәткәрләре. Фазылның эштәшләре, туганнарча аркадан сөярдәй дуслары, гадәттәгечә, бораулау эшендә: авылларда, юлда... Аларның юлы өзелмәгән...

Мактау сүзләре әйтелеп, ике метрга өч метрлы келәм тапшырылганда, табында аш та суынып өлгермәгән иде әле. Озату кичәләрен үткөрүнен чын остасына әверелгән контор хезмәткәрләре өчен кемнендер пенсиягә китеп баруы көндәлек эш сыман ғына. Заказчикларның берсе, кулда акча булмагач, борауланган скважиналар өчен келәм партиясе белән түдәгән. Хәзер бу Монгол келәмнәрен, аерым очрак өчен дип, кызыл почмакта саклыйлар. Сонгы елларда пенсиягә чыккан һәр кешенең өендә шушы келәм —хөкем карары кебегрәк ул...

Фазылга иртәрәк эләкте бу келәм...

Табигатьтә тереклеккә үсәр өчен ризык, су, яктылык һәм жылылык кирәк. Шушы дүрт шарты туры килсә генә, кешеләр дә үсемлекләр кебек көрәеп үсә ала. Аш-суы да, яктылыгы да мул иде Фазылның, тик жылылыгы житмәде. Биологик үсеш өчен түгел, рухи үсеш өчен жан жылысы эзләп йөри торгач, мәктәпне тәмамлаган кичтә Хәмдиядән чигүле яулык алып башланган үсү юлы, Әлфиналәр коесы өчен көрәштә Монгол келәмә алу белән, бер мәлгә өзелеп калды.

Мактау сүзлөрөнөн сак һәм кыска янгырашы, хезмәт юлына үлчәмле белешмәләр теркәү, кире эшкә кайтмасылык итеп фатыйхалар бирү Фазылның пенсиягә китүен «лаеклы ял» дигән ялтыравык төшенчәдән читкәрәк алып китә иде.

Иске йолаларны кысрыклап яналары керде.

Мактау сүзләре беткәннән соң, баш инженерның начальнигы узынып әйтсә килгән сүзе янгырагга тиеш иде. «Фазыл, китмә син, эшлә әле!» дип күнел өчен генә булса да әйтергә кирәктер ләбаса... Лаек һәм аек булса да, буш сүзләргә саран ул базар. Пенсиягә чыккан кешегә шөкерана кылып, аннан бушаган урынга яна кеше алмыйча гына, табигый ысул белән штат кыскарту—буржуйлардан кертгән йолаларның берсе. Аннан мулла кушкан исемнәрдән качу, шәһәр Советы карарлары белән расланган атамаларны үзгәртү йоласы керде. Фазыл эшләгән оешма да элеккеге исемен «Ак Чишмә»гә алыштырып, чишмәләр казучы акционерлар компаниясенә ишарә булып калды.

Сиксәннечә елларда «Ак Чишмә»дә унбиш бригаданың һәркайсы көне-төне колхоз-совхозлар өчен су скважиналары бораулый торган иде. Шәһәрне ашаткан һәм аның йөзәрләгән оешмасын эшле иткән авыллар, инде төмам бөлгенлеккә төшеп, заказчиклар исемлегеннән төмам юкка чыкты. Бензин-солярканы әжәткә алып язгы чәчүгә чыга торган, тапшырган икмәге, сауган сөте өчен учлап вексель тотып калган авыл бер-берсе комбайн бәясенә төшкән артезиан коесы бораулата аламы соң? Бер миллион сум акчасын янга калдыру өчен ферма малларына суны инештән мичкәләп ташырга, янгын чыккач: эх, су булса, дип, бишәр йортның рәттән көл булганын карап торырга, мунча кәргәндә юына торган суын чүмечләп санап барырга туры килә авыл халкына. Шуна күрә дә «Ак Чишмә»нең эше кими, бригадалар саны алтыга гына калып бара. Жиденчесе—Фазыл бригадасы иде. Әле кичә генә 120 килолы бораулау торбаларын жылтерәтеп сөйрәп йөрткән Фазылның бүген иске арба кебек гамәлдән чыккан көне. Үзйөрешле бораулау станогы каланчасын металл-ломга тураклап, су ташучы мичкәле машинаны төзөлеш материалына алыштырып, берәр урынбасарның бакчасына итеп аударырлар. Бригададагы калган ике бораулаучыны башка эшкә күчерерләр.

Исән калган алты бригада, күбесенчә Кызыл Байрак, Ослан Суқырылы, Имән-Кискә, Салмач, Клыкы, Киндерле, Чернышевка, Кадышево, Залесный төбәкләрендәге коттеджлар саен жиренә житкереп, төгәл тирәнлеген халыктан яшереп, куәтле насослар төшереп, бетон баганалардан өч фазалы токлар үткөрөп, яңа байлар өчен су скважиналары казып йөри. Коттедж хужалары күмәк хужалыклар тапмасын таба, юлын сала, таш коймалар күтәрә, түли алмасылыкны түли!

Урыны жылыда, аягы суда...

Фазылның пенсия келәме социалистик ярышның жинүчесенә мөнгеләштерелгән Күчмә Кызыл байрак кебек почмакта тора—төрелгән килеш... Ике такта арасына шлак катыш пычкы чүбе тутырып кына корылган бу йортта келәм эләрдәй төзек дивар юк. Дүртәр метрлы өйнең ике ягы тәрәзә белән бүленгән, берсенә ишек уелган, бер якка мич терәлгән... Хәер, аның өе дә Фазылныкы түгел әле. Хужалары утлар-сулар кичеп, дүрт кешелек гайлә белән субайлы өйгә күчкәннәр, ә кияүдән кайткан кызлары шушында теркәлгәнгә күрә «сыпушка»га бульдозерлар якын килми тора.

Сонгы биш елын шушы өйдә үткәргәч, күрше-күлән күзә дә ияләште инде Фазылга, квартирант тотып акча эшләп яталар, дип, йорт хужасы өстеннән әләк язудан туктадылар. Бәлки, ныклабрак тотынып, таныш-белешләр арасында сорашып йөрсән, корырак бистәләрдән тынычрак почмак та табып булыр иде инде...

Су ни өчен ага? Ул үзенә эш эзли...

Йөгөрөк суга карасаң, кәеф күтәрелә. Тымызык су сагышка күмә. Агымсу үзен кеше туктатканны сөйми.

Фазылда су холкы. Ул юлдан төшсә, яшәүдән туктый. Нерв жепсел-ләре, кан тамыры кебек челтәрләнәп, авылларны-калаларны үрәп куйган, көпчәклә вагон белән утыз ел буе гизгән тузанлы юллар астында безгә күрәнә алмаган тирәнлектә ята ул су! Жир астыннан чыккан су гына саф. Өскә чыкмый калган чишмәләр тынгы бирми егеткә. Фазыл аларның тавышын ишетә, чонгыллар, ерганаclarга карап жир астындагы су юлларын тоя. Жир астындагы суларның да шаулап агышын ишеткәндәй була...

Елганы кинәт туктатсаң—ярларны яргалый. Чабыш атын кинәт туктатсаң—йөрөгә ярыла. Һәм Фазыл да бүген, йөк төялгән арбасыннан тугарылып, болынга куылган ат кебегрәк... Чуртан белән куышканда, судан атылып чыгып, Шәвәли комлығына килеп төшкән чабак кебегрәк дисәң, тагы да дөресрәк. Фазылга су кирәк. Аның колак төбөндә үзә тапкан чишмәләр шаулый торырга тиеш...

Су Фазылга жан индергән...

Кышкы озын кичләрдә Динә үткән гомерен улына шул тиклем тәфсилләп сөйли торган иде ки, хәтта Фазыл бу фани дөньяны инде үзә туганчы ук күрәп белгән кебек итеп тоя иде...

“Койрыгы” төшәп калды

Челлә. Кояш Жиргә чамасыз артык якынайды. Бөтен табигатьтән көек исе килә.

Арыш саламы киселми, шартлап сына гына. Хәер, урагы да бигрәк тиз үтмәсләнә, гелән тешәтәп торырга ирләрнен вакыты юк. Ирләрә дә, ташка үлчим—сапсыз, сынык, тешсез урак сыман гына—сугыштан ярты-йорты кайтып, биш ел эчендә тормыш-көнкурешне үз иненә алган хатыннар янында өйрәнчек малайлар ише генә. Мырый Мөхәммәтжан бәби арбасына салып алып килгән сандалны кыр уртасына куеп, иртәдән кичкә тиклем урак теши. Тимерче түгел ул, сутышка китеп эзсез югалган тимерче Шәехнең кул астында күрек басып кына картайган кеше.

Көлтәләрне хәтта ике паровой да суктырып өлгөрмәде. Сутыш елларында, урылган игенне бәпкәләрдә ике-өч көн тоткач, кибәннәргә өеп куешлы иде. Икмәк унган елны, янгырлар ашыктырса, ул кибәннәрдән эскерт салыш бар иде. Эскерттәге икмәк бозылмый—күтәрми, үрми. Кыр өстенә беренче туң ятуга, Шәле халкы күмәкләшәп чыга да эскерт төбөндә ыңдыр табагы ача. Кеше саен берәр чабагач белән кыйный торгач, эскерт тиз ишелә—икмәк көшеле күтәрелә...

Быел исә, көннәрниен тоташтан коры туры икмәкне эскерткә өяргә ирек бирмәде, кибәндә чакта ук коела иде инде ул. Шуңа күрә эш тоташ ялганды: урта яшьтәгеләр, буй житкәннәр, үсмер малайлар урак урды; балигъ булмаганның, авыру хатыннар бәпкә утыртты; әби бабайлар көлтә бавы ишәп торды; сабакка яше житкәннәр көлтә ташыды; беренче елын уракка төшкән сабийлар тубал сөйрәп, коелган бөртекләрне чүпләде; исән кайткан ирләр гаярь хатыннарга кушылып, кичәге көлтәләрне сугып икмәк жилгәрде. Бары тик яна арыш белән шикәр чәйнәп, суырткыч каптырылган сабийларның кабык арбалары гына чүмәлә күлөгәсендә...

Бригадир Мәрьямниса: «Борынына житкән корсагың белән урак уруы кыендыр, бәпкәләргә тезеп торсаң да да бик житкән!»—дип, күпме генә үгетләсә дә, Динә кулындагы урагын бирмәде. Кеше рәтендә көнгә унышар сугый кырның камылын ачты. Әле күбрәк тә ура аласы... Тик, гонаһ булса ни әйтим, ураза халне ала. Урак өстенә туры килүен күр... Ашамыйча түзәсен түзүен, сусауга түзәр хәл юк! Кояшлы мич эчендә, иртәдән кичкә кадәр бер йотым су капмыйча урак урыр өчен, Ходай

тәгаләне ничек яратырға кирәк булгандыр?! Уразанны бозсан, Алладан бигрәк Габдулла мулла жәбере. Дөрөс, мулла үзе кырда юк. Ул авылда калды. Кырдагы уракчылар исәнлегенә багышлап көнә буге изге теләктә утыра, диделәр... Аның каравы ике улы, ягъни, мәхдүмнәрне көлтә ташыган атлы кыланып, аяк астында буталып йөри. Кишәрлектән йөз адымнар читтә, яр астында «Кояшка каршы чишмә» ага. Суының чылтырап агышлары—тургай тавышларын жинеп, жанны алгысыга, сусаган өметне ымсындыра, үзенә дәшә. Чишмә турысына житкәндә ураklar авырая, туктаусыз ярга таба каерылып муеннар ара...

Аләм бу дөньяга түзәр өчен туган... Динә дә түзәр иде, үзе түгел—бәгерендәге нарасые карынында тибенә-тибенә су сорый. Ул тибенә-тибенә дә туктый, берәз көтеп тора да тагын тибенә. Тамагы кипкәнгә елавы микән үзенчә?! Ә бер мал ул бөтенләй туктады, аның белән бергә Динәнен дә йөрәк тибеше тукталган кебек булды. Ураксыз кулы белән эчен сыйлап күпме генә өметләнсә дә, бала бүтөн кыймшанмады. Нарасый жаны белән Динә гомәрә дә сүнә башлады... Динә «Кояшка каршы чишмә» ягына карап тураеп басты. Ләкин су ягына ашыгырга жөрәт итмәде. Икеләнүен жинәр өчен тагын берәз гына вакыт кирәк иде, ахрысы, ул урагын Мөхәммәтжан бабай каршындагы сандалга китереп куйды һәм бер сүз дә әйтмичә, башта әкрән генә, аннан кызулап, соңыннан бөтен булган куәтенә йөгереп, чишмә янына килде. Ул анда мәхдүмнәрне дә, бүтәннәрне дә күрмәде, килә-килешкә үк, жан салырдай мизгелне югалтмыйча, кушучлап чишмә йөзенә үрелде. Бер мәлгә чишмәнен чылтыравы бүленде, көшөл өстендә куанышып сайрашкан тургайларның жыры өзелде. Чишмәнен бүре өнөдәй кушыланып торган авызыннан жиләс дым бөркелде, салкын агым тамак төбеннән үтеп нарасыйга барып тоташты. Динә су йота-йота елады, елый-елый такмаклады: «Ходаем, жан индер, жанын алма, Ходаем! Жан бир, жан! Баламны алма!..» Су салкыныннан ана карыны сискәнеп куйды һәм бу сискәнү йөрәк тибешенә кушылды.

«Кояшка каршы чишмә»не башка хатыннар да сарып алды. Динәнен суга чыланган битендә тәгәрәшкән шатлыклы күз яшьләрен күреп алар да чишмә йөзенә үрелде.

Мәхдүмнәр авылга йөгәрде.

Хатыннарын су шатлыгы Габдулла мулланың каргышыннан көчләрәк иде. Хәл алып көч кәргән, каннары сыгайган, сусауны көрлеккә алыштырган төркем бәддоганы ишетмәде...

Шул кичне үк урак өстендә Динәнен тулгагы тотты. Сугышка чаклы Сәләхиеннән ике бала тапкан хатын беренче тапкыр тулгак кичергәндәй куркынып калды.

—Ходаем, мулла каргышы тоттымы әллә?

—Каргышы түгел, вакыты житкән,—дип юаттылар аны.

—Бәхетсез бала бирмәсен...

—Ни сөйләсен, Динә! Бу баланың тумаган килеш тә әтисе бар! Ә безнекеләр туып-үскән килеш әтисезләр!

Ятимнәрнен бигрәк күбәйгән чагы шул. Әтиләр житми, ике-өч йортка бер әти туры килә. Алары да ярты-йорты. Жомга намазыннан соң, мулла абзыйның нәсихәтләрен тормышка ашырып, «Кояшка каршы чишмә» буенда жыйнаулашып гөнаһ кылган хатыннарын өйгә кайткач тотып кыйнардай ирләре дә юк...

Динәне, шәфәкь нурыннан яшереп, кибән күлгәсенә кожан жәеп салдылар, аны өенә алып кайтканчы яисә авылдан кендек әбисен кырга алып килгәнчә күп вакыт үтәр дә тудыруы катлауларып дил, кибән төбендә тәвәкәлләп, «паровoidан» кайнар су китерделәр. Чишмә суын кушып «паровой» суын таманлагач, духтыр кушаматлы бригадир Мәрьямниса кендек әбисе мәшәкатләрен үз өстенә алды.

Динәнен тулгакта көчәнергә әлләни көчә калмаса да, баланы жинел тапты. Мәрьямниса кендекне урак белән кисеп, ефәк жепле төенне баланың эченә сыйпаштыргач:

—Малай!—дип бер генә сүз әйтте.

Динәнен кызы кибән артында «мышык-мышык» елап утырса да, олы улының авылга йөгереп, әтисен алып килергә башына житкән.

Сәләхи, кул арбасына утыртып, өченче бала белән Динәне капкадан алып кәргәндә өй эчендә челпек яндырырлык карангы иде инде.

Динә бик тиз аякка басты. Урак беткәнче, кул арасына кереп, бәпкәләр өешерлек хәл жыйган иде инде.

Урак беткәч, исем куштырып, бәби ашы үткәреп алыым дип, Габдулла мулланы алмага жибәргәннәр иде дә, мулла дигәнең ястыгыннан төшмичә икенче ягына борылып яткан: «Гөнаһлы су белән жан ингән иблис токымына адәм исеме кушып чапаныма тап төшерер хәлем юк»,—дип әйтеп әйткән, ди.

Бәләкәчен киндер биләүгә урады да авыл сәвитенә китте Динә. Ана Сәләхи иярмәде, никтер жәрәхәтләрем сызлаштырып тора дип, бусагага утырып калды. Пономарь Разыясин секретарь итеп куйганнар, яшь кенә булса да тырыш, чибәр булса да, акыллы икән үзе... Динәне, көтеп алган кунагы кебек хөрмәтләп, түргә утыртты, биләүне сүтеп, малайны сөйде, күз тимәсен дип, укасына өфин—төфин итте. Аннан соң, кем итеп белик моны, Динә жинги, дип, әни кешенен якын туганына әйләнде.

—Сәләхи улы Фазылжан булыр. Төп кенәгәдә Шәмсетдинов дип теркәлгәнбездер.

—Маладис, Динә жинги, илгә ир-егетләр бик кирәк!

Беренче айларында Фазылжан, Фазылжан дип өзгәләнсәләр дә, үсеп, урамнарда уйнап йөри башлагач, Фазылжанның «жан» дигән «койрыгы» төшөп калды. Инде дә бөтенләй зур үсеп, митрикаләрен караштырганда Фазыл үзенә үзе шаккатып утыра иде: «Карасана! Фазылжан икәнмен бит мин!..»

Кичә яраган... бүген ярамый

Сонгы елларда «Ак Чишмә»дә хезмәт хакын бик сонарып түләсәләр дә, приказларны вакытында элөп куя башладылар. Начальствоның әмерләре бигрәк тә яз көннәре күбәя. Асфальт астындагы тун катканчы олы юлларга биш тоннадан арткан машиналарны чыгарырга рөхсәт юк, уника тонналы бораулау агрегаты белән язгы боламыкка кереп чумсан, бөтен жәен шунда үтәр. Барлык техника бер ай буена гаражга бикләнә. Бригадаларны, берсен-бер калдырмыйча, чираттагы ялга озаталар. Бораулаучылардан: «Отпускага кайчан чыгасың?»—дип сораыйлар. Ул болай да билгеле: «Юл өзеге житкәч!» Күнәгелгән гадәт белән Фазыл да приказлардан үз исемен эзләде. Ләкин начальствоның әмере быел башкачарак иде: «Пенсиягә китү сәбәпле, Фазыл Шәмсетдинов бригадасын таратырга...»

Мәскәү көйсәзләнгән саен шәһәрләр, авыллар, колхоз-совхозлар, оешмалар, гәжит-журналлар да исем алыштыра. Әле ярый исән кешеләр исеменә кагылымыйлар... Фазыл эшли торган оешма утыз ел эчендә дүрт-биш тапкыр исем үзгәртте. Ләкин оешма капкасындагы язулы такта еш алышынса да, анын начальнигы булып һаман да шул Наил Кадырович калды. Алар эшкә Фазыл белән бер елны килделәр. Егерме яшьлек Фазылны Әмир Ашрапов бригадасына дизельче итеп жибәргәндә төзелеш институтына документ тапшырган Наилне шушы оешмага гидротехник итеп куйдылар. Егерме биш яшьлек Фазыл бораулау мастеры булып үзенә аерым бригада жыйганда Наил инде теге институтны читтән торып түгәрәкләп, баш инженер вазифасына керешкән иде. Калган елларда Фазыл гел мастер, Наил гел анын начальнигы булды. Шунысы хак: Фазылнын аңа беркайчан да Наил Кадырович дип авыз тутырып эндәшә

алганы юк. Пенсиягә чыккан көнне генә үзгәрә алмас инде...

—Мин синең приказын белән риза түгел,—дип әйтеп өлгерде Фазыл, начальник белән кул бирешеп күрешкән арада.

Наил Кадыйровичның бүлмәсе никадәр генә иркен булмасын—интерьеры-салынышы белән кызыл почмакка яرارдай зур һәм иске вагон эчен хәтерләтә иде. Начальнигы да иске шул. Иске, әмма һаман да шул ук егерме яшьлек Наил. Батырып кигән бүреге каплый алмаслык кин мангай, ачуланган чакларда да елмаю бөркеп торган зәңгәр күзләр, сакал-мыеклары каезлап кырылган шат чырай...

—Сина хәтлек тә күпме кешене шулай озаттык инде. Пенсиягә чыгунын бездәге тәртибе бер генә.

—Илле тулгач артка тибүме?

—Врачлар икенче группа инвалид дип карар чыгаргач, мин нишли алам? Сина кит дип әйткән кеше юк. Гаражда слесарь булып калырсың.

—Гаражда?! Көн саен синең күз алдында эшләп йөрергә дурак мәллә мин? Сугышып бетәм бит мин монда сезнен белән...

—Өйрәндегез... Контордан еракта, начальство күзеннән читтә үзегез ни теләсәгез шуны котырып... Башка бер генә һөнәр иясә андый нәрсәне белми. Иртәнге жидедән—өчкә, сигездән—бишкә, йә тугыздан алтыга чаклы һәр атнаның биш көнендә гомер бue житәкчеләрнен күз алдында эшләп йөри. Үз житәкчеләрен өнәми торган нинди ил булды соң бу?

—Синең аяк астында жим чүпләп йөрисе булса, утыз ел түзәр идеммени? Кешенә бөтен бәхетә үз иркендә эшләү. Баш өстендә начальство тормаганга сөенеп, сигез сәгәт урынына тәүлекләп эшли идек.

—Әйбәт эшләдән, сүз юк. Ну пенсионерларны буровойга жибәрмәскә дигән закон бар! Жинелрәк эшкә—пожалысты!

—Кичә яраган—бүген ярамый. Бер көн эчендә нишләгән? Илле генә яш бит әле миңа. Кешеләр, әнә, алтмыштан китә.

—Иптәшләрәннен алтмыш ел яшисен син инде илләдә үк яшәп бетергәнсен, димәк. Түшәккә менеп ят та, бәхетле картлыгыңны каршыла!

—Газраилне көтеп ят дисенме? Лутчы эштә үлсен инде ул ир кеше.

—Тел сөяксез, сөйли дә кача! Эштә үлгән кешенә йөгә безгә кала. Судтан-судка йөрөп, бала-чагалары, хатыннары алдында жавап тотулары жинел дисенме?

—Артымнан елап калучыларым юк минем.

—Бик үләсен килсә, ирләрчә үл инде яме! Аккүз авылында коега сикергән кебек.

—Сикермәдем коега, скважина иде ул.

—Чумарага борауланган су скважинасымы?

—Нинди чумара?! Сукур бер тиен дә алмадым ич мин. Гомер бue кызын яратып йөргән кешедән ничек итеп акча алмак кирәк.

—Самат абый кызымы?

—Каян беләсен син боларны?

—Начальствоның күз алдында эшләмибез дигәч тә... Без сезнен андагы кыланышларны ерактан күрөп торабыз. Йә сөйләп бетер инде. Узган эшкә—салават! Документларын чиста. Яшьлектәге кылган гөнаһларыңны сөйләп эченне бушат, пенсионер иптәш!

—Ниткән гөнаһ булсын инде. Самат абыйга: өй түренә кое бораулап бирәм дип, вәгъдә иткән идем. Ул шушы вәгъдәмне утыз ел бue көттә.

—Кызын утыз ел бue сөйдәнме?

—Ул кызын күргән кеше утыз елны күпсенмәс.

—Өйләнә алмыйча ятларга калган кызларыбыз гел сагындырып газалый инде безне.

—Алайса сөйләмим.

—Йә, ярап инде, бигрәк серкән су күгәрми. Сөйләп бетер, әйдә.

—Ин зур долото белән борауладым коены. Ун метр төшкәч, чуерташ башланды. Ну, шәп су чыкты. Асбест торба төшереп, эшне төгәллибез дигәндә, Самат абый кое төбенә үрелеп карыйсы итте, ну...суы калынмы,

янәсе... Каравын карады, тел шартлатып, су төбөндөгө шәүләсә белән дә сәләмләшәп өлгөрдә үзә.

—Һәм син аны, кызын бирмәгән өчен шул скважинага төртөп төшөрмәкче булдың.

—Дивана!

—Иә, йә, син минем начальник икәнлегемне онытма!

—Бәй, сезнең арада да диваналар күп инде.

—Моңысы икенче тема. Сөйләп бетер, нишләттең Самат абыйны?

—Нишләтте ди! Үреләп, суга карап сокланып торганда кесәсендәге бумажнигы коега очты. Каравыл кычкырды Самат абый: акчаларым чуртсим, мотоцикл правасы әрәм була ди.

—Шуннан син скважинага сикердеңме?

—Сикермәдем, сикерсән, бумажникны алып булмый. Коенны диаметры миңа таман гына. Аяк белән төшөп, судан үреләп әйбәр алырлык түгел, ни тезләр бөгөлми—стена кысан, ни кул житми. Шуннан бауны аякка бәйләдек тә скважинага баш белән төштөм. Бумажникны алдым алуын! «Вира!» дип кычкырам. Кое стенасынын юеш салкыны тәнгә үтмәсән дип, телогрейка кигән идем, ике мужик мине күтәрә башлагач, сырмә сыдырылып мине коега кысты.

—Ә синен аяк өстә, баш түбән инде?

—Ну!.. Самат абый ярдәмгә тагын ике кешене чакырды, дүртәүләр тарталар—аякны суырып алалар инде, минәйтәм. Авырта, дип кычкыргач, берәз аска төшөрәләр, суга тиям. Башка кан сава башлагач, озак түзеп булмый икән ул. Бөтен көчемне жыйдым да кычкырам астан: кызганмагыз мине, тартыгыз, болай барыбер үләм, минәйтәм. Аңыма килгәндә, печән түшәлгән арбада ятам, дүрт ягымнан дүрт кеше аптырап карап тора.

—Телогрейкан исәнме соң?—Наил Кадыйрович ни әрләргә, ни көлөргә белмәде.

—Юк, ул коега төшөп киткән, аны соңыннан пожарный багоры белән чыгардылар.

—Ә Самат абый ни ди?

—Улмы?! Исән-сау икәнәмне күргәч, авыз читен чалшайтып елмайган булды. Әле дә ярый син диванага Әлфинәмне бирмәгәнмен... Матай правасын янасын алып була иде ич, ди.

—Ул кодан су эчмәсләр инде.

—Ник эчмәсән. Шәп чыкты ул. Суы да тәмле. Әлфинә кунакка кайтып самавыр куйган саен мине сагынып елар әле.

—Елар... бәлки! Син генә күрмәсән... Берәр ай ял итеп кил әле син, Фазыл. Пенсия алгач, беренче аенныкын жыйнаулашып юарбыз. Ул арада гараждан жинелрәк эш эзли торырбыз.

—Кирәкми миңа гараж. Минем шәхси машина юк.

—Бөтен слесарыларыбыз да синен ише пенсионерлар.

—Хәер,—дип сүрелә төште Фазыл,—начальник белән бәхәсләшүдән урыннар үзгәрми... Авырыксынымсан, сонгы бер гозеремне генә үтә.

—Әйдә, бәхилләшкән кешеләр сыман сөйләшмәк әле. Әйт үтенеченне!

—Бригаданы таратасын, агрегатны металломга тапшырырсың... Вагонга тими тор. Кешегә бирмә! Бәлки үземә сатып алырмын... хосусыйлаштыру дисезме әле сез аны?! Сөз «Волга»ларны чүпләгән кебек, арзанга гына... Читтә эшләгәч, бораулаучыларны да берни күрмиләр, ишетмиләр дип уйлама, без дә ерактан күрүп торабыз.

—Иске «Волга» өчен авыз чайкап тормасана!

—Искергәндер инде. Биш елдан бирле...

—Руль артына унитаз куеп, гаражда туалет итәргә генә ярый ул хәзер.

—Ник гаражга?! Ник Залесныйдагы коттеджына түгел? Ә мин, гомер буге эшләгән оешмадан искереп беткән яшел вагонымны гына сорыйм. Нигезем дә, өем дә, авылым да, илем дә шул яшел вагон

минем. Тагып алып китәм мин аны. Үзен беләсен бит, кеше арасында эшләп тә, яшәп тә күнөкмәгән... Вагонымны бирсәгез, бүген —Савинда, иртәгә —Шәледә... Аннан кусалар, КамАЗ юлы буйлап китәрмен. Элегрәк казылган чишмәләремнән берсе янында туктап, янадан яшәп калырга кирәк.

—Актанышка китәм дип сөйләш.

—Әйе, Аккүз авылына барып житәм дә вагонның көпчәкләрен сүтеп ташлыйм. Шунда яшәп калам, алла боерса.

—Әлфинән Чаллыдан кайтканын көтөпме?

—Ул баланы көтәргә була.

—Бала, имеш. Сина 50 булгач, ана да 47 яшь дигән сүз ич инде.

—Үлгәнче һичь югы бер-ике генә ел парлашып яшисе иде үзе белән...

—Синен холык белән вагонда яшәсән генә инде, күч тә кит, күч тә кит. Урман—күршен, жил—туганын... Кешечә шәһәр фатирында яши алмыйсың син.

—Сорамыйм да.

—Сорарлыгын юк. Без инде сина Киндерле бистәсенен иң гүзәл жиреннән ике бүлмәле фатир биргәниек.

—Егерме ел элек. Химия заводының чүп өеменнән.

—Аның каравы, эшкә килгән елны ук. Башкалар кебек чиратта тормадың. Тагын бирсәк—монысын да калдырып китәсең. Хатын саен фатир өләшеп йөргәч, картлыкта вагонда яшәүгә кала шул инде.

—Мин яшылектә ялгышканмын, ә син, бәлки, картлыкта... язмышның нинди шамакай икәннән башыңа төшкәч кенә беләсен анын.

—Үзен яши белмәгәч.

—Әйе шул, мин эшли генә беләм, синен кебекләргә яшәве рәхәт булсын дип!

—Ты чә, болайга киткәч, мин сине гаражда да калдырмыйм, 290 сум пенсияңне учлап тот та вагонында утыр—дүрт ягын кыйбла!..

—Әйттем бит, күз алдында калсам, әрләшеп сугышып бетәбез дип. Гел кырда эшләп кыргыйландым инде мин. Кеше сөймим, бигрәк тә түрәләргә. Влачны кулда тотарга яратасыз, ә халык вагонга төялгән...

Наил, өстәлдәге япон телефонының селекторы аркылы бөтен бүлмәгә ишетелерлек итеп, кадрлар бүлеге мөдире Зөмәйрәне чакырды.

Зөмәйрә, үзен чакырганнарын көтеп торгандай, кинәт килеп керде.

Наил дустанә сөйләшүдән рәсми тонга күчәр өчен тәрәзәгә капланып, беразга сүзсез калды. Ул арада Зөмәйрә Фазылга текәлеп, ияк кагып куйды, ни бүләш алмадыгыз, дип соравы, ягъни. Фазыл кулын кулга кисештереп «Х» хәрәфенә охшаш жавап бирде. «Хана!» Димәк, бөтенесе чәлпәрәмә килде. Жинел сөякле Зөмәйрә кинәт авыраеп калды...

Мәңгелек Зөмәйрә!.. Житен чәчен баш түбәсенә әрдәнәләп өеп куйган да, аны пәрәвез жебедәй күзгә күренмәс ятмә белән төргән. Ул инде менә утыз ел буе шушылай үзгәрешсез. Аның чәч толымнарын туздырып жылкәсенә төшерсәң, «Ак Чишмә» эшчеләре, кыласы гамәлләрен онытып, юк-бар хәйлә белән кадрлар бүлегенә кереп тулыр иде. Анын озын муенлы шәмәхә кофтасы да гел шул ук, әйтерсән лә, ул бер үк төстәгә әлегә кофталарны утыз елга житәрлек итеп алган да, алмаш-тилмәш кия. Зөмәйрә никтер үзгәрергә теләми. Үзгәрүне картлык дип белеп куркамы—анламассын...

—Зөмәйрә ханым,—диде Наил, өстәл артына утырып, кырыс житәкче рәвешенә кергәч,—Фазылнын документлары тәртиптәме? Китә ул... бөтенләй! Барыгыз, кул куясы кәгазьләре булса әзерләгез—әлегә мин монда. Бригаданың вагонын сорый ул. Списать итеп, бушлай гына тоттырсаң, ГАИ ул вагонны юлда йөртәргә рәхсәт бирмәс, калдык-постык бәясенә кәгазь тутырыгыз. Аңысын минем исемнән бухгалтерга үзе кереп аңлатсын.

—Эштән киткәч, тәгәрмәчле вагон белән нәрсә эшләмәкче сон

син?—дип, Зөмәйрә бик озак аптыратып сорамакчы иде дә Наил кырт кисте.

—Фатирым итеп, авыл саен тартып йөрим, ди.

Зөмәйрә, Фазылны ияртеп, үз бүлмәсенә чыккач, ролен алыштырган артистка кебек, кинәт үзгәрдә: йөзөндәге елмаюын югалтмаса тырышты, баягы ханым янадан жинел сөяклә туташка әйләнәп, ак пластик электрокувшинга эчке стенасы сизелерлек яшелләнгән графиннан су тутырды. Юлбашчы башы төшерелгән мактау кәгазыләрен ак ягы белән әйләндереп, аның өстенә ике касә куйгач кына, Фазыл ике кешелек чәй әзерләнгәнне аңлады.

—Ут эченнән чыккач, тамагы бик кипкәндер дип уйласан—ялгышасын, Зөмәйрә. Пенсионер дигәч тә—аягым-кулым исән, сау-таза, шөкер. Менә күрерсен, мин әле икенче профессия үзләштереп, янадан яши башлыйм.

—Сина бүләк ителгән келәмне мина да бирделәр.

—Сина?! Иллә биш тулдымы?

—Икебез дә пенсионерлар без, Фазыл Сәләхевич!..

—Озату кичәсенә чакырмалыгыз ич.

—Контордагы хезмәткәрләреннән мәжлесенә кырдагы бораулаучыларны жыеп торганыбыз юк инде. Шыпырт кына сөйләшәбез дә селектор аркылы жыйналабыз. Сина дигән шәрабны алып калдым үзе, тостын гына әйтәсен бар...—һәм Зөмәйрә, хезмәт кенәгәләре белән шыппап тутырылган сейфның калай кесәсеннән бер «Спуманте» чыгарды.

—Хәзер, кызлар исәбенә шампан эчәр көнгә калган ди мин.

—Үземнән мәжлес күчтәнәче. Махсус яшереп калдырдым... синен өчен.

—Шыттыр әйдә. Безнең эштә минем ише зимагурлар туксан тугыз! Кызгануыннан ни эшләргә белмичә, үзенә берәрсе бүләк иткән шәраб белән юатмакчы буласындыр әле.

Шушы бер мизгел эчәндә, Зөмәйрәнең елмаюы елар дәрәжәгә житеп үртәлүгә алышынгач, Фазыл тиз генә ачулы халәтеннән кайтып төште.

—Карале, Зөмәйрә, сүндер әле шул француз чәйнеген, татар өстәләндә әллә кем булып утырмасын. Киткәк әле ресторанга! Икебезнен йөз елыбызны берәмтекләп санап утырыбыз.

Зөмәйрә, яшь бөртегенен керфекендә эленеп калуына сөенеп, борынын пыршылдатып куйды да Фазыл кире уйлаганчы дигәндәй, ашыгып чәйнекне сүндерде.

—Мин гараж капкасыннан чыга торам,—диде Фазыл, үзен гаепле сизеп.—Мина ияргәннен күрсәләр, икенче көнне конторанда кыен булыр.

—Синен әле кадрлар бүлегә начальнигына иярәп йөрер көннәрен, эштән китү бик мәшәкатчә нәрсә ул...

—Репутациян бозылыр дип курыкмыйсың инде алайса.

—Фазыл килеп бозмас микән репутациямне дип шушы яшыкә життем инде...

Өйдәге кинәш урамга чыккач үзгәрдә диләрме әле?.. Гараж капкасыннан чыгу белән Зөмәйрә туктап калды.

—Ә беләсенме, ресторанның иң якын дигәнә дә моннан ун чакрымда.

—Такси туктатам.

—Безнең контор янына такси унбиш көнгә бер генә килә, анда да Наил Кадырович получка алган көнне генә... Хатыны каршылый...

—Жәяү атлый торыйк, үзебезнең егетләреннән берәрсе килеп чыкмасы, гараж тулы машина ич.

—Атлыйк. Ресторанга ун чакрым, ә минем фатирга чакрым ярым гына үзе.

—Анда кибет-мазар бармы сон?

—Кайда юк ул хәзер кибет? Тик кем-кемне кунакка чакыра булып чыкты соң инде?

—Фазыл Зәмәйрәне ресторанта чақыра, Зәмәйрә Фазылны өенә алып кайткач, Фазыл Зәмәйрәне сыйлай.

—Кайтып керик әле, анда күз күрер.

Әниен өйдәме?

Кайчандыр су хужалыгы оешмалары жылкәсендә исәпләненп, күптөрле кодекслар белән эшчеләрне шушы йорт хужаларына гына тир түгәргә мәжбүр иткән чорларда салынган урам бу. Исеменә кадәр синен кайда эшләгәнненне кычкырып тора. Паспортына Водстрой урамында яши дип тамга сугылса—димәк, гомер буге син үзән, үзәннән туган балаларын да бары тик шушында гына яшәргә тиеш дигән сүз. Водстрой йортларын башкаларга сатып жибәрә алмыйсың, шәһәрнен башка бистәләренә алыштырырга рөхсәт юк. Бер урамда ике катлы сугез йорт, сугез йортта жәмгысы 188 гаилә, һәр гаиләнен ким дигәндә бер кешесе су тирәсендә эшли. Менә шундыйрак табышмак эчендә утыз ел элек Фазыл өчен үз куышы булган тагын бер бүлмә бар. Шул бүлмәдә Фазылнын элеккеге хатыны Язилә яши. Зәмәйрә беләме моны—әлбәттә, белә! Сугез йортлы урамда һәркемнен биографиясе, язмышы, кылган гамәле, уйланган уе кеше телендә йори. Әгәр Фазылнын Зәмәйрәдә кичкә кадәр утырып, нияять кайтырга дип урамга чыкканын ишек төбендә төркем-төркем апайлар көтеп торса һәм: «Булдымы? Ул гомердән бирле ялгыз яшәп, янадан кызга әверелгәндер инде ул!.. Монда хәтле килеп житкәч, үз өенә кереп чыксаң да ярыйдыр. Малаен өйләнергә йори анда!» дип, телләшәп калсалар, гажәпләнмәс абзагыз. Водстрой урамынын кануннары коры... Ләкин барыбер, Фазылнын Зәмәйрәгә иярәп килүенә Язиләнен бүгенге торышына карата астыртын кызыксыну да сәбәп булгандыр... Зәмәйрәнен бер бүлмәле фатиры эчтән келәмгә төрелгән, идәндәгесе—таныш, андыен Фазылга да бирделәр.

—Әйдә, түргә үт, тавышынны тотмыйча, авыз тутырып кырдагыча сөйләшә аласың, мин бу келәмнәрне матурлык өчен элмәдем— келәм тавыш-гауганы йота ул... Минә югалтма, кухняда булырмын. Оялып торма, үзенне өендәгечә иркен хис ит.

Фазыл, сутлы мәзәк ишеткәндәй тыела алмыйча, көлә башлады. Зәмәйрәнен гажәпләнәп текәлеп калуын күргәч кенә, мәжбүри туктап калды.

—Ник көләсен?

—Үз өендәгечә дигәч... Савинда без урамнан йөзеп керәбез дә идәндә итек киеп йөрибез, юрган астында жон оектан калабыз.

—Итек тә бар, жон оек та бирә алам.

—Әллә син дә тунасыңмы?

—Юк, кигәнем юк. Әниңке ул жылы киёмнәр.

Фазыл як-ягына каранып алды да пышылдауга күчте.

—Әниен өйдәме?

—Юк. Мин үзем генә яшим.

—Әниен кияүдәме?

—Жүләр. Биш ел инде ул каен төбендә. Урыны олмахта булсын.

—Ачуланма берүк. Мин, карт зимагур, сине гел яшь күргәч, әниенне дә гел унсигездәдер дип белә идем.

—Карт зимагур димә, Фазыл, юкса миңа да әллә нинди кушаматлар сыларга була.

—Гел кырда яшәгәч, кыргыйланасың икән ул, инде кеше белән жүнләп сөйләшә дә белмим.

—Син кырда, мин конторда... Ә язмышларыбыз берүк төрле. Синен хет, Фазыл, күкрәк кагып мактанырга малаен бар. Мин, яшьлегемдә бер «фашист» кулыннан котылганга сөенеп, гомергә ялгыз калдым.

—Безнең Шәледә 57 яшьлек кайнана килене белән бер көнне бала тапты. Ә Насып абый үзеннән 17 яшькә олы хатынга өйләнәп, жиде бала үстерделәр. Насып абый күптән мәрхүм инде, ә хатыны исән әле, оныклар үстерә. Иәнүзәтгәй Мөхәммәтжан бабайга 73 яшендә кияүгә чыкты, ә Халисә әби күрше авылдан 78 яшендә аерылып кайтты.

—Сезнен авыл зур бит ул, әллә кемнәре бардыр. Мин сынар урамда яшим. Иртәнге жидедә махсус автобус эшчеләр белән төяп алып китә, кичке алтыда китереп бушата. Көн саен шулай... өйгә кайтам да бикләнәм. Аракы сорап килгән ирләргә ишек ачканым юк. Ял көннәрендә базарга чыгып, аннары, келәм чистартып вакыт үтә дә китә шунда.

—Контор күселәре жанына тимиме? Ялгыз хатынга түрәләр тынгы бирми торгандыр. Алар монда шәһәр куенында жирсеп яталар ич.

—Әни әйтә иде—күнелсезгә күлмәк кидермиләр, дип. Баштарак телләренә салынучылар күп иде үзе... Аннан тындылар. Урамда да, эштә дә шул ук кешеләр арасында булгач, кемнең авызын ничек ябарга кирәген беләм хәзер. Жирсегән ирләргә яшьләр житәрлек—бик үгетләнәп тормыйлар үзе.

Чистай шешәсе әкрән бушаса да, ике канатына жәелгән китапсыман өстәлдәге ризык күзгә күренеп кимедә. Анын саен Зөмәйрә: «Мин ирләрне кыстый белмим инде, ялындырмыйча аша»,—дип искәртеп торды. Ул бу сүзләренә аеруча басым ясап, нәзакәтләнеп, аңлаешлы итеп кабатлый иде.

—Жавап бирәсен килмәсә—дәшми калырсын, Фазыл, сорыйм әле, улынны еш күрәсеме?

Фазыл, дүрт кырлы өстәлнен бишенче поймагын эзләгәндәй боргалана башлагач, Зөмәйрә сүзне ялт кына икенчегә борып карады.

—Телевизор кабызыймы?

—Кирәкми, вакытны әрәм итмик.

—Берәрсе янына ашыгасымы?

—Кая?! Килеп життем инде. Синең янда калырга куркынычсызлык кагыйдәләре инженерының рөхсәте кирәк түгел микән?

—Ул инженерга үпкә сакларлыгын юк синен, Фазыл. Анын эше кешене вакытында хәвефтән аралау.

—Сау-таза чакта берсен дә күрмәдем мин ул яклаучыларның.

—Инженерыбыз яшь. Көнә-төнә Наил Кадырович йомышы белән, малай-шалай шикелле чабып йөри шунда.

—Ул инженерын чыксын иде безнен белән бораулауга, күрсен иде үз күзләре белән! Бригадаларда башына кияргә каска таба алмыйча ингегәчәк ул! Егетләр унсигезәр метрлы вышкага бернинди страховкасыз менәләр. Менгәч билдән каптыра торган чылбырларны берәрсенең күргәне бар микән? Утызар градуслы суыкларда көзгә пәлтә калыңлыгы вагоннарда электр спирален сүндермичә өч ир-егеткә йоклап ятарга ярый дигән кагыйдә бармы?

—Коноплев янып үлдә ич.

—Ә Зөмир—Рапша суыгында, су шлангасы ярылып, йөз дә ун атмосфералы фонтанга коенып, ашыгыч ярдәм күрә алмыйча шул вагонында катып үлдә. Унсигез метрдан йодрык каләрле болт төшеп, Әнәснәң миенә кадалмадымы?... Ә Кислов нишләде? Зарплатасы аз дип, прораб эшеннән бораулаучы булып күчкәннен икенче атнасында ук метр ярымлы «крокодил» ачкычы белән муенын өздәргәндә кайда йөрдә соң ул куркынычсызлык директорын?!

—Фазыл, тукта әле, мин түгел бит ул инженер. Монда алар берсе дә юк,—диде Зөмәйрә, каршыдагы шешәне сраккарак этеп,—Шушындай ашны мәет ашына өйләндермә әле...

—Ачуланма берүк. Беренче соравын жанны динкетте... Күргәнем юк минем улымны. Ташлап киткәннен соң бер тапкыр да күргәнем юк. Күрәнмәсә генә ялар иде дип яшәдем. Аны күрсәм, янадан теге тозакка үз ирегем белән өйләнәп кайтырмын дип курам. Әле сина иярәп килгәндә дә гел каршыма килеп чыгарлар кебек иде.

—Эйтәм аны килгәндә якан эченә чумдың... Мин бит сине гайбәт күзеннән качасың дип уйлап, өйгә йөгертөп кенә алып кердем... Юк сиңең улың монда. Өйләндә дә шөһөргә күчтә ул. Хатын ягынан туганнары фатир сатып алган үзенә. Су министрлыгының «крепостное право»сыннан котылды ул. Юкса монда туган балаларның балалары да су хужалыгында эшләргә мәжбүр. Ә сиңең улың Алабугадагы милиционерлар мәктәбен бетерде, милиция капитаны ди ул хәзер. Тик соңгы елларда ГАИ системасына күчкән дип сөйләделәр. Син мине шаккатып тынлап торасың—юри белмәмешкә сабышып кыланып утыруыңмы, әллә чынлап та улың турында берни ишеткәнең юкмы?

—Чынлап та... Аерылышканның беренче елларында: «Улың бакчага йөри», «Улың укырга керде—әйбәт укый», «Бөтен килеш-килбәте, кыланьшы, холкы-фигыле белән суйган да каплаган син инде», дип, гел сүз житкереп торалар иде. Әкренләп телдән төштөк. Минем ише аерылучылар күбәйдеме, үзем кызыксынамача, килеп әйтүче юкмы, белмим.

—Сагынмыйсың дамы?

—Сагынырга куркам. Күз алдымда үсмөгәч, үзе дә мине эзләмәде бугай. Бәлки әнисе миңа каршы тәрбияләгәндер. Ташлап киткән әтине кем яратсын инде.

—Әти кеше балага үскәндә генә түгел, үсеп житкәч тә бик кирәк ул, Фазыл. Проблемалар күбәйгәч: “Әти, тегене эшлә! Әти моны тап! Теге кирәк, монысы юк”. Әти кеше ул гел снабженец кебегрәк үзе. Ул барында бар да бар. Юк икән—бер нәрсә дә юк.

—Зөмәйрә, син дә әтисез үстән мәллә?

—Киресенчә, әти белән үстем. Ул әле дә исән. Авылда төп нигезебездә ялгызы гына яшәп ята. Кайчан кайтып керсәм дә мин үз өемә кайтам. Әти—ул нигез!

—Әниләр кем?

—Әниләр—күкрәк сөте, канат жылысы һәм мәхәббәт.

—Зөмәйрә, нигә соң син монарчы әни булырга теләмәдң?

—Әтисез бала үстерәсем килмәгәнә.

—Мин менә әтисез үстем. Әти үлгәндә ярты яшем тулмаган килеш. Өч бала калганбыз. Ятим бала диптер, сүз әйтмәде әни: туйганчы уйнадым, туйганчы йокладым. Минем белән күп уйнаган малайларны, өйләренә кайткач, әтиләре каеш белән яра икән. Эш ташлап, дөньяны онытып, уенга салынган өчен. Әтиле гаиләләрнең хужалыгында эше бик күп. Алар икешәр сыер тота, унышар сарык, санап бетергесез каз-үрдөк-тавык. Шуна күрә, печән ташу, утын кисү, каз көтү, тавыкка ат колагы жыеп кайту ише эшләр әтиле өйләрдә хаттин ашып китә...

—Син дә шул ук авылда яшәгән ич инде, Фазыл!

—Һәй, безнең ике сарык—бер кәжә, жиде тавык та бер мәче...

Минем уйнарга вакытым күбрәк кала иде. Кәжәне дә минем өчен генә асрадык. Көнгә ике чүмеч сөт бирә иде ул. Әни ипине бик тәмле пешерә иде, күршеләр гел күес төбөндәге камырны сорап керә торганнар иде, әчеткөч итеп... Чикләвек төсенә кереп, кабарып пешкән ипиниң кыерчыгын кисеп аласың да кәжә сөте белән сыпырасың... Көнә буе уйнарга житә. Кичке савымныкы белән төн чыгасың. Мин әниниң эштән кайтканын көткән кебек кәжәбезнең көтүдән кайтканын көтеп ала идем.

Зөмәйрә рәхәтләнеп көлдә:

—Буровйда кәжә асрамадыңмы соң?

—Ярар, ирештермә, апаем, мин балачагымны искә төшереп утырам ла... Ятимлекне тоймадым дип әйтәсем килгән иде.

—Әтине кәжә алыштыра алмый инде, Фазыл! Хәтта ике чүмеч сөт бирә торган, мамыклы кәжә булса да.

—Белмим... Шулайдыр. Тик хәтеремдә шунысы гына бик шәп сакланган—әтиле малайларны чалбар каеше белән яралар иде, ә минем әни, чүпләмәле сөлгене урап, жылкәнең кычыта торган жиренә генә суга торган иде.

—Син, Фазыл, малаенны ташлап киткәнгә күрә үзенне аклый торган фәлсәфә уйлап чыгаргансың... Әтиен исән булса, бәлки, үзеннен дә язмышын башка юлдан китәр иде әле.

—Аерылган ярлар яна гаилә кора. Үги әти белән дә үстөрөп була.

—Үги әтинен нигезе дә үги аның, Фазыл!

—Мин монда ни өчен килдем әле, Зәмәйрә?

—Белмим.

—Язилә янына әйләнеп кайт дип, синнән үгетләтер өченме?

—Белмим... Ә бәлки синен уйларыңның ныклығын тикшерәсем килгәндер...

—Ресторан ерак дип, үзен ияртеп кайттың да инде, сорау алып интектерәсен.

—Әйе шул. Без бит синен белән бүген пенсия кенәгәсен юарга дип чыенган кешеләр.

—Рәхмәт. Якты йөзөң, ак күмәчөң, туры нәсихәтең өчен рәхмәт. Китим мин...

—И, Фазыл, тол картайган кызларны да уздырып алай чәпчәмә әле, серкәң су күтәрмәсә—әйдә, шәраб йотып куйыйк. Күнелендә икеләну юкмы дип сынап кына караган идем. Үкенмисен икән—монысы бик шәп!

—Әллә телевизорны кабызасыңмы?

—Ашыкма Фазыл, бу вакытта анда «Тыныч йокы нәниләр» дигән тапшыру бара. Йә тагын бәхәс куптарырбыз. Икебез дә ярсулар. Икебез дә монсулар... Икебез дә ялгызлар...

—Синен янда вакыт тиз үтә, Зәмәйрә.

—Калган гомеребез житәр иде әле... Ә хәтерлисенме утыз ел элек?..

—Кызык. Без яшәгән жирдә дөнья кинәт картаеп калды. Ни генә искә төшерсәң дә хәзер елларны дистәләп саныйсы. Утыз ел элек, егерме ел буге... Ун ел күргән юк...

—Елларыңны, әнә, калькулятор белән сана, теләсәң нишлә. Тик сөгәткә карап кына сөйләшмә.

—Ничәләр тирәсендә куып чыгарырсын икән дип кенә күз салам. Юкса минем вакыт гел иркен хәзер. Таң атканчы сайрашып утырсаң та риза...

Ни дип җавап бирсен соң Зәмәйрә?! Илле яшьлек ир-атны төнгә каршы өенә алып кайтып бикләгән икән—димәк барлык сорауларга да Зәмәйрәнең җавабы бер генә: «Риза!» Тел белән әйтеп, артык сүз ясауның кирәге бармы?! Мондый минутларда күп нәрсә сүзсез рәсем кебек үзеннән үзе аңлашылырга тиештер. Истәлекләр, хатирәләр, үкенүләр, сагынып еламсыраулар өчен әрәм төн бит бу. Фазылның табын артында утыруы бөтендәй комарсыз, хөсөтсез... максатсыз. Аның, намус хөкеменә баш игән гәнаһ иясә кебек, тәүбәгә килеп азаплануы Зәмәйрәне рәнҗетә генә. Ирләр кызыкмаслык хәлдә түгел ләсә ул!.. Димәк, ахырынача түзеп, бу очрашу уенын дөвам итәргә, сынарга икән сынарга, жинәргә икән жинәргә кирәк! Бу спектакльдә төп рольне Зәмәйрә башкарырга тиеш. Вакийга аның сәхнәсендә бара, иртәгә тамашачылар каршында җавапны ул үзе генә тотачак.

Хужабикә, газ плитәсендә янып-көя торган ризык булмаса да, табын артыннан кисәк торып, кухняга йөгәрде, ююну бүлмәсенә кереп газ колонкасын яндырды. Буш ванна төбенә шаулап су акканы ишетелде. Су тавышы әйтергә теләгән фикерен күммәсен дипме, ярым ачык ишектән гәүдәсен яртылаш күрсәтеп Фазылга дәште.

—Мин чайканып чыгам. Монаеп утырма, аша-эч, ял ит.

—Үзем генәме?

—Озак тормам.

Һәм Зәмәйрә, Фазыл тотып алмасын дигәндәй, ишекне капыйт ябып келәне элде.

Фазыл, табынны онытып, ююну бүлмәсенә таба борылды. Ябык ишек аша Зәмәйрәнен һәр хәрәкәтен күз алдына китереп утырды ул:

чачен сүтә—шпилькаларын пияла шүрлек өстенә тезә. Димәк, хәзер чишенә башлый. Һәй, вакытның әкрән үтүләре—сәгатьләргә йөрүеннән туктата торган минут бит бу. Аптырагач, Фазыл бер рюмка каплап куйды, тагын, тагын берне күтәрде... аны апельсин теләме белән юып төшерде... Су агышы өзек-өзек шаулый... димәк ул ваннага кергән дә су агымын үзенә буйсындырмак булып утыра. Димәк ул хәзер шәп-шәрә. Ә бәлки ул Фазыл ятып йокласын дип махсус юынырга кереп вакытны гына сузадыр һәм менә хәзер юынып бетергәч шундук кер уа башлар?!

Фазыл кире чигенмәслек тәвәккәллек белән урыныннан торып ике араны бүлеп торган ишек янына килеп басты. Ялгыш кына бикләргә онытылмады микән дип, сынар өчен тоткадан тартып карады—юк, бикле.

—Зәмәйрә!—диде ул, ишекнең ут яктысы кысылып калган ярыгына иреннәрен терәп.—Арканны ышкыйсы бармы?

Жавап урынына эчтән жыр янгырады:

...Суләр ага арыктан,
Ирләр карый арыктан...

Су шаулавы—аерым, жыр аерым ишетелә—бергә кушыла алмадылар...

Фазыл ишек тоткасын учы белән урап тотты да йолкыды. Тотка нык утыра иде суырылып чыкмады, аның каравы эчтәгә келә оясыннан сикереп чыкты... Зәмәйрә ишеккә йөз белән утыра иде, өстенә килеп кергән Фазылны күрү: «Аһ!»—дип куырылып килде. Күбеккә күмелмәгән күкрәкләрен ике кулы белән каплап азапланды. Күл өстендәгә төнбоек кебек, гөбә сөтендәгә атланмай йомарламы, бәкегә төшкән су анасы, ак күбектән үсеп чыккан Алиһә кебек утыра иде ул. Көмеш торбаның кәүсәр агымы Зәмәйрәнән йомры инбашына бәрелә дә чык бөртекләре булып Фазылга чәри.

—Салкын керә, яп ишекне,—диде Зәмәйрә, ләкин: «Теге яктан!»—дип өстәмәде.

Теге келә белән эчтән бикләнгәч тә Фазыл өнсез калып, аның юынганына сокланып утырасы иде дә, тик битенә кушучлап жылы су чәчрәтүдән айнып китте.

—Оятсыз!—дигән булды Зәмәйрә, күршеләр ишетмәслек итеп кенә.—Утны сүндер ичмасам...

Фазыл бу сүзләргә ризалык билгесе дип кабул итте... Кеше ин әвәл пинжәген, аннан күлмәген салырга тиештер. Ләкин ул башта чалбарын салды, моны анлар өчен вакыт юк иде инде. Дөресен генә әйткәндә, ванна бүлмәсендә үк чишенүнең бөтенләй кирәге дә булмагандыр—монда карават—мазар юк, су эчендә парлашып уйнарга дельфиннар түгел лә... Ә барыбер чишенүен белде ул. Чалбарны салганда балагын таптап бетерде, салган киём шул килеш идәндә калды. Ә менә носкиен салам дип, бер аягын күтәргәч, ул гәүдәсенен тотрыктыгын югалтты. Бер аяклап сикерә-сикерә торгач ванна кырыена утырган иде—сабынлы тимер аны су эченә шудырды.

—Пинжәк кесәндәгә документларын жеби бит!—дип кеткелдәде Зәмәйрә.

—Жебесен, жебесен, жебесен!—дип, бер сулышка өч сүз ияртеп чыгарды Фазыл.—Пенсия кенәгәсенен башы бетсен!

Аны Зәмәйрә чишендереп бетерде.

—Берүк монда шаяра күрмә, яме Фазыл, коры урынга чыкканчы түз!..

—Алайса тизрәк юыныйк...

Әгәр бер ванна эчендә Фазыл белән Зәмәйрәнән су коенып утыруын Архимед күрсә—үзенен законнын тагын бер тапкыр ачар иде...

Уртача гомер яшәп, икесенен берсенә дә тәтемәгән кияү мунчасы иде бу: су жылысы канны уйната, арка ышкыганда бер кулда мунчала булса, икенче кул эшсезлектән үз-үзенә урын таба алмаган кебек, ханымның тәнненнән тотынып калырдай урын эзли. Уң кул сул кулдан

көңлөшөп мунчаласы белән ияреп китә. Күз карашлары тугарылды—гел «оятсыз» дип әйттерерлек урыннарда уйный... Зәмәйрә, Фазылның кулларын ғына түгел—күз карашларының да кая карап юлланганын тоеп, сискәнөп китә. Ләкин бу сискәнү үзен гомер буге ирләр кулыннан, ятлар күзеннән яшергән ялангач тәннен сөенүе генә...

Алар, жылкәгә жылкә терәп, икесенә бер сөлге белән сөртөндөләр. Бер мәлгә тынсыз калып басып торганнан соң, Зәмәйрә элгечтәгә бәрхет халатына үрелмәкче иде—өлгөрмәде, Фазыл аны күтәрәп алды. Бу юлысы эчтән ачылырга онытылган келә тагын шартлап ачылды.

—Әкрөн, өзлегерсен, сина авыр күтәрергә ярамый ич, Фазыл...

—Ярый! Үземә дигәндә ярый... Колхозга дигәндә юк...

Төн ишекларнең биген тикшерде. Төн фатирдагы утларны сүндерде. Төн аларның икесен юрган белән каплады...

Алар, берсен-берсе ашардай булып, үбешергә тотындылар. Куллар бот тирәсеннән нидер эзләнде... Берәздән юрган эченә миләш чәчәге исе таралды...

—Кече телемә дә йокмадың син, Зәмәйрә...

—Кал бөтенләйгә... Туйганчы сөярсен...

—Бүген үк сөясем килә. Тагын... Тагын!...

—Сынап кара үзенне. Тәнәфес ясап алыык та...

—Юрган астындагы тәнәфес кенә житмәс микән?

—Куалама атны, Фазыл! Барыбер иртүк чыгып кача алмыйсын—киемнөрөн юеш, мин аларны чайкап әлеп куям, ә син чәй янарт. Хәзер мин сина коры киёмнәр китерәм.

—Үзеннән эчке күлмәгеннеме?

Зәмәйрә юрган астынан шуып кына чыкты да шкафын ачарып эре шакмаклы кызыл күлмәк белән трико чалбар китереп бирде. Киёмнөрне кулга тоткач ни ташларга, ни кияргә белми торган Фазылны күрүп ханым акланырга ашыкты.

—Әллә кемнәр кигәндер инде моны дияргә телисенме?...

—Юып үткүлгәнгәч инде... Размерлары нәкъ минекә бугай...

Әгәр шушы минутта Зәмәйрә: «Син килеп киярсен әле дип мин боларны утыз ел буге сакладым»,—дисә, Фазыл, кияүләргә шатланып, горуранып, аны көтеп яшәгән ханымга рәхмәт тә әйтер һәм бу бәхетне читләтеп йөргәнә өчен үкенеп тә куяр иде. Ирнен нәүмиз күнеленә нәзәкәтәле ялган, ягымлы куштанлану, сөю хисләрен кузгатырлык матур жөмләләр уйлап чыгару кирәк иде. Ләкин бу шартларны китерер өчен Зәмәйрә тәҗрибәле, хәйләкәр, күпне күргән—ирләр кичкән хатын булырга тиеш иде. Ханым жавапның ин авырын сайлады.

—Борчылма, Фазыл, иремнән калган киёмнәр бу. Мин аны шундый тиз очырдым—чемоданын да юнәлөп тутырып өлгөрмәде. Килеп чыкса төяп китәр әле дип, шкафының бер шүрлегенә өеп куйдым шунда...

Бораулау эше белән чагыштырсан, бу минутны авария китереп чыгаручы сәбәп дип бәяләргә мөмкин булыр иде... Эш урынындагы ялгышны төзәтер өчен, ашыгыч рәвештә ныклы бер карарга килеп, тиз арада чара күрергә кирәк, кул хатасын акыл белән генә төзәтә аласың анда. Сүз хатасын берни төзәтә алмас... Иң мөһиме, хәзер Зәмәйрәгә ярамаган сораулар биреп, илле яшенә житеп тә зөфаф киче эзләп йөргән ише кыланмаска, кунакка хас тыйнаклык белән хужабикәне рәнжетми генә тан аттырырга. Әлбәттә, кеше салган күлмәкнен бәсә төшкәннән белә торып, кешедән калган куенга сыенып, ирдән бушаган өйгә йортка кереп, яшәү рәвешенне язмышка буйсындыру—ирләр хыялы түгел. Ир кеше һәркайда беренче булу турында хыяллана... Ләкин бүгенге төн бары тик зимагур сәфәренен чираттагы тукталышы ғына. Фазылны әле алда яна куллар көтә. Юллары кыскарып, сонгы тукталышы якынайса да, ул әле һаман мөхәббәт хақында хыяллана чак. Яшьлектәгә хаталарны төзәтәм дип, ир уртасы яшкә житкәч тагын хата ясаргамы? Ялгышларны ясау—рәхәт ул! Ялгышларны ялгыш белән төзәтү—югалганны югалту

белән кайтару кебек ул... Ләкин! Ләкин Фазылның ялгышында бүгенге төннән һәм Зөмәйрәнән һич гаебе юк.

Зөмәйрә халат урынына кофта бөркәнеп өлгергән иде. Челтәрле ак кофта ботларының иң юан өлешен генә капларга житкән. Өске төймәләре каптырылмаган күкрәге, итәксез калган ялан аяклары, жине сызганган беләкләре, тузгып торган чәчләре үзенә дәшеп тора. Фазыл, ялгышрак һәм ашыгыбрак уйланган уйлары өчен гафу үтнгәндәй, кочаклап алды да бит алмаларыннан, колакларыннан, муеныннан үпте. Шәм кебек Зөмәйрә тагын эреп төште.

Төн тагын да озынайды... Кыска тукталыш озын тәнәфескә күчте.

—Хәтерлисәнме, Фазыл, син эшкә урнашырга килгәндә безнән контора өч вагоннан тезелгән көпчәкле коридор иде... Хәтерлисәнме?

—Хәтерләмәскә, ул хәтлек әллә...

—Минем дә «Ак Чишмә»дә беренче көнем иде ул. Беренче эш итеп синен хезмәт кенәгәңә кул куйдым... Син минем беренчем, Фазыл!

Теге исерек артыннан калма

«А к Чишмә»нең борынгы бабасы СМУ «Водстрой»ның адресын Фазыл, Оренбурдан кайткан чакта, поезд ятагындагы гәзит өемнәренән берсеннән язып алган иде. Ярый әле, иренмичә, өтер-ноктасына чаклы күчәргән. Юкса, «Трактор» урамнарының кайда икәннән Казандагы миллион кешенән нибарысы йөзләбе генә белә—алары да шул урамда яшәүчеләр үзләре. «Промбаза» тукталышын сорапшы, Яна Бистәннән татар зираты артындадыр шәт, анда бөтен урам исемнәре тимер-томырлы: йә Магистральный, йә Технический, Турбинный... Тракторный да шундадыр дип аңлаттылар.

Тукталышта төшөп калгач, Фазыл, киemenә, килеш-килбәтенә карап шушы тирәдә яшәүче халыкка охшатып, бер ападан юл сорады:

—Тракторный урамы кайсы якта ул?

—Әнә, теге исерек артыннан калма, «Тракторный»ларның дүртесен дә табарсың. Гаражларга чаклы бар, яме!

Әлеге исерек урамның уң ягыннан сул ягына сугылып атласа да, Фазыл адашмас өчен анынча йөрергә тырышты. Алпан-тилпән барса да, исерек абзанның өенә туры кайтышы иде.

«Икенче тракторлы» белән «Дүртенче тракторлы» кисешкән жирдә жәелеп ята иде ул гараж. Жәелсә дә өч вагоны, коймасы һәм бораулау вышкаларын иненә алган куәтле «МАЗ»лары белән камалышта калган. Идел яры, Макарон фабрикасы, Мех берләшмәсе, Балавыз заводы, Шәраб цехы, Солидол базасы, алты бугазлы ТЭЦ моржалары Фазылга кирәкле СМУ «Водстрой»ны шундый итеп каплап куйганнар ки, эш эзләп йөрүче бер генә хезмәт иисе дә бу тирәгә килеп житә алмас. Шуна күрәдерме, су хужалыгы житәкчелеге эшчеләр чакырып газеталарга белдерү бирергә мәжбүрләр.

—Кем дип белим сезне?

—Пока әллә кем түгел әле, Фазыл гына.

Зөмәйрә белән, дөресрәге кадрлар бүлеге инспекторы белән беренче сәламләшү әнә шулай башланды. Ул чакны кызының Зөмәйрә икәннән белми иде әле Фазыл. Егерме яшенә чаклы жыйлан белешмәләрне өстәлгә өеп куйгач, инспекторның чырае житдиләнде.

—Шушы яшъән ике кесә кәгазь жыйгач,—дип кирегә сукалый башлады Зөмәйрә,—тора-бара бер капчык булып болар! «Авыл механизаторы таныклығын Шәле мәктәбендә аттестат белән бергә биргәннәрдер инде... Комсомол билетына өч айлык взнос түләнмәгән... Әйбәт укыгансын үзен. Ник институт мазарга кермәден?

—Әти стипендия түләмим диде.

Зөмөйрө Фазылнын хезмэт кенәгәсен борынгы китап укыгандай арткы битеннән башлап актарырга кереште. Үзе—күргәнән кычкырып укый бара: «Ветеринария институтынын фәнни базасында дүрт ай оператор; Меховойнын икенче фабрикасында өч ай; 16 нчы заводта ике ай; Магаданнын Карамкен геологик партиясендә биш көн; Оренбург өлкәсе Ташлы районы М.Горький колхозында алты ай; М.Вахитов колхозында комсомол секретаре булып сигез ай...» Пенсиягә чыкканчы егерме хезмэт кенәгәсе дә житмәячәк бит сезгә. Летун бит сез. Димәк, эш сөймисез.

—Эшнен кайсысын да сөям мин, өзелеп сөям! Начальствосын гына сөймим. Э алар туры әйткән эшчеләрне сөйми. Шуна күрә минем трудовой книжкада гел: сөя дә сөйми! Принят та уволен! Безнең авылга сезнен кое казучыларнын килгәне бар. Мин бәләкәй чакта алар бездә фатирда торды. Гомер буге кырда эшлибез, начальствоны сагынып үлбөз инде, унбиш көннән бирле күргәнөбез юк, диделәр. Вәт, мондый эш ошый миңа. Эшкә алсагыз, картайганчы беркая да китмәм.

—Кызганыч, иптәш Шәмсетдинов, бездә эш шартлары бик кырыс. Дөрес, зарплаталар әйбәт. Ну кешене эшкә алуы гына жинел ул, соныннан ялкауны да куып чыгаруы кыен.

—Нишлөп ялкау булуйк, Шәледән ич мин!

—Хезмэт кенәгәз киресен сөйли! Мәгез, алыгыз документларыгызны! Энә, ит комбинатына барып карагыз. Суппродуктовый цехка исеменне сорап тормыйча да алалар.

—Апасы, сезнен аулак телефоныгыз кайда ул? Бер абзыйга шалтыратып аласым бар иде.

—Аулак телефон капка каравылчысы өендә.

Фазыл каравылчы өеннән биш минут та үтмәстән әйләнеп керде. Кесәсендәгә кәгазьләрән тагын инспектор каршына китереп салды. Зөмөйрә ачуланырға теләп карап тора. Йокысы туймаганмы анын, әллә көнө буге кәгазь актарып алжыганмы—Зөмөйрәнән күзләре яна гына елап туктаган сабийныкы кебек сүрән иде.

—Хәзер сезгә шалтыратачаклар,—дип кырт кисте Фазыл.

—Кем?

—Начальствогызнын исемен белмим.

Һәм чыңлап та барабансыз сары телефоннан фәрман ишетелде:

—Зөмөйрә, синен янда Шәмсетдинов дигән кеше утырса кирәк. Өченче разрядлы дизелист итеп Әмир Ашрапов бригадасына жибер син аны!

Телефон трубкасын куйгач, Зөмөйрә торып басты. Анын сүрән күзләренә жан керде.

—Сез безнен начальникнын туганымы әллә?!

—Аллам сакласын! Этием мал врачы булган, әнием гади колхозчы. Бөтен шәжәрәбездә байлар юк. Хәерче балаларын начальство итеп куя башлаганчы әле бер-ике гасыр үзгәреш кичерәсе бар...

* * *

Зөмөйрә, сулары тамып торган пинжәкне кухняга элөп, газ плитәсен кабызды. Тамчылар астына капрон табак куйды.

—Балконга чыгарып элсәң, йә ире кайткан дип уйларлар, өйдә генә кипсен.

—Ник ашыктырасын, үз вакыты белән кибер иде әле.

—Иртән иртүк чыгып качасыңны беләм дә! Кыргый атны тышауламыйлар... Юктан гына каршы килеп тора бу язмыш: иремне куып чыгардым, ә син үзән миннән качып китәсен.

—Син мине берәр айга эшкә китте дип кенә исәплөп тор, Зөмөйрә... Кайда да булса үзем бер нигез корып чыгарга тиеш бит инде мин! Менә шунда икебез дә кыз белән егет булып, янадан яши башларбыз. Менә күрсен, әйткән иде диярсен!

Зөмәйрә әлеге анлашунын ахыры күз яшьләре белән бетәр дип уйладымы—сүзне бөтенләй икенчегә борды:

—Карале, Фазыл, теге вакытта, эшкә урнашкан көнне, телефоннан кемгә шалтыраттың соң син? Министрҗамы?

—Ә-ә, син дә нәкъ шул көннәргә исенә төшәреп йөрисеңме? Мин ул чакта Ветеринария институтының фәнни базасына—соңгы эш урыныма шалтыраттым: «Әгәр СМУ «Водстрой»га эшкә урнашырга ярдәм итмәсәгез, кире үзегезгә кайтам, имею право!»—дидем.

—Дүрт ай эчендә үк начальство белән чәкәләшәп өлгәргән иденме?

—Миннән дүрт-биш яшькә генә олы аспирант тәҗрибә ясаганда үлөт кырган дүрт күсенә виварийдан алып чыгып крематорийга илтәп ягарга кушкан иде. Ачу чыкты. Күселәргә аспирантның халат кесәсенә салып, шул минутта ук китәргә гариза яздым.

—Абау, чиркангыч нәрсә...

—Иң чиркангыч жан иясә—юнәсез ир кеше ул, Зөмәйрә.

—Ну... чагыштырдың!

—Син сорадың, мин җавап тоттым...

Тапмадым бит әле

Кояшы ла ни тора! Тәки кышны жиндек дип, бугаз киереп төтен өрәп яткан ТЭЦ моржалары да шәһәр пейзажына киелешеп тора. Шәһәр куенының жылысы алардан бәйлә түгел инде бүген. Әгәр көн аяз булмаса, алар кеше күзенә крематорий моржасы булып күренер иде. Кояш нуры төтен өрәкләрен болыт итеп бизи, ә дымлы жил ул кысыр болытларны офыкка өеп тезеп бара. Кыш буге юлдан көрәп өрәнгеләр төбенә салган көртләрдән төрлө тарафларга юнәлгән пычрак су тасмалары да гөрләвекләргә охшап ага. Кичәге болытлы шыксыз шәһәр бүген балкып тора. Халык гараж түбәләрендәгә карны чәчә, боз тауларын вата, подваллардан боз ташый, калың киёмнәргә урамга чыгарып элә—качып калган кышның соңгы өметләрен яз кояшы хөкемәнә тапшыра.

Алабуганың Костенеево авылындагы кое казучы бригадала су ташучы машинаның моторы «шакылдаган» булган. Аны сүтеп кыяр өчен «Ак Чишмә» гаражына кайтарып куйганнар. Өч көн эчендә ватык двигатель төзәтелеп, дүрт тонна су сыешлы автоцистерна Алабуга ягына ашыга иде. Фазыл сөйләшәп, үзенә яшел вагонын Шәлегә чаклы гына булса да тагып кайтырга дип исәпләгән иде дә шофер егет каушап калды. Буш мичкәле машинага вагон ияртеп юлга чыгуның ни икәннән беләдер шул: өкрән генә барырга кирәк, тау менгәндә көчәнергә, үр төшкәндә уйнакларга. Житмәсә, тагылган арба юл буге машинаны йолыккалап кайтачак...

Сүзгә кадрлар бүлгә инспекторы Зөмәйрә катышкач һәм юл кәгазенә аерым имза белән Фазылны вагоны-ние белән өстәп язып куйгач кына, яшь егет артык карыша алмады.

Машинага гараждагы хәстәрдән борынлы чиләкләр белән бензин ташыган арада, Зөмәйрә Фазыл белән сабуллашып өлгәрдә.

—Мин барыбер анламыйм сине, Фазыл... Күпме йөрергә була инде юлда?

—Юл—өмет ул! Юл—мажара! Юл—гомер! Юл—эзләнү!

—Нәрсә эзлесең соң син?

—Тапмадым бит әле!

—Нәрсәне, Фазыл, нәрсәне тапмадың?

—Нәрсәне икәннән белмим. Тапмаганымны гына беләм.

—Муеныңа вагон бәйләп билгесезлеккә сикерәсен.

Фазыл яшел вагонын сөйрәп, Актанышка сәфәр чыгарга жыенуын Зөмәйрәгә сиздерергә теләмәде.

—Нишлөп билгесезлеккә ди?! Шөлөгә алып кайтам да, яшел вагонымны Мишә тамагынын яшел болынына тугарам. Авылның пионер лагере иде анда... Саша Чекалин исемендәге дружинанын Марат Казей исемендәге пионер отряды, Мулланур Вахитов исемендәге колхознын Татчик исемендәге яшелчә бригадасында суган чүбе утап йөри идек кырык ел элек!

—Тимә син шул елларга! Хәзер безгә яна исәп белән яши башларга кирәк үзе...

—Мин дә шулай дим ич! Янадан, туган авылымнан башлыйм. Безнен Шәледән читкә дүрт юл чыгып китә. Мин дәрәс юлдан китмәгәнмен. Анда әле тагын өч юл бар... Кайтам авылга, вагонымда яшим—балачагымны кабатлыйм, үскәч күз күрер...

—Атна ахырында мин дә кайтам янына. Балачагында бергәләп ял итәрбез.

—Минем балачагымда син юк иден шул, Зәмәйрә! Ярый, сау бул! Барысы өчен дә рәхмәт сина!

—Бергә үткәргән төнебез өчен барыбер үкенмим мин, иллә яштыә дә әле өр-янадан кавышып, яшләр кебек сөенеп яши алабыз дип исбат итәр өчен барыбер кирәк иде ул төн... Сау бул, Фазыл! Хуш дип әйтмим!..

Зәмәйрә яшел вагон күздән югалганчы «Ак Чишмә» капкасыннан карап калды.

Фәризе

Кайткан саен бер югалту

Шөлөгә кайткач Фәризе апага бүләк итәрмен дип, пенсия келәмен алып чыгарга иде исәбе Фазылның. Савин бистәсендәге «Убырлы карчык өе» юл унае гына, шәһәрнен атлы экипажлар өчен генә салынган урамнарында вагонны сөйрәп бимазаланып йөрисе юк.

Табигатынен ай үсәсен көн үсә торган чагы. Зәмәйрә куенында үткән бер төн эчендә бистә талларынын шартлап ярылган бөреләренә алка-алка песиләр эленгән. Өй түрәндәге камышлар тамыр төбеннән бәбкә чыгарган, Казансу ярындагы чытырманлыкны ужым басуы урынына күрәп, сабан тургайлары тантана итә. Бистәне басып алам дип килгән кар суларынын әүхәте бетеп, күлдәвекләренчә чиге рәшәткәләрдән өй нигезенә таба чигенгән.

Болдыр ишегендәге чылбырга эленгән йозакның юклығын күргәч, Фазыл өйнен хужабикәсе килгәндер дип уйлаган иде дә—ватып кәргәннәр икән... Бүләккә бирелгән келәмнән жыллар искән. Бу өйдән урлардай бүтән нәрсә тапмагач, урындыклары-ние белән өстәлне аударып чыгып качканнар.

Барыбер иртәрәк биргәннәр иде миңа бу келәмне дип, юатты ул үзен. Плинтус өстендә аяк бөкләп утырган саз бакасына теш аркылы гына чертләтеп төкереп, Фазыл бу өйдән бөтенләйгә чыгып китте.

Шәһәрнен туксан тугыз тыкрыкы лабиринтларын үтеп, олы трассага чыккач, машина кыюланды, артына тагылган вагонны да онытып, юл давамы белән кисешкән офыкка ашкынды.

—Кызулама, агаине! Вагон төшеп калмасын. Син мине сонгы түбәмнән мәхрүм итә күрмә!

Фазылның мотор тавышын жинәргә тырышып, кычкырып эндәшүен шофер үзенә жикеренү итеп кабул итте, ахрысы.

—Таш пулат салырлык рәтен бардыр әле. Гомер буе бораулаучы булып эшләгәч, бу вагонны балык тотар өчен генә сөйрәп йөрисендер.

— Яна нигез корырга дэрт тә дәрман да бар анысы, тукталырлык урын ғына юк. Әнә, Шәле урманнары башлана. Ашыкма! Туган яklar сагындырган, рәхәтләнеп карап сөенеп барыйм әле.

— Экскурсиягә чыкмадык, Фазыл абый! Минем әле эш сәгатендә кайтып өлгерәсем бар.

Шофер егет каршы дәшсә дә, барыбер тизлекне киметте. Ике арада бүтән сүз куермады.

Ах, бу юллар!.. Сәфәр чыккан адәм баласын шайтан өермәсе кебек бөтерә дә ала...

«Балалар, олы юлда уйнамагыз, юл алып китәр!..»

Әниләр тагын нидер кычкырып кала, тик инде без ишетмибез. Урамга чыккан саен әйтелә торган сүзләр бу, шуна күрәдерме колак ияләшкән, ул хәер-фатихалар күпме генә изге булсалар да, безне сискәндерми, артык уйландырмый. Өйдән чыгуга без әниләр тавышыннан бик тиз ерагаябыз. Жәяү йөрмибез лә, йә агач атка атланып, йә бөгәлжәле тимер чыбык белән кыршау тәгәрәтеп... Авыл капкасын чыгуга әниләрнең хәер-фатихасын арыш басуы өстендәге тургайлар тавышы күмеп китә. Агач атлар безне гел авыл читенә сөйри, безгә инде авыл эчендә генә кызык түгел, читкәрәк чыгып офыкка таянасы, ерактагы мажараларны якынайтасы килә. Без дип әйтүем, авылның бөтен малайлары да андый түгел. Кемнәрдер ата казлар белән жәнжал чыгарып пожарный буасында быкырдап кала; кемгәдер урып-жыю сугышында жимерелеп кайткан комбайннар өемендә актарыну кызык; кибет артындагы әржәләр әрдәнәсендә хәзинә эзләп йөрүчеләр дә житәрлек; көтү куганда уянып Мишәгә олагучы чабакчылар да бар. Ләкин алар Фазыл түгел. Авылда юллар житәрлек анысы, тик алар искергән, тузган, алжыган... Ул юллардан чыгып китсәң, хыялыңа хас моратыңа ирешә алмыйча сукбайга әйләнеп, жинелеп кире кайтып керерсең төсле. Һәркем үзенә тин юлны эзли.

Ә монысы КамАЗ юлы ғына. Татарлар Мәскәүгә хаж кылырга килсен өчен салынган юл. Чулман, Нократ елгаларын сикереп, Шишкин урманнарын кисеп, Мишә болыннарын, иген кырларын сытып, бачачактан килгән иске юлларны өеп, Мәскәүгә таба сузылды да ятты... Саф һавадан, тыныч төннәрдән, сайрар кошлардан мәхрүм иткән бу юл—үзәккә ясак түләп, татарны талау юлы... Кеше үлмәгән, фажиға булмаган бер генә чакрымы да юк аның. Казаннан кайтканда Шәле шушы юлның кыргынчы чакрымында кала... Шәленең кайда икәнән бөтен колорато коңгызлары белә...

Мәктәп елларында урман каравылчысына ияреп, ком буразналарына кадап йөргән үсентеләр нарат урманы булып үсеп буйга житкән; Шәленең мең хужалыклы мал-туарына кышлык печән урынына ярар әле дип, чүп үләннәрен жыйган элеккеге кукуруз басулары; Колхоз председателе Шакал Фәйзи күрмәсен дип, бер култык эт эчәгесе белән башыннан капланып, буразнасына ятып качып калган элеккеге бәрәңге кырлары—Самосыроводагы чүп базы төтеннәрен ерып чыккач та, төсләрнең кискен алышинуында гүзәллек симфониясе булып, югалмаслык ераклыктан күренеп тора.

Анда бөләкәй Фазыл “Мәдрәсә бакчасы”нда каз бәбкәләре көтә. Бәбкәләре, ана казны тыңламыйча, бала канатларын тырпылдатып инешкә йөгәрә. Борчулы ана каз, орыша-орыша, бәбкәләрен куып китә. Бөләкәй Фазыл да сигезенче бәбкә булып аларга иярә. Каз йөзәрлек инеш Фазыл өчен тубыктан ғына. Фазыл да аларны уздырып, инеш буйлап йөгәрә башлый. Ана каз аны жүлөрсенеп, башын чайкый-чайкый карап тора да үз дә инеш барлыгына сөенеп, шап-шоп канат кага. Алар озак юанмый, чөнки башкалар ашыктыра. Ике оя каз инеш өстендә кушылса, бәбкәләр буталып бетә, казлар гауга куптара, малайлар сугыш чыгара... Фазыл белән ана каз бәбкәләргә чирәм өстенә тезеп киптергәндә баш өстендә тилгән бөтерелә... Тик кызыгып йөрсен. Фазылларның жиде бәбкәсә көзен жиде каз булып. Бәбкә югалткан егетләргә Шәледә жебегән, диләр...

Шөлөгө жынайган саен балачак ерагая бара. Әллә сирәк кайтканга микән—кайткан саен бер югалту анда. Чишмәләр кими... Авыл яралганнан бирле гомер-гомергә сабантуй мәйданы булган «Мәдрәсә бакчасы»н бүлгәләп, алты йорт салып куйганнар. Халыкка жир житми, өй салыр өчен урынны яна планнан—карурман итәгеннән бирә башлаганнар. «Мәдрәсә бакчасы» амфитеатр сыман һәм авылның кыл уртасында, чишмәләр камавында, инеш ярында, тупылар арасында, каз тәпие эздәре өстендә иде. Инде, КамАЗ юлыннан төшөп, авыл очына керү белән халык билдән чума торган ком тузаны өстенә Сабан туйлары өчен яна мәйдан ачканнар... Шакал Фәйзи пенсиягә киткәннән соң, авылда бер-бер артлы алты председатель алышынган. Аларның күбесен КамАЗ юлы алып киткән, алып китә алмаганның транзит машинага таптакан. Председательләр алышынган арада гасырлар буе Сабан туйлары гөрлөгән «Мәдрәсә бакчасы»н бүлешеп бетергәннәр. Фазылның вагоны сыярлык та урын калмаган...

Шәленең жил тегермәне дә, канатын яшен сукканнан соң, тынып, жимерелеп калган. Илле елдан бирле надан авылга зыялы балалар хәзерләгән ике катлы агач мәктәпне сүтеп утынга өләшкәннәр. Илһам Шакиров, Әлфия Афзалова, хәтта Сара Садыкованың беренче жырлары янгыраган агач клубны таш нигезгә күтәрәп кибет иткәннәр. Патшалар заманында ике мәхәллә булып яшәгән дүрт мең кешеле Шәленең коммунизм төзәлешендә исән калган сынар мәчетенен дә манарасын сүттереп, инде дини һәм милли янарыш чорына кергәч тә, мәчет салдырырга акча табылмыйча, диндарларны сәждә кылырлык ышык урынсыз калдырдылар... Тактаяргычның остаханәсе көпә-көндөз янып көлгә очкан. Янасын салырга, такта яру, шомарту өчен станоклар алырга колхозның казнасы буш. Хәер, колхоз төшенчәсенен дә «кол» дигәне генә калды бугай, ә колларга хезмәт хакы түләү тиеш түгел... Фермалар да һаман шул ук—Фазыл кечкенәдән күрәп үскән килеш, хәтта төзәтәлмәгәннәр дә... Эһә, чылбырлы тракторга тагып бер арба корбанны—әле көтүлек күрәп тә өлгөрмәгән бозауларны Көрәксә елгасы итәгендәгә үлөт бәзәгә алып киттеләр.

Хәйдәрнең түше кызган

—**Ф**азыл абый! Вагонынны кай тирәдәрәк калдырасы? Шәленең кибет тирәсенәмә, әллә Казан автобусы туктый торган жиргәме?

—Урман авызында калам. Авылга жәяү генә керәм. Рәхмәт сина, агайне! Кире кайтканда бу тирәгә сугылып кит, бәлки мин әле монда булырмын.

—Карарбыз анда... Бала-чага уены уйнап йөрисең. Такси гына яллап чыксаң, көн эчендә, бөтен эшләгән авылларыңны берьюлы айкап кайта идең инде, Фазыл абый...

Фазыл ялгыз вагонның көпчәк астына таш кисәкләре кыстырды да КамАЗ юлыннан урлап салынган тар шоссе буйлап Шәле үзәгенә тәпиләде. Мең хужалыкы авылда Фазыл жан жылысы алырлык бер кеше бар, ул—бертуган абыйсы Хәйдәрнең хатыны—Фәризә жинги. Фазыллар кавемендә ятимнәр чамасыз күп иде, әтисез ятимнәрнең шәжәрәсе тиз корый икән... Фәризә жинги Фазылны елап каршы ала, сөөнә-сөөнә сыйлый, көлә-көлә авыл хәлләрен сөйли, киткәндә олы юлга чаклы озата чыга. Хәйдәрнең башка үзе генә озата, олы улын фронтка озаткан үксез ана кебек елап сабуллаша. Һәм анын һәр сабуллашуы бәхилләшүгә тартым.

Фәризә...

Анын йөзен бу өйдә беренче булып Фазыл күрдә... Урлап алып кайттылар да мич аралыгына яптылар. Аралыкның ишеге юк, умарта

аланы чаклы зур, чөчөклө чаршау гына эленгән. Чаршау аркылы Фазылга гына кереп-чыгып йөрөргә ярый. Башкалар өчен ул койма кебек межа, үтөп керергә ярамый, йоласы кушмый. Шәледә гел шулай—кызыны урлап кына өйләнәләр. Дөрөс, кемнең кемне урлысын бер атна алдан ук бөтөн авыл белеп тора анысы... Казанның колхоз базарыннан кырык чакрымнарда икенче Кытай булып жәелеп яткан Шәленең үз кануннары—монда утынны-печәнне дә, хәләл көчөн белән эшлөп тапкан малынны һәм хезмәт көнөнә тиеш икмәкне дә, хәтта насып сөйгән ярынны да урлап кына алышлы... Китереп биргәннәрен көтсәң—бөләсен. «Мә!» дип әйтердәй кеше бер председатель генә, ә «Бир!» дип торучылар дүрт меннән артык.

Чаршауның теге ягында өч агай—самимиләрчә өметләнеп Фәризенәң үз аягы белән чыкканын көтеп йөриләр. Почмакта Динә—Хәйдәрнең дә, Фазылның да әнисе—мич булдыра. Усак утыннары, ялкын сирпеп, мактана-мактана яна. Динә, озын саплы кисәү белән мич алдына күмер тартып, табада сызык эретә. Усак очкыннары, кызган майга чәчрәп, йолдыз булып атыла. Маллар өчен аш-су жыйнарга дип куелган чиләккә бәрәңге кабыклары аударгач кына анлап алды Фазыл, әнисе бәрәңге кыздырырга жыена икән... Усак утынында коймак пешермәсләр ич, шарт та шорт килеп көллө күмергә батыра бит соң ул аны... Фазыл ярата торган коймаклар иртәгә пешәр... Иртәгә Фәризе өчен яна көн, яна гаиләгә ияләшү башланыр...

Хәйдәр абыйсы чаршау тирәсеннән китми. Китәр иде—мич арасы ишеккә бик якын, сизми калсаң, әле килен булып өлгөрмәгән каләш бусага аркылы бер генә сикерер. Ә аннан—каен такталардан каккаланган өй алды гына—йөгереп килеп бәрелсәң—теләсәң кайсы жиреннән туп-туры урамга килеп чыгасың. Хәйдәр абый сакта. Ә тагын ике абый—күрше егетләре... Шуна күрә төн уртасы дип тормыйлар—ашыкмыйлар, сызыклы бәрәңге пешкәнне көтәләр. Фазыл да ашыкмый. Аның әле яңалык күрөп, кич утыра килгән чакта әби-апаларга бәйнә-бәйнә сөйләрлек хәбәр жыясы бар. Йокалар да урланды инде бүген, укырга барасы юк, яше житми әле, таң атканчы каләш саклап утыра ала. Күрше абыйларның да йокысы качкан. Аларның әле бу вакытта клубтан кайтышлы пожарныда жыелып, көрт суга торган чаклары. Белә инде Фазыл, кыз урлаучылар—кадерле кунаклар—бәрәңге пешкәч «тояк юарга» әзерләнәләр.

Хәйдәр абыйның никтер шатлануы сизелми. Фазыл өйләнсәме—авызы колакка булып иде әле! Ә күрше абыйларның энә авызы ырык. Фазылга сөйләгән булып почмактагы Динә апаларына кызыны ничек апкайтканнарын сөйләләр.

—Көнә берәз салкынчарак туры килде. Ат бәсләнеп бетте. Шушы арада урламасаң, көннәр жылынганчы тотмалар аны, диде ич Хәйдәр... Кәвәл урамында, чана өстендә таң аттырабыз икән дип торам. Хәйдәргә нәрсә—туңмый ул—аның түше кызган... Фәризенәң клубтан кайтканын сагалап торабыз. Әйттем ич, клубта бүген кино, индийскийлар гел ике серияле була, озак көтәргә туры килер, дидем. Ну тәвәккәлләгәч, до конца тордык инде. Фәризенәң Зыяклар тыкырыгынан борылуы булды... Житмәсә, теге өйләнми картаеп барган Хөрмәтулла ияргән үзен... Березебез аны сугып очырды, икебез Фәризәгә толып бөркәдек тә, шалт чанага. Хөрмәтулла акыркысы шылт та юк иде. Чәрелдәп кычкыра бит шаукым: «Фәризенә урлылар, Фәризенә!»—ди.

—Иртәгә иманың өшкөрәм әле мин аның,—диде Хәйдәр сүзгә артык кушылырга теләмичә генә.

—Һе... Иртәгә андый юк-бар эшләргә вакытын булмас... Бүтән клубка чыгу юк инде сина. Или...или...

—Или хәзер Заман бабай килеп өчөбезне дә Хөрмәтулла урынына сугып очыра. Юри генә урлаганык дип, өчөбез дә каравыл кычырып калырбыз. Или... бу төн хәвәф-хәтәрсез генә үткәндә клуб тирәсе сина больше тү-тү... Кичләрен урамны сагынсаң—безнең белән каланча төбөндә

көрт сугарсын... Вәт, айгыр-айгыр инде кәнишне, ирләр хәлен андый торган мал икән, «На!» дигәнне дә көтмичә, дилбегәгә буйсынды. Толып астыннан Фәризә тавышы ишетелә: “Кемгә урлыйсыз мине?” —ди. Мин әйтәм: “Хәйдәргә”. “Кайсы Хәйдәргә, безнен авылда дүртәү бит алар?” —ди. “Дәмши Хәйдәренә”, —дигәч, тынды үзе.

Динә, үт өстендәге табасын кузгатырга да куркып, тыңлап торган икән. Күрше абый сөйләп туктауга, табагач белән миңтәгә кисәү башына суккалап алды.

Фазыл кечкенә—авыл зур! Кечкенә булса да, Заман бабайның кызлары бик матурлар икәннән ишетеп белә Фазыл. Үскәч мин дә аның төпчек кызын урлым әле, ди.

Хәйдәр абыйсы ияк очын селкеп кенә ымлап куйды. Дөрөс анлады микән... Үзенчә: Фәризә жингәнне күрүп чык әле, анда нишләп утыра икән дип әйтүе инде. Фазылга шул гына кирәк тә! Чаршауның бер читен күтәрүп, аралыкка шылды. Егетләрнең берсе шаяртып кычкырып калды:

—Әй, абыеннан алда кая барасын! Моңысы сина түгел әле! Сина дигәнне бишкәтә калды. Киләсе елга укырга керсәң, тәвәккәлләрбез!.. Хи—хи—хи!

Аралыкка миң кашагасы аркылы яктылык төшә. Фәризә, Фазылны күрүп, сөөнеченнән аның чөченнән сыйпады. Миң арасында артык эсә булса да, өстендәге чем-кара сырмасын салмаган. Башындагы мамык шәле әз генә арткарак төшкән. Кабарынкы толымнарны икәгә бүлүп чәч юлы күренеп тора. Ул инде елап туйган бугай. Баш бармагының күтәрчен сөтө төшкән алсу тырнагы белән, миң акшарын тырнап, ниндидер өзек-өзек хәрәфләр сызгалаган. Ләкин Хәйдәр дигән сүздә андый хәрәфләр юк. Мәктәпкә йөрмәсә дә, сыздый-быздыйлык кына грамотасы бар инде Фазылның.

—Тирләп үлсәң бит, жинги, ник өстеннән салмыйсың?

«Жинги» дип эндәшүгә, Фәризә сискәнәп китә.

—Чишенеп утырсам, әти үтерә ич мине.

Чаршауның теге ягынан егетләр тавышы ишетелде.

—Әйттем лә, кызны беркем дә туп-туры үзенә апкайтмый, дидем.

Хөрмәтулла барып әйтсә, әтисе момент килеп житәр, менәтерәк.

—Моментыннан бәрәңге пешә инде,—диде Хәйдәр кыюланып.

—Заман бабай бу вакытта фермадан силос урлый торгандыр әле, өйдә йоклап яткан чагы түгелдер.

—Мине бер урлап караганнар иде инде, әти тәрәзәләрен алып керде.—Моңысын Фәризә Фазылга әйткән булды, ләкин тавышы Динәгә ишетелерлек каты иде.

—Килсә алыр да китәр. Сина тигән кеше юк әле,—диде Динә, үртәлеп.—Безнең шикелле хәерчеләргә матур кызларны күпсенәләр инде ул.

Сүзгә Хәйдәр кушылды:

—Заманныкылар да ак күмәчтә үсмәгән инде. Матурлыкның туйдан соң кирәге юк аның.

Егетләрнең берсе кызып китте.

—Син Хәйдәр өйдә аулак—әни чыгып китә дигәниң...

—И, Ходаем, хәзер дисән, хәзер чыгып китәм. Заман бабай килеп жанжал куптарса, арагыгыз керермен дип кенә торам. Ул ятим бозауны сез дә яклап кала алмассыз ...

—Әни!—дип булдерде аны Хәйдәр.—Бәрәңге пештеме әле?!

—Хәзер, көт без. Таба астына кереп яна алмыйм ич...

Ул арада, икелән үрелгән сары шнурлы Илыч лампасы күз кысып алды. Димәк, төнге үнбер тула. Бер-ике минуттан колхозның электр станциясе туктый дигән сүз.

Динә керосин лампасын кабызды. Өстәлне бусага янына китерделәр.

—Абый, Заман бабайларга барып, тәрәзәләреннән тыңлап килимме?

Безне сүгәләр микән?

Фәризә, йөрмә берүк, дигәндәй, Фазылны үзенә якынрак китерде. Әйбәт булды әле, дип сөенде малай. Юкса Заман абзыларга барып житкәнче кибет урамындагы этләр яныннан үтәсе бар иде. Динә, бүгөнгә хәлләргә указ чыгаргандай, соңгы сүзен әйтте.

—Ике урланган кызын килеп алып кайткан әтиләр юк иде әле монарчы!

Ул арада унлы лампа төн хужасы булып калды. Бөтенесен табынга чакырдылар. Фәризә ашыкмады. Фазыл аны хәзер кем дияргә дә белми инде, апамы, жингиме?! Кат-кат чакырып та чыкмагач, Динә чаршау артына үзе керде.

—Әйдә, аралыкта төн уздырырга син монда сарык бәрәнә түгелсен. Кеше янына чык. Әтиң килсә китәрсен, килмәсә язмышың...

Фәризә каравыллар кычкырып елап жибәрде. Мин елаган кешедән гарык туйган инде, дигәндәй, Фазыл абыйлары янына китим дигәни, кулыннан чытырдагып кыскан—жибәрми. Малай күз яшенә юешләнеп бетте. Безардан соң ул, шушы киенгән килеш кенә, Фазылга ияреп, өстәл янына килеп утырды. Бәрәнгә кашык та төртмәдә үзе... Бер-бер артлы өч чокыр чәйнә бушатып, тагын өнсез калды. Егетләр көрән сургучлы шешә ачтылар. Хәйдәр стаканга үрелмәде. Башын бөтенләй аска иеп кенә ашап утырган булды, үзе Фәризәгә туры карый алмый. Әйбер урлап тотылган карак кебегрәк, карашын кая яшерергә белмичә, тимер кашык белән таба төбен кырган була.

Шәле авылы алпавыт урманына урлап салынган качкыннар өеннән үрчегән имеш... Аны Иван патшадан чукундырмыйча урлап алып калганнар диләр. Кызлар кияүгә урлатып кына чыга. Әгәр егет белән килешеп, дөрес итеп әйтсәк, ябышып чыкса, аларның нәселенә сан бетә... Колхоз малын урлауның гаебе юк Шәледә. Аты-арбасы булганнар урманнан — утын, каравылчы болыныннан печән урлый; жәяүлеләр кукуруз арасынан вак хайван өчен чүп үләнә жыеп киптерә. Колхоз председателе Шакал Фәйзи кукуруз таптала дип куып йөрсә, халык бәрәнгә чүбен утарга керешә; бәрәнгедән кусалар—чөгендергә күчә; мен хужалыкты авыл шулай яшәп килә. Өй янындагы уңиш сутыйлы бакчада берүз дә бәрәнгедән гайре нәрсә үстерми. Ә инде өй саен кереп йөрсән—һәркемдә кышка житәрлек силос, чөгендер, люцерна, солы өелеп ята. Шакал Фәйзи моны белә, өйләргә тентеп йөрми, һәр колхозчы үзе эшләгәнне урлап алырга тиеш, ди. Урламаган кеше—хәерче!.. Менә Хәйдәр дә кыз урлады, баер алда боерса... Хәзер инде печәнне дә, утынны да икәүләшеп урларлар, сыер алып жибәрерләр. Фазыл алар янында май мәчесе кебек сепаратор талинкәләре генә ялап яшәр...

Егетләр, йокы алдыннан безгә берәр шешә житте дип, амин итмичә генә чыгып сыздылар. Алар артыннан Динә дә озак юанмады. Заман бабай Фәризәне калдырды инде, димәк. Хәйдәр бүләк көткән малай-шалай ише аулак өйдә хәйләкәр елмаеп тора. Фазылны кешегә санаучы юк. Әйдә улым, Жамалыйларга кереп кунабыз дип чакырган иде Динә, тик Фәризә Фазылның кулын табагач иттереп кысып тоткан, ул китсә, мин дә калмыйм, ди. Вәт хикмәт, әкәмәт икән Заман бабайның бу кызы, Фазыл урламады ич сине?! Дәү абыйсының майлы күзләренә карый да малай—ярар инде, калып тор, дигән шәйне аңлап ала. Фәризә агач караватны пыр тудырып бер ястык сөйрәп алды, аны идәнгә—тәрәзә астына ыргытты. Әтисе килер дип көтәмә һаман... өстен салмыйча гына бөгәрләнеп ятты. Билгеле инде, куллар кулга ялгангач, Фазылга да анын янына егылырга туры килде, тунмасын өчен ул жингәсен стенага кысты. Дәү абыйсы өсләренә сырган юрган каплады. Фазылга эссе булгач, Фәризә жингәсенә дә чишенергә туры килде... Лампаны сүндергәч, дәү абыйсы Фазыл кырына килеп яткан булды—берүзенә тагын ике ястык жәеп, хан кияве диярсен, сырма жәйсә ярамаган... Йокы аралаш кулыннан ычкынмасын дипме, яшә жинги кайнишнә кочаклап ук ятты, минем дә Исмәгыйль исемле энем бар, ди...

Фәризенен кулыннан жиләк сабыны исе килә, сулышыннан иннек исе... Ниһаять, Хәйдәр сабырсызланып көткән минутлар житте—Фазылнын өнө белән төше бергә кушылды...

Кышкы иртдә биткә яктылык төшәрлек булгач, алай бик иртә уянылмагандыр инде... Сәер—дәү абыйсынын ике ястыгы өстендә аркылыга Фазыл ята, тегеләр икесе бер ястыкта... Шулай тынгысыз йоклый инде ул Фазыл. Төн чыкканчы караватта аркылы-торкылы килеп юрганы төшөп бетә, мөндәре укмаша... Фәризе жингәсе Фазыл дип белеп, ялгышып Хәйдәрне муеныннан кысып качаклаган... Ну кызык итте әле үзләрен... Фәризенен сырмасы чөйдә, мамык шәле жиненә тыгылган. Бишмәтен эләктердә дә ишекне шыгырдатымчычарак ачып, Жамалыйларга шылды. Өй алды ишегенә чылбыр кигереп ялган йозак элдә. Күрше-тирә керсә, Хәйдәрләрдә кеше юк икән дип уйласыннар... Шул кирәк дәү абыйсына!

Шәленең Габбас Таифәсе күршеләренә уклау сорарга кәргән жиренән, мичтән бөлеш чыккан чакка туры килеп, кунып калган ул... Иртән уклау күтәрәп, кабаланып чыкканда, таеп егылган. Каһәре, шушы ашыгып йөрүләрем белән аяксыз калам инде, дип зарланган ди... Динә Жамалыйлардан торып кына эшкә китеп бара иде, Фазыл аны капка төбөндә туры китерде.

—Яшь килән матурмы соң? Кияү ашына чабата тараканы булып төшкәнсен инде, улым,—ди.

Фазыл серен яшермәде.

—Башта үзем качаклап йокладым, андары сун дәү абыйга бирдем... Ыһы!

Жингәсенен куенында йоклау көн саен тәтемәде шул Фазылга. Фәризе жон эрләргә утырса, малай тизрәк ана елышып, алдына башын куяр да орчык зырылдавыннан оеп йокыга китәр. Ләкин уянганда ул гел ялгызы, киезләнеп беткән мамык түшәк өстендә була. Әгәр йокыга киткәнче Хәйдәр кайтып керсә, ул ана шундук кисәтү ясый:

—Бар, урынына ят! Мишәйт итмә жингәнә!

Инде Фәризе килән булып ияләште. Хәзер бер дә сырма киеп йокларга ятканы юк. Агач караватны чаршау белән урап алдылар. Чаршау эченә кәргәнче бер чишенә, чаршау эченә кәргәч, тагын артык киёмнәрен сала.

Рәхәтләнеп кенә яшәп ятканда, Хәйдәр Фәризенә ияртеп башка чыкты. Шушы ук урамда яшәүче Зәйтүнә апалары бөтен гаиләсе белән Казанга күчеп киткәч, өйләре буш калган иде. Иске өй булса да, яшьләр өчен аулак иде ул. Ул өй Хәйдәр белән Фәризенен биш баласы туганчы түзде.

Фазыл Фәризе жингәсенен башка чыгуын авыр кичерде. Аны сагынган саен Хәйдәр абыйсына үпкәләве арта торда. Ул гына аерды аларны... һәм Хәйдәргә карата булган әлегә үпкәләү хисе Фазыл белән бергә үстә.

Кызыл этәч чукуган

Кунакка кайткан кеше иң әүвәл авылнын кибетенә кереп кулындагы күчтәнәчләренә жирле сәүдә киштәсендәгә товарлар белән чагыштырып карарга һәм кайбер кискен яңалыкларга колагын ияләштерә торырга тиеш.

Плащ тукумасына ике жөй салып әтмәлләнгән кул капчыгына күчтәнәч тутыра башлагач, чираттагы апалар Фазылга сиздерер өченме, пышылдамыйча, махсус тел яшерми, сүз куерттылар. Жаен туры китереп, Фазылнын үзен дә сүзгә иярттеләр.

—Кемнәргә кайтып килешен сун, апак?

—Фәризе апаларга инде. Минем бүтән кайтыр урыным юк ич...

—Хәйдәр абың пожарныйда эчеп ятадыр инде.

—Фәризе жингинен самавыры кайнагандыр әле.

—Әллә белмисең дә, апагым?! Фәризә гүр иясе булды бит инде... Бер ел гына үткәндер, шәт.

—Ничек инде?! Уйнап-көлеп йөргән жиреннән кеше кинәт үләмени?

—Ходай кемгә нәрсә язгандыр бит... Кышны исән чыкты микән, дип, бөрәнгә карамакчы булып, базын ачып куйган да, жиллэтми-нитми абагаларын чыгарып бөрәнгесен чүпләргә тотынган. Базарга барып кайтырга жыенган, ахрысы. Иске базның исе була бит сон анын. Хәйдәр абыен айнып кайтканчы жингәннән тәне суынып, гәүдәсе каткан иде ди... Авыр туфрагы жиңел булсын, искә алуыбыз дога булып ирешсен үзенә... Хәйдәрнән дөньясы черегән иде инде анын... Фәризәне күмгән көнне дә исерек иде. Хәзер үзенә үлем эзләп йөри...

—Туып-үскән нигезең дә көлгә очты инде, балакаем, бәлки, ишеткәнсендер да?..

—Ярар, кеше кунакка кайткан, сез ана «Исәнме-саумы?» дип әйтергә дә ирек бирмисез.

Фәризә жингәсенен үлеме турындагы кискен хәбәрнән туган авылын бөтенләй югалту турындагы үзәк өзгөч хакыйкаты икәнлегә әле генә башына бәрдеме, әллә инде бер хәвеф өстенә кинәт икенче хәвеф ишелеп төшүен күтәрә алмадымы—Фазыл күчтәнәчләр күтәргән сумка ягына авышып куйды. Ә буш кулы, үзеннән-үзе сул күкрәк астын умырып тотты. «Йөрәк сул якта микән әллә ул?» дип уйлап өлгерде Фазыл һәм егылмас өчен авышкан ягына атлап тигезсез адымнар белән кибеттән чыгып китте.

Аягы уйларына буйсынмады анын, юкса ул хәзер Фәризә жингәсенен иске пилорам коймасына тәрәп өелгән кабере өстендәге бер еллык чыгырманны утап, баш казыгын турайтып китәргә тиеш иде... Үзе үскән нигезгә сугылып, әти ярдәменнән башка гына салынган йортның көлен күреп, күнелен суытырга тиеш иде... Уклау-уклау юкәләрдән күтәрелгән ап-ак өй Фазылның әнисе сатып киткәннән сон, Күчмә Кызыл Байрак кебек кулдан-кулга йөрөп, ике ел эчендә дүрт хужа алыштыра торгач, ниһаят кызыл өтөч чуыган икән үзен. Урыны шәп иде—авыл уртасында—язгы гөрләвекләр, янгыр-ташулар баса торган түгел; чишмәсе-инеше аяк очында гына иде...

Урамда ике кулын селкеп кенә йөрергә күнеккән Фазыл күчтәнәчләрән кая куярга да белмәде. Багана төбөндә калдырып китсән—авыл эче тулы зимагур этләр—табып ботарлап хур итәрләр... Берәр бала-чага очраса: әбиен-бабаен бармы, миннән садака илт, Заман бабай кызы Фәризәгә атап дога кылсын дияр иден... Мең хужалыклы авыл урамнары тып-тын, балалар гомерен кырырдай мур таралганмы әллә? Фазыллар чана шуып туздырган Чүтә тавы, көн туды исә, үрдәкләрдән алдан килеп, ташбашларның котын алырдай итеп су коенган пожарный буасы, рәшәткәләр аркылы сыгылып төшкән сирень чәчәкләре, сыбызгы ясарга вакыты житеп сусылланып бүрткән тал чыбыклары бала-чага кулы күрергә, чыр-чу иштергә мәхрүм. Балалар йә мәктәптә, йә телевизор каршында... Шәленен сонгы сабые: Көрәксә елгасыннан йомран чыгарырга, Шәвәли комлыгында арка кыздырырга, Сәфәри чүннигенә чикләвекләрен коярга, Ат чишмәсенен суын эчәргә, Сабантуй майданында мәзәк сөйләп кулъяулык алырга әзер булган Фазыл—үзенә язмышын алып, авылдан бөтенләйгә китеп бара. Кулындагы күчтәнәче Фәризә жингәсенен ашын үткәердәй әманәт булып ияреп йөри.

Кояш баегач, Шәле урманы төсен салды. Көндөзгә кошлар сайраудан туктап, кичкеләренә: берәз көтегез, хәзер сайарга керешәбез, дияр чагы. Яз белән жәй арасына кысылган тынлык колак төбөндә зыңлап тора... Мәктәпне тәмамлагач та Фазыллар утыртып йөргән деланкада балта чапкан тавыш ишетелде. Чапмый ул балта—әйтерсең лә, түтәсе белән яшә наратны төя, егылырга мәжбүр итә. Берәздән аны ике куллап кисәрдәй пычкы тавышы бүлә, тагын шакылдай һәм утыз ел буге үскән нарәт агачы ылыслары белән тыгыз һаваны сөзеп жиргә ава. Анын

шатыр-шотыр килеп күрше ағачлар ботагына эләгеп калырга маташуы—ризасызлык кайтавазы булып Фазыл яныннан үтеп китте. Урман каравылчысы Бәйрәмгали абыйга ияреп комлы буразналарга калап йөргән нарат үсентеләре урлап кисәрдәй өрлекләр булып үскән диген...

Калай тышлы яшел вагон кояш жылысын үзенә жиеп калган. Такта урынына прессланган пычкы чүбе кадакланган эчке стена май эртерлек булып кызган. Кулындагы күчтәнәчләрне тәрәзә астындагы аяклы шкапка куйгач, Фазыл вагонны бикләп, олы юл өстендәге кафега юналде. Бу кафедә Шәле кешесенен хәжәте юк. Тамак ялгарга дип тукталган транзит шоферлар Фазылны танымалар, ник кайткан иден, китәсен дәмени инде, дип йөдәтмәсләр әле... Ныгытып ашап чыгасы да, кафе белән рәттән урманга терәп салынган «Автозаправка»га тукталган машиналарның берәрсен яллап, Актаныш ягына вагонны алып китәсе бар.

Кеше йөз яшкә житсә дә, анын йөзөндә сабыйлык, үсмерчак, урта яшьләрендәге чалымнар сакланып кала. Кайчандыр бик нык белгән кешенне чамасыз күп еллар үткәннән соң антропологлар гына түгел, безнен кебекләр дә таний ала.

Кафедан бер тәүлеккә житәрлек итеп ашап чыккач, Фазыл олы юлын икенче ягында аяк очындагы ике чиләк өстенә көянтәсен куеп, Казан ягына баручыларына кул күтәрмичә үзенә тиешле машинаны тәгаен көтеп торучы ханымны күреп, өнсез калды. Чишмәдән су алып кайтуы түгел анын, чиләкләренен авызы ашъяулык белән каплап бәйләнгән. Әгәр, озын чуклы шәлен сүтеп, калын кара чәчен юл жиленә таратып салса, муенына ай яктысы төшсә; әгәр яшел якалы конгырт плащын салып ак жирлеккә зур кара түгәрәкләр төшкән резедә күлмәген кисә, тулып торган балтырын ак гольфи белән каплап, биек үкчәле ялтыравык кара түфлигә менеп басса—ул Фазылның яшылөгәндә качып калган Хәмдиясе булып иде.

Хәмдия

Ата казына мыек чыккан

«Хәмдия, Хәмдия... Авылдан китүемнән сәбәпчесе син ләбаса!»—дип башланды Фазылның уйлary...

Кием-салым янартып, туйлык-өйлек акча эшләп, тулпарларга атланып, синен күнеленне яуларлык шаһзадә булып, кушаматлардан котылып кайтам дип, вакытлыча сәфәргә генә киткән иде ич ул...

Шәленең «Каенлык башы» дигән ягыннан клубка өч урам килә. Ләкин Хәмдияләр никтер әйләнәчтән—Вахит урамыннан—Фазылларның өй түренин үтеп йөри. Хәмдия йөргәч, билгеле инде, ана башка кызлар да, тире жыючы Габделхәй төркеме дә иярә. Фазыл әнә шуна үртәлә дә инде. Шәле тиклем авылның ин иске өендә яшәгән Динә малаеннан көлеп, үзләренчә мыскыл итеп йөрүләре бугай. Чөнки мәктәп стена гәзитәсендә: «Иң сөйкемле, ин гүзәл; тинсез чибәрлөгә белән давыкларың жинә һәм язгы ташкыннарны туктата ала торган» Хәмдиягә багышлап язылган шигырьләреннән авторын бөтен авыл белә иде.

Әтиләре сугыштан яраланып кайткач, Калай урысының искергән келәт бурасын ташып, күкләп күтәргән дә, Динәгә ашык-пошык өйләнеп гаилә үрчеткән. Үлеп күткәнче тизрәк нәсел калдырырга ашыккандыр күрәсен. Яралы әтидән өч бала яралып, үсә-үсә башлы-күзле була торгач, ниһаять ин иске өйдә әнисе белән генә яшәп калды Фазыл. Хәйдәр абыйсының үз нигезен янартасы бар; апасы Төнзилә кырларына мамык түшәлгән, кояшыннан хөрмәләр чатнаган, өрөклә һәм йөземлә Үзбәк кышлагында алты бала үстереп ята. Димәк, урыс келәтенин күтәрелгән

өйне Динә белән Фазыл ғына яңарта алачак. Хәйдәр Фәризәне урлап алып кайткан бу куышка бер ағач карават кына сыя иде, өйнең икенче яртысын миң алып тора. Түшәмнән яңгыр тама башласа, өч аерлы ағач сәнәк белән салам ыргытып, түбәне ямый торганнар иде. Гел өсти торгач, астагы саламнары черемәгә әйләнеп, куак-куак булып тирес алабуталары яшыһоп утырыр иде. Фазыл уен белән мавыгып күрми калса, ишек алдындагы тавыклар әтәчләрен жирдә калдырып, түбәгә очып менәләр дә, шул алабута төпләрендә тибенә башлыйлар. Тавык актарынган урыннар чокырланып яңгыр үткәрә. Алабуталарны менеп урып төшәсе иде дә, ләкин Динә рөхсәт итми, болай да черек кайчылыктар түбәне көч-хәл белән күтәрәп тора.

Бүрәнәләре куышланып, рәт араларындагы урман мүге череп беткәч, Динә ел саен, ат тиресенә кызыл балчык бутап, өйнең тышкы стөнасын сылап чыга һәм керәч белән агарта. Ә кышка кергәндә эргәдән кәрнизгә чаклы араны Сыер күле урманыннан алып кайткан ике сарба ылыс белән тыштый. Язга чыккач ул ылысны таратып, өйне тагын агартып куя...

Хәмдия Фазылларның ни хәлдә яшәгәнән бик яхшы белә һәм шуна күрә мыштым ғына көлә. Ә беркөнне ул бөтен Вахит урамын яңгыратып көлдә. Ана, гадәттәгечә, Каенлык ягына кайтучылар да ияргән иде...

Эш шунда ки... Карават астында, Фазылдан калган озынча кәржин бишекне оя итеп, ундүрт йомыркага ала каз утыра. Ел саен ундүрткә утыра, ә үзе жиде-сигездән ары бәпкә чыгармый. Ата казларда түгел хикмәт. Әрәмгә артык тамак ашатып ятмыйк, дип, сатып жиберсә дә, ата казга интеккәннәре юк—күрше-күләннәрнеке Динәнә ала казы йомырка салып урамга чыкканны көтеп кенә тора... Динә үзе сабырсыз... Күрше-тирәләрдә берән-сәрән бәпкә күренә башлагач, безнеке нишләп тын да чыгармый, әллә йомыркалары кара череккә әйләнде микән, дип, дүртенче атнасында ук ояны туздыра башлый. Бәпкә тавышын көтеп оясында тәүлекләр бую гыйшыкланып утырган ала казының су эчәргә чыкканын көтәргә түземлеге житми—кулы белән тыгылып, мамыклы салам эченнән жан жылысы сөнгән йомыркаларны берәм-берәм ала да чүмәткә салкын суга сала... Бәпкә тибенгәнә сизелмәгәч, Динә пошаманга төшә, кабыгы калын булып, йомры йомгаккайларның түгәрәк томшыклары тишәрдәй түгел микән әллә? Әллә инде тыннары бетеп үлдәләр микән?.. Һәм Динә борнап та өлгөрмәгән жан оясын ватып карый... тыркылдап торган бәпкә башын күргәч, эчке яктан кан сыланган кабыкларны ашык-пошык каплап йомырканы ала каз астына сала. Аннан, бу бәпкәнән һичшиксез, туганчы ук үлчәгән белеп, утырып елый. Ул кичне ни Динә, ни ала каз йоклый алмый. Бу хәл ел саен кабатлана.

Динәнә сынауларын жиде-сигезе генә исән сау кичә. Берәр атна өй эчендәге кояш нурында күпереп, иреннәреннән генә сөтле чәйләр эчәрә торгач, бәпкәләр көрәя һәм оясы белән Фазыл кулына кала. Ала каз картая, Фазыл—үсә! Аларның яшь аермасы да жиде генә ел. Мин шулай өйләнгәнче мәдрәсә бакчасында каз көтәрмен микән, дип уйлаштырып куя куюын, ләкин башка чара юк, печәннәр өлгөргәнче малай-шалайның аяк-кулы бушый, гел уен белән мавыгып, әтисез калган бәпкәләрне әрәм итәрсенме? Зур авылның бәпкә чүпләрдәй ала каргалары да, тилгәннәре дә күбрәк бит аның.

«Динә апай, ата казына мыек чыккан бугай инде!»—дип үртәүчеләрне ишетмәмешкә сабышырга туры килә.

Бәпкәләр малайлардан тизрәк үсә. Бер уйлассаң алар да шул ук Фазыл ашаган ипине, бәрәнгене ашыялар, ана дип савылган кәжә сөтен чөмерәләр. Иртә-кич гел бер кулдан ризык алгач, бәпкәләре белән бергә ала каз үзе дә Фазылга ияләшәп бетә. Малай сыйлаганда тынчылап, кабаланмыйча, сендереп, хужабызның күнеле булсын дигәндәй пипелдәп-сөйләнеп чөмчөнәләр. Фазылның тавышы аларга ризык китерү хәбәре булып ишетелә...

Ала казнын инде мәктәпкә керер яше житкән. Көннән-көн һөнәрләре арта. Динә ояга тыгылган кичне ала каз бик нык борчылып, ойдагы саламнарны тураклада, аннан үрелеп, черек мүкне йолыккалап, туасы бәпкәләре астына түшәде, хужабикәдән үч алырга теләгәндәй, тешли-тешли куыш бүрәнәне кимерергә тотынды. Маташа торгач, баш сыярлык тишек хасил булып, карават астында утырган ала казнын ак муены урам ягына сузылып чыкты... Нәкъ шул вакытта Хәмдияләр төркеме клубтан кайтып килә иде. Клубтан дип, мәктәп балаларын кертмиләр инде анда. Кар астында гөрләвекләр тибенә башлагач, өендә утыра алмаган мәктәп балалары, клуб мәйданына жыелган булып, тәрәзә аша янгыраган жыр-бийогә ияләшә торалар. Кыюлары—үзен үсеп життем дип санаганнары—апалары-абыйлары янына кереп кушыла. Шулай башлана инде ул яшь гөмер дигәннәр...

Хәмдияне Габделхәй озата бара. Алардан ике багана арасы калышып Фазыл атлый. Үзе атлый, үзе гарыләнә һәм бу хурлыкка ияләшә алмый. Хәленне иптәш малайларга сөйләсән, кинәшләре әзер: «Шул тире жыючы малаен якасыннан тотып кайтыр юлына борып жибәр, карышып маташса, арт ягына тибеп куй берне, үз урамында теләсә-кемне жинәргә була!» диярләр. Бергә-бер тартышса, кәңфит ашап үскән Габделхәйне теләсә-кайсы урамда жинә инде анысы Фазыл, курыкмый ул аннан, ояла гына... Яз жите исә, Фазыл ишеләр Сабан туге өчен алдан ук акча жый башлыйлар. Ә акча—аяк астында гына—өй тирәсендәгә иске-москы чүпрәкләренен кыlossы алты тиен; бәрәнгә бакчасына чәчелгән сөякләрнеке дүрт тиен. Кышын сугымлык суеп, үтез чалган кешеләренен бакчасы—акча оясы инде, билләһи!

Утилче тире, йон кебек кыйммәтле тауар кабул иткәндә складта үзе тора. Ә Фазыл ишеләр янына малаен гына чыгара. Габделхәй, классташлары алдында сәүдәгәр атлы кыланып, колак артына химик карандаш кыстырып чыга, кулында акчалы букча. Капчыкка дынгычлап тугырылган чүпрәкләрне үлчәү ыргагына асып: туксан тиен дип язып куя; чиләкле сөягенә утыз тиен төшә. Ак кәгазгә конфет кебек итеп төрелгән көмешсү акчаларны оялудан бөкшәйгән учына берәм-берәм санап сала, салмый—чүпрәк-чапрак, сөяк-санак жыйган куллардан жирәнеп, ыргыта гына... Бер сум утыз тиен акча белән Сабан тугенда туй үткәергә була! Өянке төбендә печенье кимереп, лимонад эчеп утырганынны күрсә, Габделхәй мыскыллы көлеп, өстенә карап тора—нинди акчага байрәм иткәнне белә, янәсе! Әйтерсен лә, аның бишкеле «Эрбит» мотоциклы нинди акчага алынганны беркем дә белми!

Фазылның Габделхәй белән күзгә-күз күрешергә теләмәве, анлашылса кирәк, куркуга охшаш оялу ул. Хәмдияләрдән багана арасы калып, Фазыл жырлый-жырлай кайта. Көйләре: “Зөлфия”, “Раушания”, “Рәйхан”, “Нурия”дер дә, тик сүзләрен Хәмдиягә анлашлылык итеп кенә, үзе уйлап чыгара. Бөтен кызыгы шунда, Хәмдия Фазылларнын өй түренә килеп житкәч, адымнарнын акрынайта, хәтта күрше Жамалыйлар тыкрыгында туктап та тора. Егетнен шигъри сүзләрен ахырынача тынлап бетерәсе килә бугай. Фазыл өй түрендә тагын да матуррак шигырьләр сайлап, мондырак, ышандырыбрак жырларга тырышты.

Нәкъ шул вакытта туачак бәпкәләренен көтүчесе Фазылнын тавышын танып, мүк арасыннан урамга сузылган ала каз муены, бөтен Шәлене янгыратып: «Кыйгак! Кыйгак!» дип кычкырып жибәрмәсенме?!

Хәмдия белән Габделхәй, бияләй югалткан парлар кебек, кайткан юлларыннан кире килде... Казы ала булса да, муены ап-ак иде шул, башы сыйган ярыктан урамга чыгарга теләгәндәй канатланып кычыра, бичара... Хәмдия белән тире жыючы малае төгәри-төгәри көлдәр...

Хәмдиянен көлүеннән Фазыл үзенен балачагын югалтты. Ул үзен кинәт житди ир кеше итеп тойды.

Әлегә хәбәрне улы сулкылдап сөйләгәч, Динә бу дөньяга өч ятим калдырып киткән ирен төне буге сүтеп чыкты. Аннан соң, балаларын

Фәризәгә өеп, озын берлек эзләүче урман кисүселәргә ияреп Молотов өлкәсенә киткән Хәйдәрне әрләде. Барысыннан да озаграк итеп кызы Тәнзиләне, Кара-ком чүленә оймак эзләп киткәне өчен битөрләде. Кемнәрдәдер каргады, елап алды, тагын зарланды.

Ә икенче көнне райпланнан 20 физметр агачка боерык кәгазе алып кайтты. Шәленен иң сонгы салам түбәле черек өснәнә котылырга теләп, Шакал Фәйзи агачны Кызыл Яшьләр урманыннан ташырга машина бирде; колхозның балта осталарына кушып буратты. Динә исеменә кассадан мең сум ссуда бирде. Биш ел буге түләнәргә тиешле ул акча балта осталарын ашатырга, идән-түшәмлек ярдырырга, тәрәзә рамнары һәм янаклар эшләтергә ярап куйды.

Өй күтәргәндә Фазыл атна буге аяк өстендә иде... Һәрхәлдә, ул көннәрдә утырып ашаганын, ятып йоклаганын бөтенләй хәтерләми...

Үсәргә ашыкмый тор...

Иске өй эчендә көн уртасында да гел энгер-менгер эленеп тора иде. Ә яна өй эченә кояш нурлары сенеп кала: төнге сәгать уникедә уянып, симез матчаны имеп яткан яшь түшәм такталарын санарга, песинен яна бусагада койрык болгап берәрсенен урамга чыкканын сагалап утыруын күрергә, яна мич тирәли эленгән парчалы кашаганын жылы һавада жилинәп торуын тоярга була. Ләкин яна өйнен яктылыгы Динә өчен хәйран кыйммәткә төште. Аның ярты эшләгәнә көзгә уныштан бүленәсе икмәк өчен тотылып калынса, яртысы ссуда түләүгә китәчәк.

Әнисенен ачуын китермәс өчен төпчек улы кичләрен клубка йөрүдән туктады. Хәмдия турындагы хыяллар иске өй белән бергә сүтелде.

Жәйге каникул башланырга бер атна калган иде, чирек билгеләре «дүрт» тә «биш» кенә булгач, еллык нәтижеләрнен дә шөп чыгасын алдан ук белеп, Фазыл гаражга менеп, тракторчылар тирәсендә чуала башлады. Сабанчы урынына утырырга исәбе. Уку беткән көнне көтсән, аның шикеллеләр трактор саен чиратка баса.

Гараж капкасына кергәнчә үк, койма буенда Каюм абый үзенен «Владимировец» астында тапталган кешедәй жәлеп ята. Данлыклы трактор инде бу—дүрт көпчәклә яшел «Т-28» нең бөтен районга бердәнбер һәм сонгы кавеме—этеп кенә кабыза торганы. Шуңа күрә Каюм абый аны гаражга кертеп тормый: урамда килеш тагып китәргә жайлырак, ди. Жиденчене төмамлап кына сабанчы урынын яулау жинел түгел, һәр тракторчы үзенә ярдәмчене узган ел эшләгән егетләр арасыннан сайлый. Фазылның әле үзен эштә күрсәтеп караганы юк шул.

Каюм абый трактор астында килеш егетнең аякларын күреп алды:

—Кем ул анда, кабинадагы утыргыч астындагы тартмадан монтажканы алып бир әле?

Фазыл «Эй!» дигәнчә монтажканы китереп тоттырды.

—Кем син?

—Фазыл. Динә малае...

—Ә—ә... Ник укуда түгел?

—Алданрак бетердем.

—Әйбәт укыйсын ызначыт...

—Әйе инде...

—Әйбәт укыган кеше эшкә ялкау була. Колхоз эше өчен укымаган кеше лутчырак.

—Яхшырак эш тапсаң, укуны ташларга була...

—Өчәр ел бер класста утырганың юктыр ич, ник укудан бизден?

Каюм абый үзе Фазыл белән сөйләшә, үзе монтажка белән тракторны селкетерлек итеп, зур көпчәк күчәрән кармалый.

—Бизмәдем мин укудан. Акча кирәк, өй салган өчен ссуда түлисе бар...

—Әле шулай укмыни?

Каюм абый трактор астыннан шуышып чыкты да әңгәмәдәшенә терәлеп басты.

—Бигрәк кечкенә икәнсең!

—Рульгә буюм житә. Жәй эчендә үсәм әле мин...

—Хәзер менә, руль бирделәр ди сина. Кечкенәлеген шәп, кабинада икебезгә кысан булмас дип әйтүем... Үсәргә ашыкмый тор, яшылек болай да тиз үтеп китә ул.

—Тракторын ватылган мәллә?

—Унбиш ел эшләп ватылганы юк анын. Стартеры гына янды. Мин анын көпчәк араларын тарайтам, юлга сыймый—көз көне эскерт өйгәндә кинәйтелгән килеш калды. Домкратка күтәрәп лом белән каерырга туры килер. Бар инде алайса, өенә кайтып киemenне алыштырып кил.

—Искесе дә, янасы да шушы чалбар инде...

—Һм...—Каюм абый әче көнбагыш йоткан кешедәй тамагын кырып куйды.—Урындык артындагы элгечтә кара халат бардыр, киеп тор шуны.

Шулай итеп Фазыл эшләп калды. Шәледә эш табу—ул тишек кесәдән алтын тәңкә эзләү кебегрәк инде. Ат жигәм дисәң—арба житми, балта эшенә киләм дигән кешегә—пилорамда агач бетә, шоферлыкка укыган егетләр машина саен грузчик булып урнашалар, өчәр ел бую йөк төяп-бушатып, машинаның шоферы пенсиягә чыкканны, правасын алдырганны, йә үлгәннен көтеп йөриләр.

Каюм абый «Владимировец»ны көне бую сүндерми: Люткино маржаларын төяп торф чыгаруга илтәләр, алып кайталар... Икмәк заводы төзелешенә ком ташыйлар, ә комны арбага Фазыл берүзе төйи, ул чагында Каюм абый тракторны майлаштыра. Әле сигез чакрымдагы Питрәчкә барып, сөт заводыннан дунгызлар өчен өчегән сөт тә алып кайткалылар!

Фазыл эшкә урнашуы белән мактануы өчен клубка бер чыгып керде дә—вәссәлам! Йоку туйсын өчен иртәрәк ята хәзер. Йоку туймаса, трактор кабинасында изрәтә, йоклаган кеше төшөп кала ул, матри, дип, Каюм абый гел искәрәп тора.

* * *

Болын печәннен теземнәргә өеп йөри иде, бригадир килеп чыкты: эшне жәһәтрәк тотыгыз, кичке дүртлөрдән соң кассирша акча алып кайта, Сабан туена ашыктыралар, диде. Тракторның ничек эшләгәннен күрсәгез—әйтерсең, анын да ай бую эшләгән өчен полчка аласы бар!..

Каюм абый Фазылны үзеннән калдырмады, кассага чиратта да алдына бастырды. Чират әкрән бара. Мунча төннегә хәтле генә тәрәздән, кеше саен башта исемлек чыга, ана имза салынган, бер минуттан кассирша Мәрфуга апаның акчалы ике кулы күренә. Тагын исемлек, тагын акчалы кул. Чиратың төннеккә якынайган саен йөрәгән «дөп-дөп-дөп» дип кенә түгел, ә Хәмдияне күргән чактагы кебек «дөпдөпдөпдөп» итеп тибә. Ниһаять, Фазыл исемлек өстендә—Мәрфуга апаның каләмен тотып тора. Их, бу минутларның килеп житәсен алданрак белсәң... матур итеп имза куярга өйрәнгән булыр идәң... Әтисе белән әнисенен баш хәрәфләрен ялгагач, Фазыл исемлекне төннектән шудырды. Мәрфуга апа ике минут көттерде. Аннан соң төннектән акчалы кулы түгел, ә күзлегенә ике пыяласы күренде:

—Егерме тәңкәнне ссудага тотып калам, менә, кәгазен югалтма. Ә утыз алты сум житмеш тиене—кулына... Фазыл учын шундый итеп кысты, өйгә кайткач караса—житмеш тиенне төргән өч сумлык унике акча тирләп чыккан! Әнисе эштән кайтып сәнәген коймага сөгәнгән иде инде. Улы иртәрәк кайтып кәргәч, башта курка калды. Аннан учындагы куен дәфтәре калыңлыгы акчаны күргәч, улының печән тузаны кунган чәчләрен иелеп үптә, аркасыннан сыйпап такмакый-такмакый сөйде:

—Төпчек балам, нигез хужасы, исән-сау ғына була күр!..

Әни кеше болдыр баскычына утырып акчаларны елуй-елуй санады:

—Заразылар, баладан ссуда тотып калмасалар тагы... Мине түләп бетермичә авылдан чыгып качар дип уйлаганнардыр... Мә улым, монысы үзенә булсын,—дип, Динә житмеш тиенне улына кире бирде...

Фазыл кибеткә йөгерде. Анда су бие чират. Кемдер сатучы Хәдичә апага бурычын түли; кемнәрдер балыктан бушаган миңкә өстенә «өч борын»га табын корган; кемдер акча алган хөрмәткә әби-бабай, бала-чагалары өчен прәннек, мармелад, хәлвә ала. Хәдичә апа 70 тиенне лөвкә тартмасына сипте...

Фазыл өч шешә лимонад белән сдачага тигән дүрт кап шырпыны күтәрәп кергәндә Динә инде кара тавыкны чалдырып чыккан, йонын йолкып бетерә язган...

—Кара төс килешми безгә, ике елдан бирле йомыркаларын Жамалыйларга кереп сала иде.

Жәй уртасында итле шулпа ашау Фазыл өчен бәйрәм инде ул!

Быелгы сабан туге алдыннан тире жыпчы малае көткәндер инде Фазылны. Моннан ары бакча буйлап сөяк-санак эзләп йөрисе юк. Әнә, эшсезләр жыйсын! Шытырдап торган өчлек абзагызның кесәсендә!..

Июль ае өчен дә уч тутырып акча алгач, күнел төмам үсте. Жәйге каникулны өч кенә ай бирергә дип закон чыгарган түрәләргә очкылык тоткандыр—ул көнне бик сүкте аларны Фазыл. Нигә дип әле мәктәп баласына чөчүгә чыгып унышны жыеп алганчы житәрлек итеп каникул бирмәскә?!

Каюм абыйның сөяге авырайган бүтөн. Фазыл килеп баскач та тракторның радиаторына саласы чиләкле суны үз кулына алды.

—Тунга сөрүләр башлана,—диде ул, ниндидер кырыс карар чыгаргандай авыр тавыш белән.

—Әллә безгә дә сабан тагалармы?

—Жир сөрерлек әүхәте юк инде моның, маржа төяп йөргәндә сүнәп оятка калдырмаса... Сина «ДТ»га күчәргә кирәк, улым...

Фазыл коелып төште: «Ник миннән котылырга тели соң бу Каюм абый? Әле тагын бер ай акча эшләрлек жай бар... Үзе ачу китереп, улым дип дөшкән була...»

—Башка прицепщик таптынмы, Каюм абый?

—Жүләр малай, хәзер дизельләргән акча көри торган чагы. Сабанчы булып утырсан, ике тапкыр күбрәк отарсың. Бер айда ике айлык төшә! Мин инде Зыяк Кадыйры белән сөйләшәп куйдым, риза ул... Ә киләсе жәйне тагын икәү башларбыз. Быелгы көзгә үзем генә йөрәп торам, синең урынга кеше алмыйм.

«Владимировец»ның кабинасыннан соң биш канатлы сабан өстендәгә калай утыргыч бераз катырак тоелды. Һәй, без катыга күнеккән лә, әллә мәктәпнән парталары йомшакмы?! Ел саен тугыз ай бие утырабыз әле!..

Үз авылынның матурлыгын күрмичә яшисең икән ул...

Кырлар, болыннар, тугайлар турында күпме жыр ишетелгән. Авылның кайсы гектарында ни үсәсән алдан ук белеп торабыз. Кузгалакка, жиләккә, цикләвеккә йөргән чакта без агроном кебек жыеласы унышны жәйдән үк санап йөрибез. Ләкин таныш кырларга, кайчандыр икмәк гөрләп утырган басу өченә кереп, трактор тагылмасына утырган килеш, моңарчы яшәп инде күз ияләшкән киңлекләргә жир уртасыннан күзәтсәң—син бу авылда янадан туган кебек буласың икән...

«ДТ- 54» кә биш канатлы сабан тагып йөриләр мин сиңай-тим...Трактор күк гөмбәзән дерелдәтеп сонгы көченә үкереп бара. Кисеп алган камыл колачы биш буразнага әверелеп күпереп кала. Шәленен бөтен каргасы сиңа ияргән—сабан өстенә кунардай булып, суалчан чүплиләр. Сабанчы эше жиңел икән—көне бие утырып йөрү генә—буразнада камыллар күренә башласа төрәнне батырасың, әгәр трактор моржасыннан олтан-олтан корым оча башласа, Зыяк Кадыйрының арткы

тәрәзәдән йодрык күрсәткәнән көтмичә үк саерак казырга тырышасын. Буразна тирәнлегенән руле сіндә! Ин мөһиме шул—Жир шары чи калмасын, сай казылмасын! Кыр бригадиры, шажин таягы белән төрткәләп, тирәнлекне тикшерә. Ошатмаса, сукаланган жиренне киметеп яза. Норма болай да күп—унике сөгәткә алты гектар ярым жирне сукалыйсы.

Жил яннан искәндә бигрәк рәхәт, төрән пычакларының үзле балчыкны кисеп алып каплап салуын рәхәтләнеп күзәтеп барасын. Офыктагы урманнарны, болытларны күрергә вакыт кала. Буразна агышына карап, башын әйләнеп, егылырсын дип, Фазылны калай утыргычка дилбегә кисәгә белән бәйләп куялар. Колхоз пешекчеләре ат белән төшкә аш китергәч кенә чишәләр. Кырга китергән ашны ашарга исәп юк иде, Зыяк Кадыры әйтә: ашасан ашамасан да, эшләгәнненнән илле тиенен көн саен тотып калачаклар, ди. Рәхәтләнеп ашый Фазыл. Барыбер өйдә чакта йә сөтлө өйрә, йә коры ботка гына пешә. Ә монда солдат тәлинкәсен тутырып итлө шулпа, аны ялтыраткач, иттө пешкән боламык, соңыннан калай кружканы тутырып компот бирәләр—һәм бөтенесе берьюлы! Кружканның төбен күрсәтеп эчсән, компотны өстәп тә салалар әле.

Өбәттән сон кояш көйдерә башлый. Жилгә каршы борылсан эш харап. Трактор чылбырыннан, буразна өстеннән күтәрелгән бөтен тузан тирләп-пешкән йөзгә сыланып ката. Кул белән сөртә торгач, күз кырыллары киселәп өчтә. «Бу кырлар, бу үзәннәрдә минем мәхәббәтем иртә кабынган...» дип жырлаган кешеләр берәз Фазыл янында утырып йөрсен. Ярый ла кырлар искез-чиксез түгел, сөрелгән мөйдан тирәли әйләнеп йөрисен—жилне дүрт яктан тоясын.

Бер атна көндөз, бер атна төнлә алмашып эшлесе. Мескен трактор егерме чиләк солярка салган арада гына сүнәп тора. Зуррак кыр эләксә, өчәр трактор тезелешеп сукалый. Комбайннар суга, «волокушка»лар саламны читкә сөйри, сөнәклә “Беларусь”лар эскерт өя, буш кырга тракторлар керә... Мескен жиргә ял итргә дә ирек бирмиләр.

Төнге эшнән шунысы рәхәт—кичке уннар жигтә исә, тракторчылар эскерт төбенә сыенып йоклый, ә сабанчылар рульдә—олы мич кисәве кебек ике рычагны таң атканчы кулдан ычкындырмаска. Трактор гына сүнмәсен! Сай сөрелсә дә, чирәм актарылса да, төнлә тикшереп йөрүче юк. Тунсан кабина ишеген ябасың, жылы һава өрәп тора; эсселәнсә — ачасың; төнге тузан авырая, теш араларына кереп интектерми. Фара нуллары кырның сина кирәк төшен генә яктырта. Әле ярый Зыяк Кадыры Фазылны теге дилбегә кисәгә белән кабинага бәйләп куймады. Трактор яна хужаны бик өнәмәгәндәй, сулык-сулык көчәнә... Утыргыч йомшак, арка терәвечә жылы, тәрәзә артында төн бәргәләнә... Күнелен Фәхри Насретдинов булып жырлый:

«Бу кырлар, бу үзәннәрдә минем...»

Сентябрь аенда бәрәңге, чөгәндәр, кукуруз басуларын сукалыйсы бар—вәт акча кайда ята ул! Ә Фазылны әнисе әрли-әрли мәктәпкә озатты.

—Бәлки нәселебездә берәр кеше укып карарга тиештер. Юкса, хәерчелектән мәңгә котыласыбыз юк. Прицепщик эше качмас, кулын белән жир сөрергә бервакытта да соң түгел, ничек тә кышны чыгарбыз әле. Бәрәңгезебз әйбәт кенә күренә: эрсен —базарда, вагын авылда симәнә итеп сатарбыз. Икәү генә ич без хәзер... Жиде каз үстердек, ике сарык, бер кәжә, өч бәрән суясы—житмәс дисенме? Жәйгә тагын эшләрсен алла боерса...

Укуның эшкә караганда рәхәт ягы бер генә—Хәмдияне тәнафес саен күрәсен! Сигезенчедә укучыларга—бәйрәм вакытларында спорт залында үткәрелә торган кичәләргә йөрергә рәхсәт ителә.

Октябрь бәйрәмендә зал түрәнә, кызыл сатинга төрәп, өстәл куйдылар. Өстәл тирәли тезелгән биш урындыкның берсе буш. Көткән кеше—колхоз председателе «Шакал» Фәйзи булып чыкты. Ул килеп керүгә, аягүрә басып, Илһам Шакиров концертындагыча дөбердәтеп кул чаптылар

үзенә. Кул чапканны ярата председатель—шуна күрә дә кызык сөйли. Иртәнге жидедә анын колхоз радиосыннан сөйләгәннен тынлтый башласаң, укуына сонга каласың.

«Шакал» Фәйзи кемнәндер төчеләнеп микрофонга чакырганын өнәми, үзе сүз ала. Өстәлдән шактый читтә, сәхнә кырыена куелган герблы трибунага борылып карады да утырган жиреннән китмичә залга дәште. Ул залдагы бөтен кешенә дә күзләренә берьюлы һәм туп-туры карап тора иде кебек.

—Хөрмәтле колхозчылар! М-м-м, да, укучылар... Пнимаєте так, колхозчылар да булырсыз әле. Ә кая барасың, жирдән нәрсәдер алып өчен иң әүвәл нәрсәдер салырга кирәк. Быел тагын егермеләп кешене пенсиягә озатабыз. Пнимаєте так, мин бер дә борчылмыйм. Сез бар әле. Казанга барып имән ишекләренә ачкалап карарсыз да кайтырсыз. Анда нужда күреп йөрисе юк. Ачлы-туклы көнә белән шәһәрнен таш арасында жылы почмак эзләп интеккәнче, итен-маен, сөтен-бәрәңгесен ашап үскән өеннән матчасына карап ятуын мен шөкер. Пнимаєте так, сез минем жирне ничек яратканымны беләсез. Районга паспорт алырга дип белешмә сорап керүче кешеләргә мин идарә ишеге төбөндәге аяк кыргыч тимердә түфлиләрән чистартырга кушам. Балчыкны алып китмәсеннәр. Балчык ул—безнең байлыгыбыз. Пычракмы ул, тузанмы—барыбер кадерле. Шушы олы бәйрәмебез көнөндә Шәленең буразна тузаннарын үз иткән кайбер егетләренә әйтеп үтәсем килә. Жәй буге колхозга булыштылар. Мин мәктәп исеменә берәз ачка күчердем, аларга бүлекләр дә тапшырылып... Бер көн, пнимаєте так, иртәнге өчләрдә кырларны күзәтеп йөрим. Ништрай басуында өч ДТ зяб каплтый. Бер тракторны куып життем—кабинада кешесе юк. Үзе буразна буйлап туп-туры бара, сабаннар жиргә кергән, ә трактористы юк. Әһә, минәйтәм, эчеп исергән дә йокыга киткән бу, күнелем сизеп, вакытын белеп килеп житкәнмен дим. Машинамны ташлап, сабан өстенә сикереп мендем, арткы тәрәзәдән кабина эченә карыйм... Бер малай утыра... Рычагларны ике куллап тарта, алгы тәрәзәгә буге житми, үрелеп-үрелеп карый, пнимаєте так, ну буразнасы туры. Кем әле ул теге, Сәләхи Динәсенен малае—ну, Фазыл! Менә ул безнең жирнен яна хужалары! Трактористы эскерт төбөндә черем итеп алган арада прицепщик тракторны сүндерми, эш көне-төне бара, пнимаєте так, маладис, Фазыл!.. Корыч син! Мин яна өй салган кешегә йорт урыныгыз дымлы жиргә эләксен, нигезегез тамыр жәяр дим. Сәләхинекеләрдә дә әтисез килеш яна өй салып чыктылар. Сәхнәдән торып Фазылга «Корыч» дип әйткәнгә аптырамагыз, безнең авылда исем житкереп булмый. «Корыч» кушаматы хәләл булсын үзенә! Минем кушаматым ничек әле, балалар?.. Һе, дәшмәгән буласыз, ә үзегез мин югында Фәйзи дип кенә аерып әйтә дә белмисез. «Шакал»ны минем фамилиям урынына йөртәсез...

Колхоз рәисенәң чыгышы көлкәгә күчсә дә, зал Фазыл турындагы сүзләренә хупларга теләгәндәй итте—арттагылар жилкәсенә төрткәләде, яндагылар: ишеттәнме, дигәндәй, ияк каккалады, алдагы рәттә утыручыларның күбесе борылып «Корыч» малайны беренче кат күргәндәй үртәп сокландылар. Берсенә дә исе китми Фазылның—Хәмдиянен күз сирпүен көтә. Ул ике генә рәт алда утыра, дөресрәге, Фазыл үзе шулай утырды—тантаналы жылыш барганда кемнәрнен ана хат жибәргәнән, кемнәр белән сөйләшкәнән, кемгә ничек игътибар иткәнән —ул бөтенесен дә күреп торырга тиеш. Ниһаять, инде залдагы укучылар Фазылны онытып, «Шакал» Фәйзи атаган икенче «Малодис» белән мавыккан арада, Хәмдия күршесе Рәшидәнәң колагына нидер пышылдады һәм пышылдаган унайдан, сак кына борылып, Фазылга күз салды. Мизгелнен дә бер мизгелендә генә елмаюлы ике караш бер берә белән очрашты. Аһ, шушы Хәмдияне, каршысына куеп, туйганчы карап утырыр иде Фазыл!..

Мәктәптәге кичәләренәң иң көттергәнә, иң хисләндәргән мәле—жыр укыгучысы «Әчү» Габдрахманның «Яз шатлыгы» вальсын уйнавы. Язын гына түгел, жәен, кышын, көзен дә сөендерә торган «Яз шатлыгы»

бу! «Әчү» Габдрахман аны жыр китабындагыча өч кенә куплет итеп түгел, ә баянынын бакалары ягындагы каеше өзөлгәнче уйный... Монын өчен аны композитор Жәүдәт Фәйзи үзе дә ачуланмас иде. Чөнки озын-озак вальс кыюсызларны, нәүмизләрне, тигезсезләр һәм гашыйкларны—барысын да жаны теләгән кешесе янына китереп житкерәчәк! Хәмдияне вальска чакыргач, Яз шатлыгы Фазылга күчте. Ике кулы белән Хәмдиянен биленнән тотарга вальс рөхсәт итә!.. Башкача бер генә очракта да ана бу кадәр якын килеп, текәлеп карап, бәйрәм жиле белән сирпелеп торган исерткеч ислемай исен тоеп булмас иде. Вальс аны тыеп, Фазылга буйсындырып тора.

Яшисе килә, яшисе килә,
Яшисе килә, дуслар.

«Әчү» Габдрахманы аларны күреп, Фазылга күз кысып ала да тагын да дәртләнәбрәк уйный башлый... Каешы гына өзәлә күрмәсен инде... Музыка туктаса, Хәмдия тагын югалачак лабаса...

* * *

Бәйрәм саен бии торгач, «Яз шатлыгы» сонгы вальска әйләнде. Сонгы звонок та яңгырады. Сонгы ике елны Хәмдия тирәсендә Фазыл үзе генә йөрде. Габделхәй укуын давам итмәде. Пенсиягә чыккан әтисенен эш урынын әкрәнләп үз кулына алды. Ул инде хәзер мәктәп баласы түгел, бик күрергә теләсә, Хәмдиянен клубка кинога килгәннен генә сагалап торырга тиеш иде. Мәктәптәге кичәләргә клубтан килгән егетләрне кертмәскә дигән директор фәрманы бар. Шәп, Фазыл ишеләрне якый торган фәрман булды ул! Мәктәпнен дежурные Рауза апа директор сүзен үтәлешле закон урынына кабул итә. Ә Фазыл учком кешесе буларак, Рауза апа тарафыннан шул законның үтәлешен күзәтеп йөри. Габделхәй мәктәп ишегалдында көтә торсын. Айнысын берәз гына. Сонгы вакытларда аны еш кына кичләрен салмыш килеш күрәләр. Элеккеге классташлары каршында «Беломор» көйрәтеп, хәмерле төтенен өргәләп, тире жыючы һөнәрәннән зарланып торган: Фазыллар кебек бәрәңге бакчасы саен сөяк-санак, чүпрәк-чапрак, тимер-томыр жыючылар бетеп килә, сарык тиреләрен дә хужалыклар үзләре иләтеп, кайры тун тектерә башладылар, дип әйтә ди. Әчүенен дә сәбәбе шул, ахрысы.

Чыгарылыш кичәсендә Габделхәй Хәмдияне иртәнге өчкә кадәр көтеп йөрде. Ә Хәмдия ул кичне, ул төнне Фазыл янында иде. Алар мәжлескә парлап чакырылган кунаклар кебек гел бергә утырдылар.

«Яз шатлыгы»ның ин сонгысына, ин озынына һәм ин сагышлысына вальс әйләнгәндә ин мөһим сүзләр әйтәлеп калырга тиеш иде.

—Хәмдия, Казанга китәсенме?

—Юк, авылда калам.

—Алайса ник укып йөрден?

—Унбиш яшьтән фермага китмәс өчен. Ә син нишләргә жыенасың?

—Хәзерме?

—Юк. Калай әтәчләнмә. Укырга китәсенме дим?

—Минем сиңа өйләнәсем килә. Бүген үк.

—Шампанский эчкәңгә генә шулай ул. Мин эчмәдем, менә, бер дә кияүгә чыгасым килеп тормый.

—Түгел шул. Сине уйласам, чишмә суы эчеп тә исерәм мин, Хәмдия!

—Әни әйтә, ссуда алып өй салырга була, ләкин ссуда алып өйләнәп булмый, ди.

—Миңа төрттөрүе инде ул аның... Тире жыючы кулына каласын инде. Нүжәли син Габделхәйне жинә алмыйсың, Хәмдия?

—Аны син жинәргә тиеш!

—Бүтән синең янында йөрмәслек итеп кыйныйммы үзен?!
 —Байлыкны байлык белән генә жинәләр.
 —Мин китәм, Хәмдия, акча эшләргә. Сина сер итеп кенә әйтәм, Оренбур өлкәсенә вербовка белән киткән күршебез «Чуваш» Гатаулла абыйга хат яздым. Кил, дигән. Син минем әйләнәп кайтканны көт кенә!
 —Кияүгә чыгарга бик ашкынып тормыйм әле. Иркәнләп йөр. Хат язарсын.
 —Тәнәфесләрдә күпме хат яздым мин сина, берсенә дә жавап алмадым.
 —Тәнәфесләр бетте, Фазыл!.. Тормыш башланды! Хатларыңны жавапсыз калдырмам...

Алмаш-тилмәш утырабыз

Поездга сонга калган иде Фазыл. Фатир алыр өчен урам себерүче булып урнашкан Хажәр апаларда кунып чыгарга туры килде. Хажәр Динәнән яшылек дусты. Хәзер инде ул Казанның Кабан күле кырыендагы Дегтярная урамында яши. Әнисе белән базарга килгәч, бәрәңге үтмәгән көннәрдә кунып калырга жайлы аларның фатиры—бөтен трамвай сәламләп үтә торган «Кольцо» тукталышында гына. Шуңа күрәдерме, Шәленең ярты халкы белә Хажәрнең фатирын. Анын йөзә дә ачык, ишеге дә көне-төне биксез. Килгән бер кешегә елмаерга тырышкангамы, күз төпләренә жыерчыклар чыккан. Елмаймас иде—авыл кешесенә караңгы чырай күрсәтсән, Шәлегә сүзә күп кайта. Хажәр апаның Фазыл белән бер яшылек улы бар—Юныс ун ел укып интекмичә генә буй-сынны житкәргән, өйдә эшсез ята. Эчүеннән тыя алмагач, әтиләрен куып чыгарганнар. Әтиле гайлә бар микән соң бу дөньяда?.. Кичкырын базардан Шәленең тагын өч хатыны килеп керде. Юныс белән Фазылга урын жәярдәй почмак—чормада гына калды... Төне буге сөйләшәп, хыялланып чыктылар. Фазыл: «Оренбургга китәм», дигәч, «Мин сине озата төшәм вокзалга», ди бу.

Хажәр апа, таң белән торып, Суконный базарына килеп терәлә торган урамнарның берсен себереп кайткач, тиз генә киёмнәрен алыштыра да, мех фабрикасына йөри торган агач трамвайга кондуктор булып баса. Юныс өйдә көне буге берүзе.

Алар вокзалга жәяү төште. Казан—Куйбышев поезды китәргә өч сәгәтләп вакыт бар иде әле. Юныс ашыкмады, ахыргача көтәм, диде. Анын әле беркемне дә поездга утыртып, кул болгап озатып калганы юк икән, сугыш турындагы кинодагы шикелле итеп саубуллашырбыз, ди.

Вокзал тирәсендәге ыгы-зыгыга кушылып, Казан шпаналары сыман тик йөрделәр шунда. Икесенең дә ике кулы кесәдә... Юныс билет алдырмады, акча әрәм итмә, проводник белән ярты бәягә сөйләшәбез, ди. Чуаш Гатаулласының талканы коры, яш хатыны—дәжжал, кире кайтасы итсән, без акчаң калсын, ди.

Чынлап та, проводник абый Юнысның әллә кайчангы дусты кебек кыланды. Ярты бәягә генә өченче каттагы шүрлектә посып барырга рөхсәт итте. Арба белән вагон саен ташкүмер өләшәп йөриләр иде, үз кешедәй, аны чиләкләп ташырга булыштылар. Күмер тузаны ягылган кулы белән, кесәсенә тыгылып тәмәке чыгаргач, проводник абый Юнысны бөтенләй үз итте.

—Ник Казаннан кача бу егет?—ди абый.

—Качмый, ул Оренбургга әтисен эзләп бара. Унжиде ел күрешкәннәре юк,—ди Юныс, ә үзе Фазылга күз сиреп кенә шым торырга куша.

Проводник юлда сөйләштерә башласа дип, булмаган әтиләргә турында әкият табып торган арада, поезд инде кузгалып та китте. Юныс вагонга иярде, баштарак ул поезд көенә әкрән генә атлады, аннан күз яшыләрен

тыя алмыйча кызу-кызу йөгөргөргә тотынды. Фазыл кул болгап ана калырга куша, ә ул, киресенчә, бер ыргылу белән баскычка сикереп менде дә сары флаг кисәгә тотып барган проводник абзыйнын култык астыннан сөзелеп, вагон эченә үгте. Проводникнын: «Ә син кая керәсен?!» дип сүгенүенә Юныс: «Түлибез, курыкма!» дип кенә жавап бирде.

Бөтенләй каушап калды Фазыл.

—Хажәр апай үтерә бит мине малаен урлап киткән өчен!

—Авылга качты дип уйлаячак ул. Кабан артындагы хужасыз дачаларда актарынган чакларда...өчәр көн буге өйгә кайтмаганым бар. Шундый ерак юлда миннән башка харап буласың ич син...Аннан соң Чуаш Гатаул-ласы мина туган тиешле кеше әле. Гел чакырып хат яза иде, адресын яттан беләм... Икебезне дә сыйдырыр өенә... Килеп житү белән әнигә хат язармын.

—Анысы мин үзем дә Казанга эшкә урнашам дип кенә чыгып киткән кеше. Әни шуна күрә акчаны да өз бирде.

—Акчаны эшлибез аны!—диде Юныс, кулларын угалап. Оренбур бай як ул. Шөлөгезнен ничә гаиләсе вербовка белән китте инде анда...

—Эшлисе иде шул!—Фазыл өченче каттагы сәндәрәгә үрмәләде.

Ике-өч сәгатъ баргач, монарчы жыелган борчуларга тагын берсе өстәлдә—юлда бик тиз ашыйсы килә икән... Үч иткәндәй, пассажирлар Казанны чыгуга ук ашарга ябыштылар, һәм юл буге әле бер, әле икенче өстәлдә кәгазь кыштырдатып, колбаса исе чыгарып, яшь кыяр турап, пешкән йомырка ватып ач сәяхәтчеләрне үртәп бардылар... Әле ярый, Ходайнын рәхмәте, йокы жинде... Уянып киткәндә инде проводник абзый «куяннардан» акча сорап маташа иде. Поезд Куйбышевка килеп кәргән икән...

Куллары буш, кесәләре тап-такыр. Хәерченең кара сакалы кая барса да артыннан калмый ияреп йөри, ди торганнар иде... Ияреп килә икән шул... Фазыл белән Юныстан бер адым да калмый, каһәр!

Ашыйсы килү ул авырту кебегрәк, ана ияләшеп булмый икән. Дөрес, хәзер инде Фазылнын ашказаны сызып-сызып сыкрамый, эче авыртмый. Аяклары авыр атласа да, гәүдәсе жинел, эчәгеләре коелып калган шикелле.

Йөк ташучы эшелонга утырырга курыктылар: көне жылы, кояшы шәп, Сорочинск тукталышына нибарысы алты сәгатълек юл. Түзмәслек түгел. Тик менә, Куйбышевны чыгып,илле чакрым үтүгә, тимер юл ике чатка аерыла... Ялгыш китсән, Оренбурнын чирәм жирләрендәге авылдашларынны Себер тайгаларыннан эзләп йөрерсән! География дәресеннән имтиханга әзерләнгән шәкертләр ише кыланып, Куйбышевнын вокзал стеналарындагы карталардан барасы юлны ныклап өйрәнергә туры килде...

Ундүрт вагонлы Ташкент поездынын бөтен пассажирлары никтер соңгы вагон ишегенә өелешкән. Трамвай кебек урынсызы булып чыкты ул—күпме кеше сыя—шул хәтле утыра. Унбер тәрәзәне төшереп, ике яктагы баскычка өелеп, ишекләрне каерып ачып, биштәрле халык ундүртенче вагонга сөнә. Бу тамашаны читтән карап торсан, Куйбышевта берәр үлөт чыккан да бөтен шәһәр халкы берьюлы жылы якка качып бара дип уйларсын, билләһи. Карап торырга вакыт кына юк...

—Кереп утырыйк.—ди Юныс, тыныч кына. Әйтерсән, кондуктор әнисе трамвай белән килеп туктаган.—Урыны юк-югын, анын каравы ревизорлар да, проводник үзе дә керә алмый монда.

—Ник соң әле, теге уникалче тәрәзәне ачмаганнар,—диде Фазыл, ун класс бетергән кеше буларак, Юныска акыллы фикер әйтергә теләп.

—Точно! Беләм мин аны, убырнын тәрәзәсе ул. Кеше анын аркылы

керә алмый—эчтән ишеге бикле. Ә без керәбез, поезд кузгалгач ачып чыгарырлар әле.

Тәрәзәнән өскә ярыгына кул тыгып икәүләшеп асылынгач—ачылды үзе. Һәм вагондагы баш санына бүлеп исәпләгәндә уника кеше сыярлык бәдрәф купесына Юныс белән Фазыл икесе генә кереп ябылды. Тәрәзәне кире күтәргә туры килде. Алардан күрәп, бер өер пассажир ябырылган иде. Шакилдатуларына жылкә белән басып ишетмәмешкә сабыштылар. Тәрәзә пыяласы калын—жинел генә вата алмаслар... Юныс шатлыгыннан авызын жыя алмый.

—Вәт, малай, ныгытып ашаган чак булса, кинәнеп барасы идек без ә?!—ди бу, Фазылны һич кенә дә үртәргә теләмичә.

—Костырасың инде.

—Тиз генә коса алмассың әле. Бүген кичкә Сорочинскига килеп төшсәк, тагын житмеш чакрым юлны һава йотып, Ташлы районына барып житәсе бар. Аннан авылга кырык чакрым гына кала... Ну, ашыйбыз инде... үги әнкәбезнең бәләшләрән!..

—Аппетитым юк әле бер дә.

—Жирәнмә син. Бик беләсен килсә, бу убырный эшләми, әнә су торбалары да, юынгычы да юк... Унитазы гына исән...

—Ә бу вагонның төгәрмәчләре бар микән сон?

—Тагылган ич поездга.

—Кеше күп утырды дип өзеп куйсалар?

—Үзбәк сараннары вагон калдырып китте ди...

Поезд кузгалды. Перрон бушады. Берәү дә артып калмады.

—Сыйдылар!

—Тсс! Пышылдап кына,—дип, Юныс юлдашына куанып сөйләргә ирек бирмәде.—Әгәр безне сизсәләр, ачыгыз дип жаныбызга тиячәкләр.

—Кузгалдык кына ич әле.

—Халык тук яши ул. Тук кеше эче пошкан саен бәдрәфкә йөгәрә.

—Проводник кинәт ачып жибәрсә, бездән курыкмасы?

—Курка торган кеше проводник та, кондуктор да була алмый.

—Юныс, безнең вагонга ничә кеше утырды икән?

—Башын житсә сана әйдә—урын саен өчәү, сәндәрә саен икәү.

Аягүрә баручыларны йөзгә тапкырла... Бөтенесен бергә куш.

—Дүрт йөз чамасы кеше. Әйберләре күпме?!

—Дүрт йөз карак булган жирдә әйберне кулдан төшерү юк, сыя ул.

Без синең белән махсус ял бүлмәсендә барабыз.

—Алты сәгать буе басып барып арыгмасы?

—Әнә. унитаз, алмаш-тилмәш утырыбыз...

Чынлап та проводниклар әлеге общий вагонны ташлап качкан иде, ахрысы. Пассажирлар юл буе шақып, тоткаларны каерып, тибә-тибә дөбердәтсәләр дә, өч кырлы йозакка бикләнгән ишекне ачып керүче табылмады.

Алар Сорочински станциясенә бәдрәф тәрәзәсеннән коелдылар...

Поездны каршы алырга килгән махсус автобуста житмеш чакрым юл үтеп, Ташлы район үзәгенә килеп төшкәч, шоферга буш кесәләрне әйләндереп күрсәттеләр дә, алдан сөйләшкән кешеләре көтеп тора диярсен—май заводына йөгерделәр. Питрәчкә баргач та, Шәлегә кайтыр өчен сөт заводына килеп, авыл машиналарын көтә иде Фазыл...

Көн инде кичкә авышып куйды. Әгәр юлның сонгы кырык чакрымлы кисәген бүген үк үтә алмасалар, жәһәннәмдәге белмәгән-күрмәгән район үзәгендә, белмим, кайда төн үткәрәсе...

Завод ягынан искән дала жиле белән жылы сөт исе килеп бәрелгәч, егетләр күзгә-күз карашып куйды. Хәзер инде алар кайбер нәрсәләрне сүзсез дә анлаша белә. Аяклар үзләреннән-үзләре йөгәрә башлады, Фазыл—Юнысны, Юныс Фазылны узып-узып китә. Ишек алдында машинадан бидоннарны селти-селти сөт бушаталар, эчкә ташыйлар. Кабина ишегендәге язуда—«М. Горький исемендәге колхоз» диелгән.

—Бөхетебез бар икән, безнең колхозныкы бу! Тагын ярты сөгәткә сонга калсак, сөт машинасын иртәгә чаклы көтәсе идек. Әйдә.—диде дә Юныс, бер бидонга килеп ябышты,—Тот икенче колагыннан. Эчкә ташыйбыз дип белсеннәр.

Аларнын татарча сөйләшүенә берәүнен дә исе китмәде. Юныс төп максатны телдән төшерми.

—Керәбез. Тамак кипкән кеше кебек кыланып,әнә теге ак чүмечне алабыз. Менә бу өсте ачык бидоннан сосабыз.

Литрлы чүмеч тулы сөтне бер йотуда эчеп була дисәләр ышаныгыз — ике чүмечне ике генә йоттылар алар.

Машина тигез юлга чыккач буш бидоннар шалтыраудан тукталды. Ике офык арасына бау тарттырып салганнармы бу юлны? Күз карашы барып житә алмастай икмәк даласын икегә ярган кыр юлы каешланып каткан—яна жәйгән асфальт кебек ялтырап ята.

Кабинаның арткы тәрәзәсеннән күренеп тора—шофер рульне бер генә күл белән тоткан.

—Автопилотка күчтек,—ди Юныс.

—Ни бер агач,ни бер чокыр күренми. Чирәм жир дигәннәре шушы микән?

—Аһа!—дип, белдекле кыяфәт белән раслап куйды Юныс.

Даланы кояшы авышкан чалт аяз күк капусы каплады һәм тоташ офык урап алды. Августнын тыгыз һавасы офык өстендә сөт тавы булып күзнә алгысытып тора. Аһ, бу даланың никадәр гаиләне сикерләп алып киткән икмәкле чиксезлегә! Ниһаять, шушы чиксезлектән мәһабәт олы һәм алтын тавыдай серле эскерт калкып чыкты. Якынайгач кына беленде—салам эскерте түгел, ә кыр уртасына өелгән икмәк тавы икән! Бу хәтлек унышны нинди амбар сыйдырсын сон!

—Сәяхәткә килмәдек. Юныс, нишләптер эч поша башлады. Алты үги балага әни тиешле кеше өстенә артык тамак булып килеп төшмәбезме?

—Алты ғына түгел, сигез бала.

—Сигезәү?! Безне кушып саныйсыңмы?

—Юк. Икесен үзе тапкан.

—Унау булабыз алайса,—дип, тагын көрсенеп алды Фазыл.

—Бөтен өмет Мәгъсүмдә. Бала чакта бергә уйнап үстек, Оренбурга төялеп киткәндә үк үги әниләрен елатырдай малай иде инде ул. Безнең годок. Ул бозау көтүе көтәргә тиеш. Хатларында шулай язалар иде.

Офыкнын бер чите кителде.Тәбәнәк урманга сыенган авылны күргәч, ачык машинада дала жилиннән күшеккән тәнгә жылы керде.

—Ранняя авылы шушы, ахрысы, әллә каян көлеп тора.

—Чит түгел ул. Монда Шәленең жиде семьясы яши. Үзебезнен авылга кайткан кебек.

Алар күгән урманы авызында очраштылар.Мәгъсүм ятим жайдак булып, бозау көтүенә ияргән. Үгез бозауларнын артым бирә торган чагы—ашаудан туймастай кыланалар, кич житсә, фермага—ябылуга ашыкмыйлар, бер-ике адым алга атлагандай итсәләр дә, кире түнеп, урман ягына чабалар. Мәгъсүм, алжыган чыбыркысын үз атына тидермәскә тырышып кына, көтүне авылга ашыктыра. Сүгенүендә гел Шәле кешесе чалымнары. Монысын инде Фазыл ғына чамалый, Юныс исә күптән Суконный ышпаналары телендә сүгенә.

—Таныр микән безне?

—Үзең таныйсыңмы сон?—ди Юныс, Фазылны сынарга теләп,—Менә мин таныдым Мәгъсүмне! Әни белән бертуган «Чуаш» Гатаулла-сынын алтынчы баласы ул!

—Ә безнең Шәледәге элеккеге нигез күршебез ул!

—Син дә минем брат икәнсең бит, әй, Фазыл.

Бу минутта егетләрнен икесенең дә «Чуаш» Гатаулла-сынын якын тутаны булып күренәсе килде.Чөнки үги ана кулына кайтып төшәсе бар...

Эти хатыны янына

Ерактан ук күрөп алса да Мэгъсүм аларны, Ранняя авылы килмешәкләре генә дип уйлады, ахрысы, көтү өстенә килүләренә әллә ни исе китмәде. Ә инде атының каршысына ук килеп баскач, беләгенә урап чыбыркысын кыскартты:

—Какого х-х-х... надо?!—диде ул, Шәләчәрәк акцент белән.

Фазыл Мэгъсүмгә сүгенеп бетерергә ирек бирмәде.

—Мэгъсүм, әйт әле, Шәләгә моннан еракмы?

Ул, Оренбур якларында уника ел яшәп, гомерендә ишетмәгән әлегә сорауга җавап таба алмыйча, беразга өнсез калды. Аннары ияреннән егылып төшкән ише, кабалана-кабалана ике якташын берьюлы кочаклап алды. Исемнәрен алмаш-тилмәш кабатлап, сабыйларча үкереп елап жибәрде. Далада үсеп, төрле жан ияләренә авазларын ятлаган да шаяртагына дип уйларсын—Мэгъсүм, үз тавышын югалтып, чыңлап үкереп елый иде. Фазыл белән Юныска да еларга туры килде...

—Моннан Шәләгә юл юк, уника ел буге уника якка көтү кудым, авылыбыз юлын күрмәдем.

—Менә, таптык бит әле! Син безне ничек таныдың сон?

—Мина Мэгъсүм дип дәмиләр. Яша бит мин монда. Шуна күрә сездер дидем. Мине алып кайтырга килдегезме? Әби исәнме анда?

—Фатыйма әби үлдә шул. Нигезегездә яна кешеләр яши, диде Фазыл, әйтелгәннәр өчен үзен гаепле сизгәндәй.

—Ә мин, дурак, армиядән туп-туры Шәләгә кайтам дип йөрим...

—Сон, Шәләдә без бар ич... Менә, берәз акча эшләп, аякка басык та гөрләтеп яшәрбез авылда. Түлке, бүген эшләрлек рәт юк, өченче көн иртән чәй эчкән килеш йөрбездә...

—Ну...—диде Мэгъсүм елавыннан туктап.—Ник вакыт әрәм итеп торабыз соң алайса? Болай ач килеш эти хатыны янына кайтырга ярамый. Күл буендагы яшелчә бакчабызга кереп чыгыйк...

Кулга ни эләксә, шуның белән куып, үгез-бозау көтүен утлыкка ябып каравылчыга тапшыргач, Мэгъсүмнән аты артыннан калмыйча бакчага йөгерергә туры килде.

Урал елгасы ташуыннан кереп калган өч чакрымлы күл читен бүлгәләп, авыл халкы яшелчә бакчасы иткән—су сибәргә якын, туфрагы ундырышлы. Башка вакытны булса бәлки сөзәк яр читендәге чыбырсыз көймәгә утырып, сурәттәгечә тынып калган су өстен чәрдәкләп, куе урманлы икенче текә ярга ашкыныр иден. Күл кичкән арада, су төбәндәге балыкларны санап, кичке кошлар авазына түнәр иден...

—Әнә, барыгыз, кулыгызга ни эләксә, шуны ашагыз,—диде Мэгъсүм ат өстеннән төшмичә генә.—Бакчаның жылкапкасы бау белән генә бикләнгән. Мина да биш-алты помидор алып чыгыгыз. Юкса бозаулар ашаганны карап йөрөп үзем дә ачыктым инде. Эти хатыны биргән төенчек бер әбәткә дә житми ул мина...

Кулга кишер дә элгә. помидор-кыяр, суганы да калмый. Бер минут үттеме, юкмы, Мэгъсүм пышылдап ашыктыра башлады:

—Житәр, житәр, йә күбенерсез. Булды дим, киттек әйдә. Мина дигәнне коеп калдырмагыз. Тизрәк кыланыгыз... Бу бит безнең бакча түгел... Безнең бакча тап-такыр ул, сизгәр кеше таптагач...

—Урлап ашаганбыз икән әле, әйтәм эчнә кадап тора.

—Ничава, тамактан үткән ризыкка урын табылып,—ди Мэгъсүм, кайтыр юлга таба борылып. Ул йөгәнне ике куллап тартып тора, юкса атның авылга ыргыласы килә.

Шәләдә булса, мондый манзараны төн дияр иден. Ә далада—офыкларның ераклыгы, күк гөмбәзенә жетелегә һәм йолдызларның күплеге төнгә карангылыкны сыеклап кичке энгер итеп тота. Бар тереклекнең ояга кайтып сыеныр чагы... Мэгъсүм ашыкмый—ике артык кашыкны үги ана кулына алып кайтып тапшыру аның өстенә калды.

Фазыл авылдашынын йөгөн жинеләйтергә теләде:

—Бар, Мәгъсүм, син кайт, өгөздә берни дә сиздермә. Без иртән килеп керербез, Ташлыдан жәяү кайттык, диярбез... Шырпынны калдыр, күл буенда учак ягарбыз. Жәйге төн сандугач йокысы ғына ла ул. Әнә, кояшнын баешы белән чыгышы—янәшә...

—Мин жиденче класстан укуны ташлап, дүрт кыш буге бозау карыйм, уника жәй буге көтү көтәм. Дусларымны сыйларлык кына эшләгәнмендер инде,—диде Мәгъсүм, йөгәнә бушаган ат кебек башын югары тотып. Ана мондый горурлык, батыр булып күренү ияр өстендә бигрәк тә килешә иде...

Атка иярәп авылга килеп кәргәч, колак тондыргыч саранча сайравы анда-санда яшыләр авазы белән бүленде. Эңгер-менгердә изрәгән кара-кара өйләр ышыгында чүкердәшәләр. Мәгъсүм авылнын утлы баганалары балкыган якка ишарәләде:

—Клубка сонга калдык. Минем Верканы Толя Тюлекенов эләктергәндер инде. Балага узган ди—кайсыбыздан икәнән генә белмибез.

—Ә минем әле Хәмдиянен кулын да тотып караганым юк.

—Бездә 30 процент Уральский өстәп түләне.

—Аңламадым...

—Димәк, без Шәле халкына караганда 30 процентка алданрак өлгәрәбез. Әнә, Алла Дюсекенова унынчы класста ғына әле, инде жиде кеше кияүгә сорап килде үзен, жидесенә дә: «Ярар!»—дигән...

—Ник фамилияләрен тутырып әйтәсен? Кушаматлары ғына юкмыни?

—Безнең Ранняя авылы күчеп килгән кешеләрдән генә оешкан. Кушаматларын юлда югалтып бетергәннәр. Безгә дә «Чуаш малайлары» димиләр—мин—Яша Гайнуллин, әти—Григорий Гайнуллин, әтинен хатыны—Машка...

Мәгъсүмнен «тр-р!» дип атка дәшүе—безнең өй менә шушы, дигән сүз иде. Колхоз амбары шикелле тәбәнәк-озын, сөзәк түбәле ак өйнен ишегалды тагылмалы трактор борылып чыгарлык кин. Шәле калыбы белән үлчөгәндә, мондый ишегалдына алты почмакты ике йорт салып, шунда ук ике бәрәнге бакчасы бүлеп бирергә була...

—Иркен яшисез, «Мәдрәсә бакчасы» хәтле жирегез.

—Казанның «Кольцо» мәйданы чаклы бит бу!—диде Юныс.

—Далада бөтен нәрсә дә иркен!—Мәгъсүм атның иярән дә, йөгәнән дә салдырды.

Ниһаять, жайдагыннан котылган жирән алаша, төнге ялга дип, ишегалды түрөндәге биек лапас астына ашыкты—кайда солы көткәнән белә малкай.

Бусагалары биек түгел икән, абынмыйча ғына керделәр. Гатаулла абый жөй тегүчеләр кайчысы белән зур канатлы гәзитнен беренче битеннән мәкалә кисеп ята иде. Ул калын пыялалы күзлеген мангаена күтәреп, кунакларга карап катты—танымады. Мәгъсүм, яшәтәшләренә исе китмәгәндәй генә кыланып түр якка үтеп китешли, әтисенә ымлады:

—Сине эзләп килгәннәр, Шәледән, диләр. Берсе —Корыч төпчеге, берсе —үзебезнең Чуаш кавеме...

Гатаулла абый кайчысын өстәлгә ыргытты. Аның сүгенү тавышына үги әнкә йөгереп чыкты. Ул да гажәпләнүдән тел очындагы сүзен әйтәдмичә, авызын чалшайтып шаккатып тора. Гатаулла абый аркаларыннан кочаклап алгач кына, төнге кунакларнын жанына жылы керде.

—Карчык! Казан астына ягып жибәр! Бишбармак пешерәбез!

—Ниткән бишбармак, тинтәк урыс! Төнге сәгатъ унбер тулып килә! Әнә, мич каршында ярты чуен аш калды...

—Син миңа хеш әйт, хеш әйтмә! Бишбармак күргән малайлар түгел болар. Бүген йокламыйбыз. Без Ырынбурга вербовка белән качканда бу шалапайлар сөннәткә дә утыртылмаган булганнардыр әле.

Үги ана, йөзөндәге баягы шаккатуын кая куярга белмичә, чоланга кереп сенде.

Ун агач кашык, казан тирәли тезелешеп, бишбармак соса башлаганда төнгө сәгать берләр житкәндер, шәт...

—Сөйлә, Фазыл, Шәленекеләр нишләп ята анда?—диде гаилә башы, башкаларга сүз катырга да ирек бирмичә.

—Кайсы ягыннан башлыйм соң?

—Хеш уртасыннан тотын.

Гатаулла абыйны хәтерендә калганча бик яшь итеп күрергә теләгән иде Фазыл. Ә ул бөтенләй чит кеше кебек. Сырты көянтәләнгән, куллары салынган, чәче баш чүмечендә генә калган, күзләре чепиләнгән—атна буге йокы күрмәгән сырхауларныкы кебек. Алгы тешләре коелгангамы, «Т» авазына басым ясаганда теле казна аркылы төртеп чыга да «Ш» булып ишетелә...

—И, Гатаулла абый, авылның кыл уртасында безнең өй инде ул. Өченче ел янаны салып чыктык... Ә бездән ерак түгел Вахит абыйлар... Аның Хәмдия исемле кызы үсеп житте. Менә, акча эшләп кайтам да өйләнәм... Бай егетләргә ярата ул...

Гатаулла абыйның йөзөндәге барлы-юкты нуры да сүнде.

—Син монда бала-чага әкиятә сөйләп утырма! Шәледә ниләр бар дим мин?

—Ашасын инде кеше, ерак юлдан килгән ич алар,—дип, Мәгъсүм яклап маташкан иде, әтисе ана бер генә карады:

—Шихо! Синнән сорамайлар. Авылда үскән кеше яналыкларны да белмәскә, әллә ул әтәмби затмы?! Шакал Фәйзи нишләп йөрә анда?

—Колхоз председателеме?

—Әле һаман улмы председатель?

—Ул. Элеккесе үлдә.

—Тажи Гатасымы?

—Әйе.

—Ике көнлек отчет-сайлау оештырып, Тажи урынына Шакалы мин куйдырдым бит инде... Тагын кемнәр үлдә?

—Әмәжән Мансурын күсәк белән бәрәп үтерделәр.

—Да?!

—Кибетче Хәдичә апайның ирен—Кадыр абыйны утын апкайткач чәй эчеп утырганда атып ектылар. Гәүдәсен кога ташламакчы булганнар—Татчик кешеләре күрәп өлгәргән.

—Валлаһимы?!

—Калдун Саимә үзә дә ычкынды—каен төбендә.

—Иди ты?!

—Хәбри Хәлимәсе йөз дә өч яшкә житкәние. Яна тешләре, икенче имиләре үсә башлады дигәннәрие, быел жан тәслим кылды.

—Ну!

—Жакыя тавыннан житмеш белән куып төшә торган Мөхәммәт абый машинасы белән капланды... Жакыя Кәриме—теге, яшелчәчеләр бригадир—узган ел эштән кайтканда ауган. Күмделәр. Әле житмеш сизгә генә иде үзенә...

—Кит әле моннан! Жакыя Кәриме дә үлгән дигән, ә?!

—Монтер булып эшли торган Моряк Госман да баганадан егылып...

—Юктыр ла, миннән дә яшәрәк ич әле ул!

—Тире жыючы адашынның кырыгын үткәрделәр. Аннары Габбас Таифәсе, Жамалый Бибижамалы, Мырый Мусасы...

—Соң, итит-митит, ул Шәледә берәр исән кеше бармы? Кырылып беткәннәр ич!

—Тагын биш мең кеше калды әле...

—Әйттем, кайтып кирик Шәлегә, дидем. Нихәтле яналык жыелган...

Юныс белән Фазыл калган сизгә кеше өчен дә бишбармак сыпыра торгач, сөтлә чәйдән соң утырган жирләрендә—тәрәзә янагына сөялгән килеш, йокыга китеп, Чуаш Гатаулласының сорау алуыннан котылдылар...

Фазыл алты караватлы бүлмәнең идәнәндә уянып китте. Аксый-

туксый келт-келт иткән тавышка ымсынып, өстәл өстендәге кынгыраулы сөгәткә үрелде—ул йөзтүбән каплагач кына йөри торган булып чыкты. Сөгәт алты—ләкин иртәнгемә, кичкеме?! Ишек алдында тавыклар әтәч белән әрләшә—куначадан төшкән чакларымы, әллә менеп барышларымы? Егермеләп күркә гыйнгылдаша—ашап туеп сарайга кереп барышларымы, әллә бөртек даулауларымы? Урам ягыннан буш арбалы трактор үтеп китте—эшкә барышларымы—әллә кайтып килешләреме? Тәрәздән күрәнгән офык өстендә кояш пешеп тора—баешымы, чыгып килешеме? Көнбатышмы анда, көнчыгышмы? Чит жирләрдә беренче көн. Тамак тук, өй жылы... Күз йомылгач, кабат йокыга кителгән...

Шәледән киткән тагын алты гайлә Фазылларны чират торып кунакка алды. Һәм һәркайсы иң затлы сый итеп бишбармак пешергән иде. Ранняя авылныннан уника чакрымда гына, Урал елгасын ике арбалык паром белән кичеп чыккач, Казакъстанның Бурлин районы башлана икән. Авылдашлар базар саен шунда йөрәп, бишбармак ашарга күнегеп киткәннәр, пешерергә дә өйрәнгәннәр.

Инде Фазыл белән Юныс кунакка алган авылдашларына ниләр сөйләсән яткан беләләр иде: «Колхоз председателе һаман шул Шакал Фәйзи, Тажи—гүр иясе, Кадыйр абыйны атып үтерделәр, Житмеш Мөхәммәт машинасы белән... Жакыя Кәриме мәрхүм, Моряк Госман багана башыннан егылып төште... Кыскасы... ачык авызларына сыңар кисәк токмач кабарга да онытып авылдашлар тыңлап утырганда казан төбендәге бөтен калжа Фазыл белән Юныска эләкте.

Сигезенче көнне иртүк кунак ашы бетте. Юнысны иткә озатыласы үтезләргә симертер өчен көтүчә ярдәмчәсе итеп куйдылар. Ә Фазыл—силос төяүче. Ян-якларыныннан тирән бортлар белән күтәртелгән тагылмалы арба кукуруз комбайны артыннан бара. Арба төбөндә Фазыл кукуруз салатын кыска саплы сәнәк белән тигезләп жәяргә һәм таптап өлгерергә тиеш. Өгәр арбага дүрт тоннадан да кимрәк төялсә—сүгәләр, артса—мактылар. Силос янгыры астында авылны сагынып монаерга вакыт юк, әз генә туктап торсаң да, юеш-баллы масса күмеп китә үзәнне. Инде тизрәк зарыгып көткән кич житмәсә, үләм, буыннарым сына, сенерләрем өзәләр, эчем төшә, күтәнем чыга дигәндә генә, комбайн сүнә. Бригадир көнлек эш хакын әйтә: бүгөн 17 сум эшләдегез. Кичә 14 сумлык кына иде!.. Тагын жан керә. Хәмдия белән ике ара унжиде сумга якыная!..

Шәледә укыганда кулга «Авыл механизаторы» дигән катыргы биреп чыгаргач, әй көлгән иде малайлар жыйнаулашып... Ярый әле, Фазыл аны паспорт белән яшь азуы арасына кыстырып килгән... Кукуруз басулары бушагач, ул «Хунвейбиннар»га үч итеп, Кытайга жиберелми калган «ДТ—75» кызыл-сары тракторына утырды. Яна түгел түгелен дә, тик гөрелтсә шәп, чыбык белән бәйләнгән жирләре юк, пускачы жинел кабыза... Мондый тракторга хужа булып өчен Шәледә ун ел буге сабанда утырып йөриләр...

Жәйге каникулда Шакал Фәйзидән урлап-урлап жир сөрүләр уен гына булган. Ә монда—кыргый чирәм-жирләргә кулга ияләштереп иген ясау ялыктыргыч азап икән ул. Иртән авыл очыннан кузгаласын. Унга-сулга борылымыйча, күрше тракторлардан калышмыйча, гел алга да алга бер сызыктан туп-туры дүрт сөгәт буге барганнан сон, кыр станына килеп житәсән—анда төшкә аш пешереп көтеп торалар. Ah, ул шулпаның төмә—егерме беренче елның «Америка өйрәсе» дә андый хуш исле булмагандыр!.. Әнисе пешергән ашлар сагындырдымы, әллә еракка китеп ашаганга шулаймы —Фазыл анысын әйтә алмый әле...

Ашауга киткән вакытка «перекур» минутларын өстәп ярты сөгәткә житкәрәсән дә, килгән буразнаң читеннән кире кайтып китәсән. Сигез сөгәт эчендә нибарысы бер әйләнәш юл үтелә... Ялыктыргыч, шатлыксыз, авылдагы бәхетле көннөрәнне күз алдына китереп алжыта торган сагышлы буразналар... Көндәзге сменада түзәрлек әле, ә менә төнгесендә атна буге қараңгылыкка таба—һаман алга да алга, туп-туры... Көн саен... Фазыл

шушы чиксезлекне, карангылыгы һәм билгесезлеге белән буразналап-буразналап үтеп, Шөлөгә әйләнеп кайтырга тиеш! Кайткан көнне үк Вахит абый Хәмдияне үзе—үз куллары белән Фазылга китереп бирчәк! Туйга чаклы ул аны үпмәс тә хәтта! Алар Һиндстан киноларындагы кебек жырлар жырлашып чиймә буйларында, Мишә тугайларында гына йөрерләр. Ә инде туйдан соң... кунаклар таралышкан, аулак өйдә икесе генә калгач... Хәмдия закон каршында да, әтисе алдында да, Габделхәй уйларында да бары тик Фазылның гына булачак... Аһ, бу буразналарның озынлыгы! Фазыл әнисенә бер хат юллаганчы Хәмдиягә ике хат жибереп өлгөргән иде инде. Жавап хаты озак көттермәде... Әнисенң хаты Г.Ибраһимовның «Тирән тамырлар» романы кебек кинәт башланган: исәнме, сауымы юк, ник киттең дип тә сорамаган, иң беренче жөмлөсә: «Хәмдияне урладылар...» «Әтисе куып килгәч, Габделхәй эт өстөргән...»

Ничек инде кеше өлешен урлап булсын? Нигә Фазылның бәхетен, хыялларын урладыгыз?! Ул хәзер кем азымышы белән яшәргә тиеш?! Элегә хәбәр буразналарны өзде...

Юныс «Чирәм жирләр»дә үзе генә калды...

Менә ич мин...

Кафедан чыгып килүче кешенен ерактан ук туп-туры үзенә таба килүен күреп, Хәмдия бөтенләй читкә борылып басты. «Бу исерек төрөгә нәрсә кирәк икән, сәгәт сораган булырмы, бер шешәлек акча кысармы, әйдә, дип, берәр машинага утырырга кыстармы, хәсис?!»—дип, бәйләнергә жаен калдырмаслык итеп тозлы-борычлы сүзләрен тел очына жый башлаган иде инде ул. Читкә борылып, әлегә адәмнен янашә килеп басуын сизмәгәнгә сабышса да, сулыш алганына чаклы ишетеп тора...

—Хәмдия?!—Фазыл нарасыйны тирән йокысыннан уятырга мәжбүр кеше кебек, сак кына дәшәп: «Чылап та синме бу? Мине танийсыңмы? Күз сирпеп бер генә кара инде...» дигән сәерсенү, сорау, ялваруларны берьюлы шушы исемгә сыйдырган иде.

Хәмдиянен, исерек төре, кирәксә бүксәнә берне тондырам бит дигәндәй, киерелгән инбашлары кинәт салынып төште. Ләкин ул Фазылның кочагына ташланмады. Хәтта әле ана таба кисәк борылырга да ашыкмады. Сәгәтлөргә сузылган минут иде бу, үзен ничек тотарга, сүзне нидән башларга, сакланыйргамы, әллә берни сиздермәскәме икәнлекне белми иде әле Хәмдия. Ләкин еллар буге жылып килгән сагыну һәм хатын-кызларга гына хас үжәт кызыксыну—«Нык картайды микән?» дигән сорауга жавап иштергә теләү—күтөргесез сабырсызлыкка әверелеп, Хәмдияне Фазылга таба этәрде.

—Сине Монголиягә эшкә киткәч хатыны янына кайтырга теләмичә чит жирдә калган дигәннәриә ич, Фазыл!

—Мин түгел ул. Сабиржанов белән бутаганнар...

—Торба борганда ачыкч сугып үтергән дип тә сөйләделәр.

—Анысы Кислов турында.

—Язгы Агыйдел аша чыккан чакта машина белән боз астына киткән дигәнә дә дәрәс түгелме?

—Юк инде. Менә ич мин!

—Синәң миннән үч аласың бар инде, әйеме, Фазыл, шуна сагалап йөрисендер.

—Нинди үч ул, Хәмдия?

—Сун, сине авылдан минем аркада гына киткән, диделәр бит.

—Менә монысы хак. Кеше сүзенәң дәрәслеккә туры килгән бердән-бер очрагы... Кичкырын кая барышың сон, шушылай күтәрәнеп?

—Калага инде, кая булсын!.. Кичтән барып кунам да иртән базар ачылышына сатып бетерәм. Шәледә дөнья кубарып газ кертәләр. Безнен

йорт кул урамында—торба үткөрөргө жайсыз ди. Эгер иртөгө төш вагытына кулларына акча тоттырмасам, экскаваторлары канау казымаячак.

—Акча тоттырсаң казыйлармы?

—Һэй, ул газ кертүчелөр казырга да күмөргө дө риза—акча гына бир! Кем бурасын сатты, кем бозавын. Берочтан газ керсө, утын ташу хәсрәте бетә инде. Халык шуна сонгы малын сатып та түлөргө риза.

—Ә син чиләк-көянтәләп нәрсә сатасың?

—Йомыркалар бу.

—Яз көнө, монын чаклымы?

—Мин ашханәдә эшлим. Ризык күп кала. Тавыкларым кыш бую оядан төшми. Утыз баш алар минем.

—Кайчаннан бирле олы юл чатында торасың, кул күтөрмисен. Үзлөре туктап алганны көтөсөңме?

—Юк, хәзер тагын ун-унбиш минуттан Түбән Кама автобусы килә, туктый ул. Чаллыныкылар әлләни туктамый.

Ун минут... Фазылның тагын ун минут өмете бар икән әле. Пионер яшеннән чыгып, мәктәп формасыннан котылып, беренче тапкыр зур егетләр кебек көчтүн-чалбар киеп, клуб юлына атлаган көннән бирле белеп тә, авылдан киткәннән соң бүтән туры китерә алмаган Хәмдияне күрер өчен язмыш Фазылга ун минутлык сөөнеч бүләк итте. Ләкин Фазыл ун минутка гына риза түгел шул.

—Хәмдия, син мине бик зур мәшәкәтәтән коткардың бит әле. Йомыркаларыңны үзем сатып алам, ике чиләген дә. Буровойда әзерләр өчен бик жайлы ризык ул. Соляркалы учак өстендә күмерләнеп беткән тирән эчле зур табага ярты литр көнбагыш мае коеп, унбиш данә йомырканы төбәләсәң... Өч кешегә бер утырып ашарга житеп кенә тора. Ике чиләгендә ничәү дип исәплик?...—Фазыл Хәмдиягә икеләнерлек рәт калдырмыйча, кабаланып-кабаланып сәүдә эшенә кереште.—Һи, өч йөз штук безнең өчен ун көнлек инде ул. Тәк, бәясен күпмедән сөйләшәбез?

—Өченче көн дистәсе биш меңнән иде.

—Бөтенләй очсыз... Чебине тавык итеп үстерәсәң, кыш бую асрап чыгасың, тырмашып тәрбиялисен. Ә салган йомыркасы—бер стакан чәй бәясә генә. Дистәсен жиде меңнән алам.

—Юк, юк, ярамый, мина хәрәм килешми, артыгын алмыйм,—дип өзгәләнде Хәмдия.

—Алайса, менә сиңа ике йөз мең, чын күнелдән. Чиләкләрен өчен тагын бер йөз... Карышасы түгел, Хәмдия, юкса, чиләкләренне тибеп аударам... he... he.

—Зимагурдан булыр да. Инде мина дигән автобус белән син китәсәңме Казанга?

—Кая, нинди автобус?

—Ә-ә-әнә! Ништрай басыун ярып ике фара киләме, шул...

—Хәмдия, әйдә качып калабыз. Минә алмага үзөбезнең машина киләчәк.

—Әйдә соң, дамба астына. Татчик чишмәсенә суга бара дип уйласыннар, чиләк-көянтәне үзем күтәрәм.

Тавыклар фермасы чаклы автобус Шәле борылышына житәрәк тизлеген киметсә дә, көтеп торучы кеше күренмәгәч, тиктомалга туктап вакыт эрәм итмәде.

Татчик чишмәсе сугара торган урынга әверелгән. Көтүнөн кайсыдыр ки хыялый сыеры ургылып ага торган инеш суыннан жирәнеп, чишмәдән чөмергән, суы саяккач таптап киткән...

Казык башында көтүчеләрдән калган калай кружка белән чишмәне тазарткан арада май асның баллы төне жиргә төшкән иде инде.

—Фазыл, сезнең машинагыз кайчан килә соң?

—Таң аткачрак көтәм.

—Кала шоферлары шулай иртүк юлга чыгалармы? Безнең авылны-кылар хәзер, минсинайтим, артларына кояш төшкәнче йоклылар, өйлә

намазы житкәндә эшкә жыелалар, ахшам вақыты житте исә, өйләренә таралалар... Э тракторчыларыбыз... аек баштан руль тотарга куркалар... Кемгә утын, кемгә печән, кемгә кирпеч ташып, бөтен отрядлары белән эчүгә сабышып беттеләр инде.

Бигрәкләр дә әйләнгәчтән башланып китте сүз башы. Колхоз паркындагы исерек тракторчылар, ватык комбайннар, әржәләре тимер чыбыклар белән генә каптырылган иске машиналардан башланган сүзгә Фазылының үндүрт яшылек чагына кадәр китереп житкерер өчен шушы төн генә житәрме? Төне дә бит аның сизгер, үтә күренмәле! Ичбер гайбәтне һәм яналыкны яшерә алмастай тынгысыз авыл төне...

—Хәмдия! Әгәр без мәктәпне тәмамлаганчы һичьюгы бер генә тапкыр шушы чышмә янында таң аттыра алган булсак, мин бөтенләй башкача язмыш белән яшисе идем.

—Мин дә.

—Син эзләгәннен тапкансыңдыр инде, Хәмдия?!

—Таптым да каптым... Ләкин эзләмәдем. Безнең авылда кызлар сайламый егетләрне. Егетләр таба, озата кайта, урлый. Син бит миннән үзәң качып йөрдең.

—Качмый ни... Клуб юлында йә агроном Хәбри малае Рафазль, йә тире жыючы малае Габделхәй сакта торалар иде! Минем кебек хәерче баласына кая инде ул Хәмдия тирәсенә якын килү.

—Анысы, Фазыл, без үскәндә байлар-хәерчеләр юк иде инде!

—Ул аерманың беткәне дә, бетәчөгә дә юк.

—Шулай итеп икебез өчен дә бер мин гаеплемә?

—Син, бары тик син генә, Хәмдия... Байлык ул Күчмә Кызыл байрак шикелле—кем алдынгы—шуның кулында. Кичәгә байларның хәзер күбесе белдерү күргән саен эш эзләп чаба. Мин үз гомеремдә әллә ничә тапкыр баедем. Бүгән дә, Аллага шөкер, Вахит абый кызына яучы жибәрерлек бай. Хәмдиясе генә безнеке түгел...

—Яраткан егет кыз күнелен яуларга жаен табарга тиеш, Фазыл.

—Мин сина жиденче класста укыганда ук хатлар яздым. Сигез чакрым жәяү барып, Питрәч почтасы янындагы әржәгә салам да тизрәк өйгә йөгереп кайтып, шул көнне үк синнән хат көтә башлыйм.

—Әйе шул, миңа Питрәчтән бик күп хатлар килде. Тик ачулана торган хәлме, жавап язам дип мин дә Питрәч почтасына йөгәрә алмыйм ич?!

—Әгәр жавабын язсан, хат кисәгенне тәнәфес вақытында кулыма гына тоттыра ала иден.

—Кит әле моннан, тәнәфестә егетләргә хат өләшеп йөрергә әллә син мине почтальон дип белдеңме?

—Миңа исен китмәде...

—Үзенне бел. Паспорт алып киткәч, ике елдан кайтканың кунакка. Сезнең күрешдәгә Хәбибулла абыемнарга килгән идем. Сине өй юганчы гына утны өзеп тор дип чакырдылармы?

—Әйе, Хәбибулла абың өйдә юк икән дип, Фәризә жинги куып керткән иде.

—Урла Хәмдияне, урла да кит, дип, шул көнне бөтен туганнар бер булып үгетләделәрме үзенне?

—Алар шаярттылар гына. Син Габделхәй белән яши иден ич инде ул вақытта. Кеше хатынын урламыйлар ла...

—Шаярттылар... Мин дә шунда лабаса. Корган планнарын тыңлап йөрдәм. Каршы дәшмәдем, үпкәләмәдем. Дөрөсме? Оятына да риза идем. Авылда яшәмәгән булар идек.

—Дөрөсен дөрөс... Тапкан-урланган—харама мал килешми миңа, берне алсам—икене югалтам.

—Мин сина харама мал түгел!

—Мәктәпне бетергәч тә урларга исәбем бар иде—әтиң сугып үтерәм диде!—Ә Габделхәйне үтермәде...

—Ул үзе үлде. Менә шушы КамАЗ юлынын Шәләгә борыла торган чатында, әлеге чишмәдән ярты чакрымда гына... Күреп житкөрмәгәннәр. Өч кеше төялгән коляскалы мотоциклга Чаллы ягыннан бөркәүле КамАЗ килеп бөрөлгән. Бөрьюлы өч кешене күмдек. Башка шабашниклар уянганы дип, өчө таннан Колай совхозына балта эше белешергә киткәннәр иде. Азрак томан таралганны да көтмәделәр, күрәчәкләр ашыктыргандыр инде...

Хәмдия, кисәк кенә томау төшкәнән сизгәндәй, борынын пырышыл-датып куйды. Чишмә янындагы ярау һава күнел нечкәлегә белән бергә кушылды. Шуна күрә Фазылның шомлы тынлыктан тизрәк котыласы килә иде, тынлыктан гына, Хәмдиядән түгел.

—Сәер кешеләр сез, Шәле хатыннары... Үзенне каравыл кычкыртып урлаган, елатып яшәгән Габделхәй өчен күз яше түтеп утырасын...

—Ике баламның атасы ла ул минем!.. Кызыл туйлап алган, өсн салган, малын тапкан, нужамны куган, улларымны башка чыгарырдай итеп аякка бастырган.

—Ә мөхәббәт?!

—Мөхәббәт ул ялгыз кешегә пар эзләр өчен генә кирәк.

—Менә без икебез дә ялгыз ич инде. Шуна күрә мөхәббәт турында сөйләшеп утырабыз.

—Ләкин мин ялгыз түгел. Ике балам бар.

—Икесе дә читтә яшәгәч, тагын ялгыз калдың дигән сүз.

—Моңысы ялгызлыкка керми анын. Бөрүземә тормыш итүләре кыенлашса, икесенә беренә күчәм дә киләм. Әлегә, Аллага шөкер, сау-сәламәт, куәт-мидәт... Йорт-жирем таза. Үзен нихәл, Фазыл?

—Йортсыз-жирсез. Шәледәгә өебез көлгә очты, ике бүлмәле фатирымны хатыныма калдырып качтым.

—Баедем дигән буласың, байлык ул—мул тормышлы нигез. Акча жыйсаң—таларлар, мөлкәте мулны алдарлар, ә нигезе нык кеше гел бай калыр.

—Хәмдиянең күз явын алырлык, тире жыючы Габделхәйне көнләштерерлек өй салыр өчен акча эшләргә дип чыгып киткән идем дә бүген әнә әйләнеп кайттым. Нигез күтәрергә йорт урыны эзләп йөрим.

—Шәледәме?

—Юк, Шәле өчен мин гел шул хәерче Сәләхи малае гына. Читтән, элек үзем эшләгән авылларның берәрсеннән эзләп карарга исәп.

—Үлгәч Шәле зияратына илтеп күмәрсез дип васыять язып куярсан аннары...

—Әйе шул. Каян белден?

—Киткән кешеләрнең бөтенесе Шәледә күмелгән. Син лутчы зияраттан әллә ни еракка төпләнмә. Үлгәч мәшәкатен азрак булыр. Әнә, Таттик авылында яна урам өчен жир бүләр. Колхоз үзе таркалса да, идарәсе исән әле, авыл советы белән икесе исеменә берләштереп гариза язып керт.

Кояш баеганнан бирле жил исә иде, кинәт тынып калды. Төн карангылыгына баш очындагы болытлар карасы да кушылган, юкса инде офыкның Тугаш болыны белән кисешкән жирендә тан нурлары шыта башлар иде. Фазыл көтүчеләрдән калган калай кружка белән эч пошканнан гына су эчеп куймакчы иде, чишмә сикереннән котыла алмады...

—Салкын тидермә тагы, төне болай да дымсу.

—Һәй, Хәмдия. Мин су эчкән чишмәләрнең салкынлыгын белсәң... Моңысы жылы чәй кебек кенә.

—Шулайдыр инде... Чишмәләр тирәсендә кызлар белән сайрашып, ялгыз башына илләне тутыргансын. Һәр кешенең яраткан чишмәсе бер генә булырга тиеш.

—Минем яраткан чишмәләрем бихисап! Утыз ел эчендә өч йөздән артык авылдан чишмә казып киттем... Бораулап бетерәсен, насосны тирәнәгә төшерәсен, утны тоташтырасың да ком сөгәтенә карап көтәсен.

Баштарак балчык боламыгы бөрөп чыга, әкренләп су фонтаны язгы инеш төсенә керә, инеш төсә аертылган сөт белән алышына, сөтлө су әкренләп яктыра башлый... һәм ниһаять, чык бөртеге сыман саф чишмәгә әверелә. Аны иң беренче булып син эчәсен... Ул шундый салкын, шундый татлы, шундый кадерле—эш беткәч ул чишмәне ташлап китүләре ямансу!!! Тирә-юньгә көтүе-көтүе белән казлар жыела. Шунысы кызык, әгәр без бораулаган коелар сусыз булса, казлар якын да килми. Актанышның Чат авылында ике йөз метр тирәнлеккә төштөк—ә суы юк... Егетләр авылның бөтен казларын куып китереп карады, тик тегеләр кайсы кая качып бетте. Ә яна чишмә чыгасын алар алдан ук белә, талашмый-нитми, су чистарганны сабырсызланып көтә... Ә син Хәмдия кызлар дисен... Кызлар түгел, минем чишмәләргә казлар йөри.

—Әллә үпкәләден?

—Юк. Гел су турында сөйләнә торгач, әнә янгыр сибәли башлады. Син кайт өенә. Таң атканчы кайда йөрдөң дип бәйләнердәй кешен юк. Кайт та йокла.

—Ә син?

—Мин кыр кешесе. Кыргыз ат шикеллерәк. Йөгән кидертмим, абзарга кермим, кулга ияләшмим. Иректә яшим.

—Ниткән кырда яшәү ди ул, үз авылыңа кайткач?! Хәзер үк безгә китәбез.

—Юк. Тире жыючы малае салган нигездә ышыкланырга теләмим.

—Ихтиярын! Янгыр бик озака сузылса бөркәнеп торырга Габделхәйнең иске кожанын чыгарымын. Кайсы багана төбөндә көтәсен? Бу чиләклә йомыркаларны кайда калдырасың?

—Калсын шунда...

—И, бетлө хәрчө... Тәки жан көеге булып янгыр эчендә ялгызын калырың бугай. Ярар, мин дә иптәшкә калам. Горурлык туйда гына тансык.

—Хәмдия, юл чатындагы яшел вагонны хәтерлисәнме? Әйдә шуны ачып керәбез—менә дигән куыш.

—Ул куышның юлбарысы юк микән соң?

—Юк, юк, Хәмдия! Беркеме дә юк.

—И ходаем, кеше күзенә чалынмаса кына ярар иде. Ире үлгәнәнә жиде ел да юк, ирләргә ияреп йөри диярләр, алла сакласын!

Яшел вагон янына килеп баскач, Хәмдия инендәге чиләк-көянтәсен жиргә куймый торды. Фазыл исә, үз вагонын үзә танымаганга сабышып, тәрәзәләрдән үрелеп карады, көпчәкләренә типкәләде һәм кесәсеннән ачкыч бәйләмә чыгарып, берәм-берәм йозакка тыгылган булды. Ә инде жиде-сигез ачкычның берсе йозакка ярап, вагон ишеге кинәт ачылып киткәч, и сөенделәр икәүләп, и сөенделәр... Вагон эчендә көндөзгә жылы һава бүленеп калган. Урын-жир пөхтәләп жыештырылса да гараж исә килә, шуна күрә вагон эче өй бүлмәсенә охшамаган.

—Чәй куеп жибәримме, Хәмдия?

—Ничек инде?!!

—Тумбочкада стаканнар бар, шикәрә, кашыгы да шунда. Әнә теге бизәклә капчыкта тәм-том. Самавырыбыз гына корымлы—паяльный лампа белән кайната торган.

—Бу вагон синекеме?—Хәмдия күзләрендә сагаю чалымнары уйнады.

—Урланган түгел.

—Мине алдалап алып керденме? Үч алырга шактый нык әзерләнеп кайткансын!

—Нинди үч?! Хатын-кыз белән сугышып йөрмәсәм беткән ди минем эш. Әгәр кафе янында ялгыш очрамасан, әле күрешмичә дә кала идек. Бик шүрләсән әйдә янгыр астына...

—Ярар инде, урланган вагон түгел дидең ич. Көн ачылганчы түзәрмен.

Тел очларын өтә-өтә ашыгычлык белән зимагур чәе эчеп, тәнгә өй

жылысы сенгөч, түбөдөгө янгыр шыбырдавы көчөйгөндөй тоелды.

—Мина черем итеп алырга кирәк. Көнө буге тыпыр-тыпыр аяк өстөндө. Ял итмәсәм аяк сызлар. Син теләсән нишлә,—диде Хәмдия.

—Урын житәрлек—өстө сәке, асты сандык. Кирәксә, энә, ак жәймә бар...

—Ие, чишенеп тә ятасы түгелме тагы... Олы юл өстөндө, Шәленен аяк очында... Мендәрен алам... Ә син теләсән нишлә!

—Плашынны киеп йокламассын инде...

—Аннан күлмәкне генә саласы кала. Куй ком сәгатенне, биш минуттан уятырсын.

Ком сәгатенен комы агып беткәч, вагон эчендә вакыт тукталып калды.

Фазыл каршы яктагы сәкөгә кырын ятып Хәмдияне күзәтә, шушы кеше өчен кайчандыр үлөргә дә әзер иден син, егет! Энә, плаш капланган базар капчыгы кебек ята сиңең беренче мәхәббәтен! Күзен йомганчы ук йокыга китте... Ион оек белән кигән алты ярымлы балтырлы галошын да салмады хәтта. Оек балтырына сарык йоныннан эрләп бәйләнгән гамажынын балакларын кыстырган. Сулыш алганда аның гәүдәсә өрелеп, караңгылык эчендә тагын да шыксызланып кала. Күк күкрәве ишетелмәсә дә, ерактагы яшен яктысы кара-каршы уелган ике тәрәзә аша үтеп йөри—вагон эчен әрсең фотограф кебек туктаусыз яктырта—гомер буге хыялланган шушы күрешү минутларын рәсемгә төшереп алырга тели гүя. Фазылның йокысы качты, ул үзән бүгенге кичтә тагын бер ин изге кешесеннән ятим калгандай хис итте. Беренче мәхәббәтем дип, тормыш шаукумыннан яшереп, хатирәләрнен ин изге елларында саклап йөрткән житмеш жиде илнең хан кызына алыштыргысыз, искә төшөргәндә, күз алдына китергәндә бәгырьләрен сызланып сагынырдай Хәмдияне югалтты. Һәм яшылекнен ин гүзәл чоры, кинәт унып, төссезләнде, еллар сәйләненен күз йвын алырдай бизәкләре коелды, язмышынын сөнечлеч чоры көснеч белән алышынды. Хәмдия бер дә үзгәрмәс, утыз-илле-йөз елдан соң очратсаң да, ул әле һаман шул мәктәпнең «Отличник» дигән мактау тактасындагыча көрән күлмәк өстеннән канатлы ак альяпкыч япкан, күкрәгенен ин изге жиренә комсомол значогы кадаган, сокланулы күз карашына бөтен жиһанны сыйдырган кыз бала булып сакланарга тиеш кебек иде...

Хәмдия, Фазылны үртәгәндәй, Шәлене әйләнәп үткән болыт дөбөрдәүләрен кайтарып гырлый башлады. Ул баһадирлар йокысы белән йоклый, көн ачылышына, нуга камытына жигеләргә көч жия.

Язгы янгыр ындыр табагына борчак бушаткандай бер шыбырдап алды да тынды. Хәмдиянен гырлавы ерагайды. Яшен яктылары таң нурында эреп юкка чыкты.

Фазыл вагон ишеген әкрән генә ачып, аучы песи кебек сагаеп жиргә төште. Урман эченнән иртәнге жил белән үлән чәе исе килә. Юл читендөгә узган елгы сукмакларга түгәрәк, сузынқы, вак-вак һәм китек көзгеләр сыман ләйсән янгыр күлләвекләре сибелгән. Шул көзгеләргә караса, бәлки, Фазыл да инде мәктәптән ачыгып кайткан Сәләхи маләе түгелдер. Нишләтә безне вакыт дигәнәң... Яшыләй кавышып, тигез гомер итеп, бергә картайсаң гына, сизелмидер ул кискен үзгәрешләр. Язмышка парлашып ияләшәргә кирәк икән.

Кеше картаймый, бары тик ул яши торган тирәлек кенә яшәрә...

Әлфинә

Бил сындыргыч, кул кыскыч...

Яшел вагон, бөркәүле «КамАЗ»га тагылып, Шәледән чыгып китте. Актанышка барып житкәнче аны әле бик күп машиналарга күчереп тагасы булыр... Вагонны гына түгел, яшылек хатирәләрен дә тагып кайта...

Чын авыл чишмә өстендә утыра.

Чишмәләре корыса, авыл тарала.

Яңа калаларны ник имансыз дип уйлыйсыз—аларнын чишмәләре юк. Шәһәр кешесенен өендә суы ага торыр. Ләкин бизәкләренә алтын йөгертелгән тирән эчле фарфор касәләрдәгә чәйнен—Казанга чаклы 1600 чакрым юл үтеп, бөтен Рәсәйнен нәжесен жыеп төшкән һәм ашык-пошык чистартылган Идел суы икәннен уйлап торырга вакытыбыз юк. Авылдан күчеп шәһәрдә йончыган халык ерак юлга чыккач—кайда чишмә күрсә—шунда ташлана... Идел чыгышында кемнәрдер эчеп түккән суны без эчәбез, без түккәннәрне түбәндәгеләр эчә. Дингезгә барып житкәнче Идел гигант канализация канавына әверелә.

Яшәрәп яшәр өчен жирдә өй саен, кеше саен бер чишмә кирәк! Чиләк-көянтә белән ташыр өчен табигать тарафыннан казылган әлегә сулы чокырларга кеше жан өрә. Мал-туар сугарып, керләр чайкап алжыган кызлар төннәрен тагын шушы чишмәне сагынып киләләр—үзләре генә түгел, сөөклә ярларын ияртеп... Чишмә тирәсе куе тал гына. Ә тал булган жирдә былбыллар канат кага. Сөйгән кызыннын назлы тавышы кошларнын сөөнешеп сайравына күмелә, шикәрдәй кулы чишмә агышында эреп бетә... Сусавын басыла...

Яшелчә бакчаларын коендырганда, мунчалар якканда, фермаларга су үткәргәндә табигый чишмәләрне борчымас өчен юньле хужа су скважиналары казыта. Халык телендә су бораулаучыларны, гади итеп, кое казуучылар дип кенә йөртәләр, электр чишмәләре инешкә агып ятмый, тирә-юнендә таллар яшәрми, суынын пакьлегә лабораторияләрдә тикшерелгән һәм бер эчеп түгелгәч—табыннарда кире әйләнеп кайтмый... Бүгенгесе көндә, Татарстан жирендә әнә шундый алты мең су скважинасы бар. Һәм аларнын өч йөзе Фазылныкы! Беренче борауланган авылдан башлап сонгысына чаклы—барысы да хәтерендә...

«Беренче» дигән төшенчә кеше язмышында гади берле саны булып кына калалмый, тулаем, зур фәлсәфә дә ул. Беренче бала, беренче адым, беренче сентябрь, беренче мәхәббәт, беренче хезмәт хақы... Саный китсән бик күп гади сүзләренң «беренче» тирәсендә мәгънәви тирәнлегә арта.

Актаныш—Фазылнын беренчесе. Христофор Колумб Американы ачкан кебек Фазыл да утыз ел элек Актанышны үзенчә ачып кайтты. Утрауларны, илләрне һәм жирләрне бер генә кеше ача алмый, аны һәркем үзе ачарга, барып күрергә, жирен тоярга, суын эчәргә һәм халкын сөяргә тиеш. Фазыл өчен әле Америка ачылмаган. Әмма Актанышнын авылларын күз бәйләп тә картага төшерә алып иде ул...

Каршы алучылар белән озата баручыларга бик исе китмичә генә, Актанышнын чирәмле аэродромына «ИЛ-14» самолеты килеп кунды. Стюардессадан да алданрак, самолет ишегеннен башын тыгучысы—пассажирларнын иң сабырсызы—Фазыл Шәмсетдинов булыр. Ул шәһәр жәенә туры китереп киенгән: ак джинсы чалбары өстендәгә ак водолазканың дәвамы кебергәк тора. Аягында—әле ярыгылларда-йөгерешләрдә катнашмаган ап-ак кедалар. Хәленнән килгәнчә тез чөеп атларга тырышуы да кеда кунычыннан чыгып торган ак оек балтырларын күрсәтер өчен генә түгел микән әле?! Кулындагы идән тактасы калынлыгы гына дипломатына күп дигәндә: паспорты, борын яулыгы, шеткасы белән теш пастасыннан гайре нәрсә сыймагандыр.

Ул жиргә төшкәч, зур өметләр белән алгысынып, бер урында басып

торды һәм үзен каршылаучыларнын һичшиксез булмаячагын исенә төшереп, аэродром болыныннан урам ягына ашыгучыларга иярде. Әле ярты сәгать чамасы элек кенә самолетнын тирән эчле креслоларында тәкаббер пассажирлар булып утырган авыл халкы жиргә төшкәч кеше көтүенә әверелеп, аэродром капкасы янына килеп туктаган ике-өч машинага ябырылды.

Капкадан чыкканда сул якта кала торган төбәнәк агач өйгә игътибар итмәде Фазыл—ул анын исемнәре жырға күчкән Актанышнын бердәнбер аэропорты икәнән белми иде әле. Хәер, башы яшь, барысын да белер, иншалла... Ашыгычлык белән Казанга кайтып киләсе булганда, тоташ янгырларга юлыгып, өчәр көн буге самолет көтеп утырса, аэропортын түгел, начальнигы Лемарны да танып белер әле... Лемарны Актанышта бөтен кеше таный!..

Авыл машиналары арасында Фазылнын ак киemenә һәм керсез күнеленә хуш килерлек бер «Кубань» автобусы бар иде, тик ул башка якка кайта булып чыкты. Аны «ГАЗ-51» машинасынын кузовона дәште-ләр—Богадыга хәтлек кайта икән. Ә аннан Фазылга кирәкле Каенлык авылына жәяүлөп атласан, ярты сәгәтлек «прогулка» гына кала, имеш...

Машина әржәсендәге халык ак Фазылнын хәленә керде. Араларыннан бер агай, теплица капларга дип полиэтилен пленка алган булган, шунын белән тузан кәрмәслек итеп, егетне баштанаяк урап куйдылар.

Яна эш урынына килеп житкәндә көннен икенче яртысы аз гына калган иде инде. Мазут катыш кызыл балчык сөнгән камбинезонлылар янына килеп баскач, Фазыл тагын да аграк булып күренде.

Мәктәптә укыганда металл ватыгын башка отрядлардан артыграк жыйган Фазыллар классын Казанның Халык казанышлары күргәзмәсенә алып бардылар. Шунда ул нефть бораулый торган шыканы күреп сокланган иде: ана киткән металлны күрсәң—бөтен авылың белән еллар буге гараж тирәсеннән үтиль чүпләргә кирәк!.. Ә менә су бораулай торган агрегатнын шыкасы нефтьчеләрнеке яныннда бала гына икән...

—Общий салют!—диде Фазыл, бөтен Каенлык авылына ишетелерлек итеп.—Миңа бораулау остасы Әмир Ашрапов кирәк!

—Прифет!—дип Мәдияр бөтенесе өчен дә жавап кайтарды.—Безнен мастер эш урыныбызга чит кешеләрне илле метрдан артык якын китерергә кушмый.

Монарчы ишетмәмешкә сабышып йөргән Әмир үзенен ярдәмчесен куәтләде:

—Жәйге каникулга кайткан берәр блатноймы син? Кәбестә күбәләге йөри торган жир түгел бу. Кызыл балчык чәчрәмәсен...

—Мин Ашрапов бригадасына эшкә килдем. Сөзгәдер инде... Әмир абый?!—Фазыл, йомыш белән кәргән күрше малае кебек, хужаларнын «ярар» дигәнән сабырсызланып көтте.

—Безгәсен безгә! Син эш киemenәренне Әжәкүл пристанена багаж белән жибәрдең мәллә?

—Бөтен булганы өстемдә. Оренбурдан шушылай агарып кайттым. Башкасын алырга акча житмәде.

—Ак халат кирәгине сина...

Мәдияр, алга таба Фазыл белән эшлисен чамалап, арага керде:

—Мин ЦКда эшләгән чакта...

—Кайда, кайда?!—дип сагаеп калды Фазыл.

—ЦКда—Центральный Котельныйда... ак халат бирәләр иде. Газ миче гөрелдәп яна, гөлләр яшьнәп үсә, бөтен жирдә стирильно! Чебен очып йөргәнне күрсәләр—шундук инспекторлар килеп штраф сала... Киләчәктә бурокойларда да ак күлмәк, кара галстук, алтырап торган түфлиләрдән эшләребез, боерган булса.

—Бар алайса, киләчәк турындагы хыялларынны ташлап, яна дизельчегә үткән заманнан калган киemenәренне күрсәт—берәрсе ярап куяр бәлки.

Мәдияр тагылмалы арбага сикереп менеп калай әржәне ачты һәм ярминкәгә килгән сәүдәгәр шикелле тау ягы акценты белән хәзинәдә барын мактарга тотынды:

—Менә бу чалбар әле өр-яңа—Владимиров салып качкан—Актаныш милициясе эзли башлагач... Моңысы—Ипполитовтан калган куртка—сиңа таман ғына... Ипполитов ябык иде ул, жил көчәйгән чакларда платформага тотынып тора иде—очып китмәс өчен... Ә бу халатны музейга куярлык—Рафис аны аска жәя торган булган... Машина төзәткәндә... Һай, никадәр машина төзәтте ул! Авыл саен берне... Мал иясе Карунбай иде ул—Рафис, халатын гәжиткә төрөп саклый иде, кирәксә гәжите белән бирәм.

—Кирәкми!—Фазыл кайнар су чәчрәгәндәй сискәнәп куйды.—Кешедән калган нәрсә кирәкми миңа!

Богады кибетенә барып ун сумлык «х/б» көчтүн сатып алырга туры килде. Исемнәрән әйтеп танышулар булмагач, Фазыл бораулаучы ике кешенә исемнән сөйләшү барышында үзе чамалап алды.

—Эш башыннан килүң әйбәт анысы,—диде Әмир Фазылны конгырт киёмнән күргәч,—бүтөн монтаждау көне. Вышканы күтәрәсе, долотоны әзерлисе. Чокырга бер-ике машина су китерәсе—сенә торсын. Мәдияр! Син яңа кешенә куркынычсызлык кагыйдәләре белән таныштырып чык. Кая эләккәнән белсен.

Мәдияр яңа кеше килгәнә сөенеп, Әмир кушканнарны артыгы белән үтәп барды.

—Менә Фазыл дус,—дип башлады Мәдияр, кулындагы тимер чыбыгы белән агрегатка төрткәләп,—Бусы буладур бил сындыргыч; моңысы кул кыскыч; әнә теге нәмәрсә киёмнән урап үзенә алып кереп китә; тегесе—аяк изгеч; бүсер төшергеч, өздәргеч, баш яргыч... Анладынмы?

—Аңладым.

—Нәрсә аңладың?—дип кайтарып сорады Әмир.

—Сезнән агрегатка акын килерлек түгел, сүтелеп бара, гайкаларын кысасы, майлыысы, ялгыйсы жирләре күп, димәк...

—Синен бакчана таш аталар, Мәдияр, икәүләшәп ашыгыч ярдәм күрсәтәрсез агрегатка. Иртәгәдән калмыйча...

Әмирнән көлемсәрәп сөйләшүе, ниһаять, Фазылны сөендерде. Баштарак, бикле капка аркылы сөйләшкән булып, кунакны сынадылар ғына, ахрысы...

Мең сум булып кайт

Дүрт ягын дүрт домкратлы аякка бастырып, агрегатның тигезлегенә ныклап ышангач, Әмир ияләнгән гадәт буенча, егетләргә карап куйды. Аның ни әйтергә теләгәнән Мәдияр ғына аңлый иде әле, ул Фазылны читкәрәк алып китте.

—Әйдә, шартлый күрмәсен, хәзер май насосы көчәнә башлый.

—Әмир абыйга нәрсә—ана ярыймы?

—Ана алтынчы разряд белән түлилә, димәк—ярый!

Монометрның угы башта дерелдәп торды, аннан иренеп кенә сәгать теле йөрешенә таба авыша башлады. Май насосының гүелдәве көчәйгән саен шкалалар саны арта торды: кырык... илле... сиксән... йөз атмосфер. Агрегатның корыч кабыргалары кинәт агачка әверелгәндәй шыгырдады, чытырдады һәм бөтен гәүдәсә белән ыңгырашып куйды... Ниһаять уналты метрлы вышка, богауларыннан котылып, аягүрә басты. Фазыл ана бер күрүдә гашыйк булды!

Тамаша күрәсе килгән халыкны чаң сугып чакырасы юк—үзе жыела ул. Өй түрәннән яңа велосипед үтеп китсә дә тәрәздән каерылып карап калучылар өчен Каенлык авылы читенә килеп туктаган бораулау агрегаты бөтенләй чит нәрсә иде. Читтән карап торучылар барында эшләве кызык, һәр хәрәкәт, һәр кылган гамәлнең егәрә, мәгънәсә, дәрәжәсә арта.

Моны әле эшкә тотынып карамаган Фазыл да тойды. Масаеп баскан шыканы каладан килгән артист урынына күргән авыл кул чабырга әзер торган тамашачы кебегрәк иде. Ләкин ике дилбегә бую, дүрткырлы баскычсыман әлегә «артист»ны дүрт аякка чөй кагып, корыч арканнар белән жиргә беркетеп куйгач, тамашаның кызыгы сүрелде, тамашачылар берәм-берәм өйләренә таралышты. Юл унае, киткән бере ни дә булса әйтеп, тамашага үз мөнәсәбәтен белдереп калырга тырышты.

—Кое казыйбыз дип, ялгыш нефть чыгарсалар?

—Әжәкүл нефтебазасында борауласан гына инде...

—Күрше районнарда булгач, ник Актанышта гына юк сон?

Күршенеке күршенә кермәс димә, инән башы.

—Бәй, нефть чыгару бала ясау түгел ул сина!

—Тирәнгәрәк төшәргә кирәк, бар ул Актанышта нефть!

—Нефть чыкса, Каенлыкны «Дегетлек» авылы диярләр. Лутчы су чыксын, рәхәтләнеп яшәп калырбыз.

—Юкка баш ватмагыз, Азнакай белән Баулыдан артып безгә акмас ул нефть дигәнән. Актанышка жир астыннан юл юк.

—Ну, хатынның туганнан туган малае нефтяник безнең, вәт ул әйтә: бөтен жирдә бар ул, ди! Иренмиңә тишәргә генә кирәк, ди!

—Нәмәдән кәңфитләнә икән ул нефть?

—Ну, хатынның туганнан туган малае әйтә: моннан 400 миллион ел элек Девон дигән халык яшәгән, ди. Алар зур-зур шәһәрләр корганнар. Фатирлары нефтекамдагы ише—ванналы, сулы, газлы булган. Коммуналь мунчалар, сауналар, шәхси бассейннар тотканнар. Юынган сулары елгаларга агып төшкән.

—Актанышның май заводындагы шикеллеме?

—Ну, корылмалары чистартып өлгермәгән... Су күп тотканнар.

—Шуннан нәжескә батканнармы?

—Ну, теге малай әйтә, юынтык сулар елгадан елгага күчеп дингезгә тулган да, 400 миллион ел бую тузан белән күмелеп ул нәжес жир астында ята торгач таркалып нефтьгә әверелгән, ди.

—Пычрак халык булган икән Девоналар!

—Ну, пример, мунча суын бер көн түкмәсән, дегет төсенә керә бит.

—400 миллион ел бую түкмәсән, нефтьгә әвереләмә?

—Ну, безнең Каенлыкка андый каза янамый, су юк бит. Нефть чыкса чыгар, су таба алмаслар. Богады халкының каргышы төште безгә, бүленеп чыкканыбыз өчен.

—Сун, инән башы, мин һаман анлап житкermәем, синен 400 миллион елыннан сон Каспий дингезе нефть ятмасына әвереләчәк шули?

—Бала-чага сүзенә ышанып... Каспий төбеннән нефть чыга инде, болай да. Кем пычрагы жыелгандыр?

—Һай мескен дингез...

Халык таралышып бетте, әңгәмәләре ерагайды. Фазыл Әмир белән күзгә-күз калды. Остазның тәмәке тартмавы берәз сәер тоелды егеткә: бөтенләй тартмагангамы, әллә туюп ташлагангамы, тотнактымы—авырумы, юмартмы—вакчыл кешеме бу? Фазыл әллә ничаклы сорауга жинел генә жавап эзләп тапмакчы иде... Остаз бүлдерде:

—Кил әле монда, энәкәш, станокка якынкрак бас. Бая Мәдияр сина өстән-өстән генә аңлатып чыкты. Житдиерәк төшендермиңә ярамас. Техника тирәсендә эшләгәнчә барымы монарчы?

—Ике атна БАЗда йөрдем.

—Кайда-кайда?

—Бетон-асфальт заводында.

—Икенче Мәдияр булма әле, энәкәш. Менә бу агрегат-вышкасы, грязь насосы, платформасы, яшел вагоны белән бергә бораулау жайланмасы.

—Дөресрәге ничек: жайланмамы, агрегатмы? Платформа, станок дип тә әйттегез?

—Ничек әйтсән дә ялгышмассын, энекәш. Дөрөс, завод чыгарган исеме «УРБ-3» анын, яғни разведкага бораулау жайланмасы... Хәзер тынлап тор. Мәдияр Богадыга суга киттеме—китте. Ул алып кайткан өч цистерна суны менә шушы зумфка, отстойникка...

—Кайсысы дөресрәге?

—Ну, чокырга дип әйitik инде алайса, шушы чокырга тутырасын. Сусыз бораулап булмый. Су чыгарыр өчен су кирәк.

—Нефтьне нефть белән бораулылармы?

—Син берәз Девонамы әллә?... Хәер, син авыл гыйбады энә белән жир казудан арыны белмисендер әле... Нефтьчеләр дә су белән бораулы. Менә бу грязь насос чокырдагы суны бораулау торбалары аша үткәреп, долотоны майлап, казылган балчыкны юдырып өскә чыгарып тора.

—Ник грязь насос соң ул, корымга баткангамы?

—Юк, энекәш. Астан шламны юдырып алып чыккач, су кире чокырга тула, шулай әйләнәп йөри торгач, чиста су пычракка—кызыл балчык измәсенә, Актанышча әйтсәк —ләпеккә, урысча әйтсәк, грязьгә әверелә. Шуна насосның исеме дә «грязь». Кыш көннәре аны чиләкле солярка ягып жылытабыз, шуңа сөрөмгә баткан ул—юып чистарта торган түгел. Шылдымы?

—Әйе, ә кызыл балчыкны суны ник чокырга жыйасыз, ник аны читкә агызып гел чиста су белән генә борауламыйсыз?

—Вәт, бу сорауны биргәч бөтенләй үк Девона түгел инде син, энекәш. Куерган су жир астында долото кимергән вак таш кисәкләрен дә күтәрәп чыга. Чиста суның көче житми. Аннан соң куерган су борауланган шәрә скважинаны жиерелмәслек итеп кызыл балчык белән сылап бара.

—Алайса су әйләнәшен туктатырга ярамый инде?

—Маладис! Су жиргә сенеп кимегән саен Мәдияр чокырга өстәп торырга тиеш. Су әйләнеше туктаса, долото кысылып кала—димәк авария, зарплатан «тү-түт» дигән сүз.

—Ул долото дигәнә теш врачларында да бар түгелме?

Фазыл остаз роләннән чыгып, малай-шалайлар шикелле эчен тотып көлеп алды.

—Әйе, энекәш, бар. Түлке теш врачының долотосы шырпы башы чаклы гына, ә безнеке ярты тонналы өч сырлы төгәрмәчтән тора.

Мәдияр чокырны су белән тутыргач, Әмир рычагларны уйнаткалады, ротор егәрән көчкә тыеп, квадрат валны долотога борып кертте. Өч канатлы долото тырпаеп торган тешләрән жиргә терәде.

—Әмир абый, йоланы онытабыз,—диде Мәдияр, ашык-пошык кесәләрен капшап,—Фазыл, бер сум акча бир әле... Кәгазен түгел, көмеш акча кирәк. Остаз аркылы төште:

—Бәлки анын кулы авырдыр! Менә минем Ленин бабай башы төшкән бер тәнкәм бар... Фазылның кулын башка вакытта сынарбыз. Бу авылга су бик кирәк.

Әмир долотоны күтәрәп торды, ә Мәдияр әлегә бер тәнкәне жир өстендә уелып калган корыч теш эзләренә салды:

—Мең сум булып кайт!—диде Әмир, акчаны долото белән бастырып.

—Бу йоланы да хәтерләп каласымы, Әмир абый?

—Куен дәфтәрәнә язып куй, энекәш!

Ниһаять, платформадагы дизель үкереп куйды, насосның фил томшыгы кебек шлангасы чокырдагы суны йотлыгып чөмерергә кереште, долотоның өч канат астыннан өч якка су фонтаны бәрде һәм ул әйләнә торгач, жирнең өске йомшак кабыгын бик тиз тишеп, күздән югалды. Бер тәнкә акча салган жир кайнап торган кога әвереләп, гөрлөвеген чокырга коя башлады...

Апалы-сенелле кыз кирәк

Бригадаларның көнлек эш сәгатә төгәл билгеләнмәгән—табелъләрдә сизгә сәгатә дип кенә язылса да, чынында исә арганчы, хәлдән тайганчы эшләнелә. Бу инде таннан торып, кояш баеганчы аяк өстендә йөк күтөрү дигән сүз. «Ак Чишмә»нең экономистлары һәм калькуляторчылары шимбә-якшәмбене эш сәгатә итеп язарга рөхсәт итмиләр, чөнки ял һәм бәйрәм көннәрендә эшләгән өчен закон буенча икеләтә өстәмә түләнергә тиеш. Хәтта ял көннәрендә авария, яки хәвеф очраклары булса, акт төзегәндә аны жомга, йә дүшәмбе көнгә күчереп язалар. Жәйнәң чалт аяз күгә астында якты көн озынлыгы унжидешәр сәгатәкә житкәндә ни йөрәгән житеп ял итеп ятарга кирәк! Ялсыз-нисез эшләү патриотлык билгесе генә түгел, ул—стимул да, күбрәк көчәнгән саен—күбрәк акча аласын. Ә ял итәр өчен тигер сынарлык чатнама суык кыш һәм чиләкләп орып яуган яңгырлы көннәр дә житә.

Дизельне сүндереп, бит-кулдагы мазутны бетерәм дип, сабыннарны комга мана-мана юына торгач, Әмир өчен кабыл-тибел ашарлык кына вакыт кала. Ул инде караватка барып житкәнче ярты юлда йокыга китә бугай... Ә Фазыл белән Мәдиярның, табын яныннан купкач, йокылары ерагайды...

Кич житеп, сыер-кәжәләр савылып, атлар тутарылып, кичке аштан соң самавырлар суынып, ишек алдындагы ана каз куенына башын тыккан бәбкәләр пипелдәүдән туктагач, кыз-кыркын, егет-жилкенчәкнең өйдә утыра алмас чагы житә. Төн авыл читенә якынлашып, азгын хатыннар шикелле үз куенына чакыра башлый. Аның чакыруын барасына барып буявы сәнгәннәр, аласын алып нужда күргәннәр ишетми, әлбәттә...

Жәйнәң икенче яртысы кимеп бара. Катырак жил иссә, кәүсәләренә буй житмәгәч жыелмыйча калган шомыртлар шыбырдап коела. Егылырга житешеп өлгергән арыш-бодайларның коры салам исә, чәчәкләре коелган буразналардан яна кабыклы бәрәңгә буы, болыны белән кайтып өй артында кибәнгә өелгән яшь печәннең исле мае жил булып авыл урамнарында уйнап йөри... Төнгә чаклы, кич әле бу, дип әйтерлек аз гына вакыт бар. Офыкның кояш баеган урынындагы алулыкны каен урманы каплап тора, авыл өстендәге шәмәхә балкышны жинеп төссез йолдызлар сибелә.

—Безне кайда көтәләр икән бүген?—диде Фазыл, карангы урамның кайсы ягына атларга белмичә.

—Иренсән, өйдә генә утыр, кереп йокла.

—Ярар, Әмир абый яшенә житкәч йокларбыз әле.

—Каенлыкта өч кеше өчен клуб салып тормаганнар, Богадыга барасы, Фазыл кияү!

—Нишләп кияү булым ди мин, өйләнмәгән килеш?

—Ияләшә тор. Безнең мастер үзара «кияү» дип эндәшергә ярата.

—Ә без ана «бабай» дияргә тиешме?

—Кәнишне. Кияүгә бирерлек бик сочный кызы бар аның, Язилә исемле...

—Син ана «бабай» диярсен, Мәдияр, ә минем өчен Әмир абый булсын. Бер Язиләгә ике кияү тиеш түгелдер...

—Ии, икебезгә дә житәр, МТС бит ул!

—МТСта эшлимени?

—Жүләр, Казанда МТСлар беткәнгә инде... Мошның, толстый, сочный кыз дип әйтүем... Шуткы!...

—Ә нишләп, Мәдияр, без Богадыга жәү чыктык? Су машинасын кабызыйк...

—Аңдый хыялларны хәзер үк сызып ташла күнеленнән. Үзеннән башка техникага кагылганны сизсә, «Бабай»ның жене котыра!...

—Богады егетләре тәпәләп жибәрмәсә безне?

—Актаныш халкы жырга-биюгә бик һәвәс, кеше кыйнарга иренәләр алар.

—Безнең Шәледә иренмиләр...

—Хәтеренә уеп кал! Авылга эшкә килгән «командировочный»ларга беренче көннәрдә гел кадер-хөрмәт... Ә инде эш бетеп, күчеп китәр чак житкәч—түз генә: фатир хужасы дорфалана; авыл егетләре акая; төндә каравыл куймасаң, берәр жиһазга аю мае сөртәләр... Бүгөн иң кадерле кунак әле без—алмаларның алсуына, сүзләренң алтынына, кызларның асылына лаек чагыбыз! Ләкин, Фазыл агайне, алдан ук белеп тор—безнең икебезгә йә күрше-тирәле, йә апалы-сенелле кызлар кирәк. Бергә-бергә йөрербез, кайткач капканы да бер генә тапкыр ачтырасы була. Төнә буге урык-сурык йөрсәк, фатир хужалары вагоныбызга куып чыгармагыйлары. Вагонда яшәп була булуын, тик фатирда ашау—байдан, үлем—ходайдан...

Сөйләшә-сөйләшә Богады клубына килеп кергәндә уеннар кызып сүрелгән, биеп арган аяклар ял итәргә тукталган иде инде. Бөтенесенен күзе ак киёмле Фазылга төбәлдә. Мәдияр көнләшеп тә куйды хәтта—үзен каен күлэгәсе кебегрәк хис итте ул.

—Бөтенәсе миңа гашыйк булды дип уйлый күрмә, алар сине актан киенеп килгән өчен кызганалар. Берәр кызны озата кайтсаң, неон лампа кебек урам балкытып йөрисен бар. Кызлар кочаклар өчен кара кәчтүм шәп—әниләре эзләргә чыкса да таба алмый,—дип пышылдады Мәдияр.—Бу кызларның әниләре белән качышлы уйный торган чагы!

Мәдиярның уенлы-чыңлы тәгъбирләренә түзә иде әле Фазыл, ләкин кызларның берсе кунак егетләргә ишетелерлек итеп: «Кәбестә күбәләге килгән» дип өстәгәч, бөтенләй каушады, кире борылып клубтан чыгарга хыянды. Мәдияр тотып кайтмаса, кайтып китәргә үк әзер иде.

—Минем турыда уйла азрак! Актаныш кызлары—деликатес ул! Әрәм үткән көннәрен өчен гомер буге үкенерсен, аллам сакласын!

Башта егетләр сәгатә суга, аннан —соң кызларныкы... Хәер, яшь чакта шулай ул... Ә өйләнгәч, хатыннарның сәгатә алга китә, ирләрнеке гел артка кала...

Егетләр Кырлай урманы бүреләре кебек якты клуб учагын ташлап, берәм-берәм Карурмандай кара урамга шыла тордылар. Иң соңгы егетләр артыннан Фазыл белән Мәдияр да ияргәч, кызлар тулы клуб эче толтатып калды... Егетләрнең алдан чыгып сөйгән кызларына «засада» оештыруы икән. Мәхәббәт фронтының үз кануны—яраткан кешен дошманнан яман! Бер взвод кыз урамга чыгу белән уң һәм сул флангта качып торган партизаннар һөжүмәннән таркалып, кайсы үзе теләп әсир төшә, кайсысы «тел» итеп алына, кемнеләр контрразведка сагалый, кемдер, мескен, «гестапога» элгә. Партизаннар арасында кичәле-бүгенле сафка баскан рядовойлар да бар, генераллар да житәрлек. Сугыш кыры тынып, окопларга, блиндажларга таралышып, амбразуралар капланып беткәч, Каенлыкка алып кайта торган сукмактан үскән ат юлында ике иясез бәхет күзгә чалынды... Кызлар дилбегә озынлыгы гына ераклыкта ике егетнен эзгә басып килүен сизә торып, үзләрен тыныч тоттылар: як-якка каранмыйлар, абынмыйлар, ашыкмыйлар.

—Ходай безнең бәхеткә махсус сайлап бирде боларны,—диде Мәдияр пышылдауның иң әкрен кимәлендә,—узган ел бер сәрхүшкә сәдака биргән идем, кабул килгән, ахрысы.

—Нишләп авыл егетләре ияремгән соң боларга?—Фазыл да Мәдиярга пышылдады.

—Йә кияүдән кайткан нәмәрсә болар, йә мәктәп балалары.

—Кайсысын сорадың соң Ходайдан?

—Синә пионеры, миңа пенсионеры...

—Пешкән жиләк белән тозлы кыярны бер савытка салмыйлар. Болар аерылгысыз дусларга охшаганнар—димәк, икесе дә жиләк... Егетләре ияремгән икән, димәк, Каенлыкта лаеклар юк, Ә Богадыныкылар озатырга иренә, соныннан кире кайтасы бар ич әле.

—Юл бөтенләй кыскарганчы куып житик без аларны. Ошатмасаң, узып китәрбез.

Алар өч чакрымлы юлнын икенче яртысын таң атканчы кайттылар. Төннен тәхеттән төшкәнәнә сөенеп, хужасыз этләр өргәнә ишетелә. Сәер дә тиз үтте бу төн! Төн кичмәделәр, ә юл унаеннан барганда бер күлөгә аркылы ғына атлап чыктылар гүя... Монарчы исемнәрән тавышларыннан чамалап кына белеп булган кызларнын таң яктысында йөзләре ачылды. Фазыл Мәдияр ягындагы кызга сыный карады һәм: «Минем яктагысы шәбрәк икән»,—дип, үз-үзен юатып куйды. Мәдияр да Фазыл ягындагы кызга карап: «Мин матуррагын эләктергәнмен!»—дип куанды... Әле дә ярый, матурлык дигәнән һәркемнен күрү, тою һәм хисләнәп бәйләү сәләтенә бәйле, юкса, чибәрләргә бүләшә алмыйча сугышлар тынымас иде...

—Кызлар!—диде Мәдияр, тавышын газиз әнисе дә танымаслык итеп. —Әйдәгез, ике бригадага бүленеп урамнын ике ягын инлибез.

—Безгә бүленергә ярамый,—дип жавап бирделәр кызлар, дуэт белән.

—Сиам игезекләремә әллә сез?

—Күршеләр!—алдан ук ятлап куйган кебек, кызлар гел икесе бергә жавап бирде.

—Алайса өегезгә чаклы илтеп куйыйк.

—Без кайтып життек! Ә менә сез, егетләр, фатирыгызны табарсызмы?

—Хужа кортканын исеме Ниса иде бугай?

Кызлар, Мәдиярнын жавабына бик серле мәгънә өстәп, рәхәтләнәп көлделәр.

—Чү, кызлар, әтәчләр уянамасын. Ике күрше бер йортта яшисезме?

—Әйе!

—Ник соң икегез бер капкага кысылдыгыз?

—Бүген бездә кунабыз... Ә иртәгә —аларда.

—Почти безнен кебегрәк икән. Көн аралаш командировкада.

—Көн саен клубка чыккан өчен әбиләребез-әниләребез ачулана. Ә болай көн аралаш кына орышалар.

—Кызлар, минемчә, безгә Богадыга барып күрешәсе юк, иртәгә вакыт әрәм итмичә шушында ғына очрашыйк.

—Ие шул,—диде, ниһаять, Фазыл да сүзгә кушылып,—яшел вагон янына килегез, карангы төшкәч.

—Сез ул вагонны свиданиеләр өчен тагып йөрисезме әллә?

—Юк ла,—диде Мәдияр, Фазылнын хатасын төзәтергә ашыгып,— карангы чырай күрсәткән авылларда яшәү урыны ул безнен өчен. Иртәгә нишлибез соң, сезне юл башында көтеп торыйкмы?

—Иртәгә юк... Бүген ич инде ул, өч сәгатән киметтек,—диделәр дә кызлар, чыркылдашып капкага инделәр.

Эчтән келә шылтырап бикләнде. Ишек алды тынып калды.

Фазыл: «Боларнын Әлфинәсә Нәсфия булдымы соң, Нәсфиясә Әлфинәмә?»—дип әйтеп өлгермәде, Мәдияр ишегалдына бармак төртеп шым калырга кушты. Чөнки егетләрдән котылгач, кызларнын капка аша тынлап кала торган гадәтә барлыгын бик яхшы белә иде ул. Тынласыннар әле...

—Мина Нәсфиясә бик ошады,—диде Мәдияр.

—Әлфинәнә күрер өчен капка төпләрендә генә кунып калыр идем,— диде Фазыл, кызларнын тынлап торуын абайлап...

Фазыл суган ашамый

Яна урында йокы уяу була. Уяныр өчен өй тоткынында төн кичергән кычыткан күбәләгенә таң яктысыннан сөенеп тәрәзәгә бәргәләнүе дә жита.

Фазыл күтәрмәле форточканы ачып, күбәләкне урамга очырды. Алжып уянган чырайга саф һава килеп бәрелгәч, яшел вагон эчендәге

тынчулык эчне пошырды. Төн белән көн алышынганда кузгалып, уен эзләп йөри торган яшъ жылләр вагонны тибрәтә. Билгесез ераклыкта туктап калган поезддагы сыманрак халәт... Кая барышың?.. Нинди тукталыш? Ни яналык бар? Астагы сәндәрәдә таң алдыннан бөтен кеше йокыга изрәгәндә кереп яткан яна пассажир мышный... Сырма мамыкларынан түшәлгән мендәрләр, түмгәк-түмгәк укмашкан матрацлар, тәрәзә төбенә кагылган тупсалы өстәл, ишек артындагы тимер мич ягыннан эчне пошырып таралган коры ташкумер исе... —барысы да нәкъ поезд вагонындагыча... Жайлы эш икән бу, дип уйлап куйды Фазыл, эшен дә, ашын да, йокын да бер кәрванда...

Пыяласына капланып яткач кына йөри ала торган будильникның өстәлдәге буш калай кружкага чиртеп тикелдәвен ишек дөбердәве күмле:

—Һәй, йокы чүлмәкләрә, андамы сез?! Әллә аулак өйләргә таралышып беттегезме? Бригада... елки маталки! Менә дигән фатир биргәндә вагонда аунап яталар...

Әмир тавышы Мәдияр өчен будильник шалтыравыннан көчләрәк, хәзер торам, дип әйтеләсе җавап урынына ул үзе киенеп-ясанып килеп чыкты.

—Ниса кортка көтә. Бу якларда табынга ике тапкыр чакырмыйлар...

Читән капкадан керү белән Ниса кортканың алма бакчасы, сул якта алты почмаклы өй. Бакча түрөндә алмагач кәүсәсенә терәп японнарча бунгалого охшатып шифер түбә астына корылган аяклы сәндәрә, сәндәрә ишегеннән чөлтәрлә чыбыллык канаты жылфердәп тора.

Мәдияр алма бакчасына, дөресрәге, юан казыклар өстендәге сәндәрә янына кереп житкән иде инде. Ишектән, коты алынып, Ниса кортка килеп чыкты.

—Апаем! Нәмә эшләп йөрисен? Оныккачаем иптәш кызы белән йоклап ята анда, берүк куркытып уята күрмә! Шушы килмешәкләрне капкадан кертер хәл юк, инән башы...

Аш кайнар иде. Шулпа өстенә ипи телеме калынлыгы өресе утырган. Балалар бакчасындагы ашханәдәгечә беркем дә сөйләшмәде. Уракчыларга кырда аш өләшә торган калай тәлинкәләрдә агач кашыклар күпме ишмәсен—шулпа авызга килеп житкәнче суынып өлгерми... Алтырагач, коштабак белән аерым куйган иткә үрелделәр.

—Өйләнә алмыйча картайган үгезне суйганнар, ахрысы...—Мәдияр бу сүзләрне пышылдап кына әйткән иде югыйсә, Ниса кортканың колаклары сизгер икән.

—Жиде тапкыр бозаулаган карт сыер, диделәр. Итен өч сәгать буге кайнаттым. Күпме утын китте учак астына. Бу чаклы кайнатуга инде ишәк ите пешәр иде!..

Фазыл тәлинкәгә карап тик утырды. Ашның суынганын көткән арада күз алдыннан якты шәүлә йөгереп үтте—аның атлавын идәннәр сизми калды. Почмакта юынгыч шалтырады...

—Апа, башлы суганыгыз юкмы, ит янына?

Ниса кортка Фазылга җавап итеп хәзинәдә барын тезеп китте:

—Колхоз ит белән ярма бирде. Бәрәңге, суган, тоз ишене китергәннәр юк.

—Ачлык ел түгел ич инде, апа!..

—Сез Казан халкы Мәкәржәдә яшисез! Актанышның базары—Агыйделнең арьягында! Бер чеметем тоз житмәсә дә, жәһәннәмгә эзләп чыгасы...

—Буровойда эшләргә Казан егетләренен буыны сыек, барыбыз да авыл малайлары без, апа... Ну, ипи-тозыбыз, якты йөзебез мул. Килгән артистлар гел бездә куналар иде. Әни алар концерттан кайтуга өчпочмак пешереп тора иде.

—Өчпочмак янына свежий сөт өсте куя дигән иден, ә Фазыл?

Фазыл Мәдиярның тел төбен аңлап житкәрмәде.

—Сөт өсте дип әйтмәгәнмендер... без кәжә генә асрадык.

—Кәжә бәтиләренен өлөшөн имеп үскәнгә шундый шуткы аңламый торган нәрсә инде син...

—Колхоз он белән атланмай бирсә, бәлешен дә салырмын.

—Жиде бозаулы сьердан...

Әмир Мәдиярның бу сүзеннән көлемсерәп, башын читкә борлы.

—Су чыгара алсагыз, башмак тана да чалырлар, каклаган казны коймакка төреп, каймакка манып ашарсыз, боерган булса. Эшләп күрсәтегез әле башта.

—Эш беткәч сыйланырга вакыт калмас, китеп барырбыз шул без.

Әмир сүзне кирегә борырга кирәк дип тапты:

—Фазылның артистлары дигәннән... Әлфия Афзалова Актанышта өй салдыра микән әллә?

Ниса кортка жанланып китте.

—Нәмәдән алай дисең?

—Иске Кормашта бораулаган чакта, иртәнге дүрттә нәрәткә кергән идем, председательдән машина сорамакчы булып.

—Сун, шуннан?

—Егермеләп житәкче арасында Әлфия Афзалова берүзе утыра.

—Утырса ни... сагынып кайткандыр.

—Мине күргәч әйтә: «Бу кеше дә ит сорап кергәнме?»—ди. Ә председатель әйтә: «Юк, ит сораучылар түгел, болар су скважинасы бораулаучы егетләр»,—ди.

—Сун, шуннан?

—Әлфия Афзалова әйтә: «Бораулаучылар?! Бораулары зур микән?» ди.

Мәдияр, чәйналган ит кисәген чәчрәтүдән сакланып, борын аша пырхылдап бөгелеп төште.

—Нәмәсе көлке инде моның?

—Мин дә шуны әйтәм... Әллә Актанышта өй салып, зур диаметрлы кое казытырга тели микән, дим.

Әлеге тема хужабикәне әлләни мавыктырмады.

—Кызым!—диде ул, почмак ягына борылып.—Түтәлдән бер-ике баш суган өзеп кер әле! Эресенә тимә, эреләре кыш сакларга әйбәт.

Алдагы өйдән кыска жинле, тезләренә тияр-тимәс итәгенә ак чәлтәр йөгерткән кызыл күлмәген жилфердәтеп, соргылт чәчләрен инбашына төшереп, өйдәгеләргә исе китмичә генә бер яшь кызынның йөгереп чыгып китүе Фазылны сискәндереп куйды, әйтерсен лә муенына бер кашык утлы шулла чәчрәде. Ниса кортка да сизеп алды моны.

—Кызым Аккүзгә кияүгә чыкты.

—Шушы баламы?—диде Фазыл аптыраудан аягына басарга теләгән-дәй өстәл артыннан күтәрелеп.

—Инәннен башы, оныккачаем ич бу. Мәктәпне бетерә быел. Кызымның кызы.

—Тынычлап утыр, Фазыл, кызын әнисе генә кияүдә, ди...

—Ярар, Мәдияр, шулпанны өреп кап, авызың пешмәсен.

—Бик дәртле чебеш кебек кылтаясыз, авыл саен берәр хатыныгыз каладыр әле.

Ниса кортканың Фазылга төбәп әйткән сүзләрен Әмир гел үзенә алды.

—Апа, Фазыл белән Мәдияр егет кешеләр әле. Монда мин генә гайләле. Суфия исемле хатыным белән синен оныккачаң чаклы Язиләм бар.

—Егетләрдер шул! Убыркага килгән Минзалә шоферлары бездә автоколонналары белән егет булып йөриләр. Бер атнадан балаларын ияртеп хатыннары эзләп килеп житә, инән башы. Авылда гражданныр сугышы чыга аннары...

Ул арада кызыл күлмәкле кыз йөгереп килеп тә керде. Ул үзенен каен яфрагы чаклы уч төбенә дүрт баш суган сыйдырган.

—Житәме? Житмәсә әйтерсез, тагын алып керәм.—Кыз, тизрәк алыгыз инде, дигәндәй, суганлы кулын Фазылга сузды.

—Фазыл суган ашамый ул, анын бүген клубка чыгасы бар...

Мәдиярнын әлеге сүзенә жавап таба алмыйча, Фазыл әле Мәдиярга, әле кызга текәлеп караган иде, бер мәлгә өнсез калды. Ниса кортканың оныкчае—кичә кич, дөресрәге бүген иртән урамда сабуллашкан ике кызнын берсе—Фазыл игътибар иткәне—Әлфинә иде.

—Әлфинә!..—Фазыл бу исемне алай кызны куркытырлык кырыс тавыш белән дә әйтмәгән иде юкса, бары тик үзенен әлеге көтелмәгән очрашуга чиксез шат булуын гына дәшмичә-сиздермичә кала алмаган иде ул. Ләкин Әлфинә кинәт каушап, кулындагы дүрт суганны шулпаларын чәчрәтеп Фазылнын тәлинкәсенә төшереп жибәрде һәм гафу үтенергә дә оялып, алдагы өйгә кереп качты. «Ой!» дигән уфтануы гына ишетелеп калды.

—Әллә пештен?—диде Ниса кортка, Фазылга чүпләмәле тастымал ыргытып.—Минем кызым өчен утка да суга керерләр әле. Укуын тыныч кына бетерсен, ныгысын, тәненә ит кунсын безаз...

Сөйгән кызың бишектә китте

Машинадан төштең дә юл бетте, яшылек узды да гомер бетте дип уфтанырга ярамый икән. Хәмдиядән соң ничкем күзгә күрәнмәс дип «ah» орулар ашыгычрак булган. Кызларга Хәмдиянеке төсле озын кара толым гына түгел, кыска чәч тә бик килешә һәм анын чем кара булуы Әлфинә өчен бөтенләй кирәк түгел—соргылт төс тә бик килешә ана. Заманында, Хәмдиягә охшатырга теләп, Фазыл бөтен кызларнын күзен карлыган карасына буяп чыгарга риза иде. Конгырт күзле кызлар да, сөбханалла, утка төшерерлек сөйкемле икән. Көйләп сөйли торган тавышын ишетсән, Әлфинәне гел тынлыйсы килеп тора.

Кичке ашны көтеп алулары ялыктыргыч газапка әверелде Фазыл өчен. Бер кояштан икенче кояшка чаклы, кирәксә, хәтта Казаннан Оренбурга кадәр бер тәгам ризык капмыйча түзә ала торган Фазылнын кояш баеганчы ук карыны ачты, су эчеп кенә басылмый торган сусау жәфалады.

Ә эш көненең озынлыгы бораулау остасы кулында. Әмир Әшрапов табын янында үз-үзен дөрес тотмаганы өчен Фазылны гына түгел, Мәдиярны һәм алар белән бергә үзен дә ачлык белән жәфаларга тели, ахрысы. Бораулау торбалары Каенлыкны кузгатып, шалтор-шолтыр әйләнә, аларны әйләндерергә иренеп, дизель моторы көчәнә. Кызыл балчык белән болганчык су сәгать саен күзгә күрәнәп тирәнәя барган скважина эченнән долото казыган тирән жир катламнарын ваклап өскә алып чыга. Эш шундый көйлә бара ки, карангы төшмичә торып бу әйләнәшнә туктатырга кул бармый.

—Ашыйсы килә,—дигән булды Фазыл. Ул Мәдиярга әйткәндәй кыланып Әмиргә ишеттерергә теләде.

—Аш суынганны көтеп, өстәл артында гына каласың бар иде.

—Ярар, Әмир абый, тилмертмә инде Фазылны. Беренче мәхәббәте хақына эшне берәр сәгатькә иртәрәк туктатып торыйк, иртәгә өч сәгать итеп түләрбез.

—Унсигез яшыкә житкән егет өчен нишләп беренче генә булсын инде ул мәхәббәт?!

—Дөрес, икенче...

—Вәт! Әйтәм ич...

Фазылнын эчкерсез сөйләшүе Әмирнен кәефен күтәрде.

—Барыгыз! Бит-кулларыгызны юып, киёмнәрегезне алыштыра торыгыз. Кичке аштан соң, вакытыгызны әрәм итмичә, Әлфинәгә иярәп,

клубка китөрлөк булыгыз. Мин хәзер долотоны күтәрәм.

Әле бүгөн төш вакытында гына, Ниса корткаларга кайткан чакта Фазыл оялуыннан егетләргә теләр-теләмәс иярлеп, читән капкадан өченчө кеше булып кергән иде. Кич жите дә егетне кызык итте. Ул, алдан килгән бүлөк өчен дигәндәй, Әмир белән Мәдиярны әллә кайда калдырып, фатирга ашыкты. Ләкин, жылкапка төбөнә чаклы ачык иде... Өй түрөндә бишкелә кара мотоцикл. Кешесә күрәнмәсә дә сүндөрмәгәннәр аны. Гадәттә авыр кабына торган машинаны шулай туктаусыз эшләтеп торалар.

Кына гөлләр белән капланган ачык тәрәзә аша Ниса кортка белән бер ир кешенен ызгышуы ишетелде:

—Син, кияү, минем белән авыз чайкама. Кызымның башын ашавын гына житмәгән, инде оныгым белән булышасын.

—Алып кит кызынны бик сагынсан!

—У, кияүгә бала ияртеп чыкмады!..

—Бала, бала! Шушы бала булмаса, мин синен янына бензин әрәм итеп килеп йөрмәс тү идем. Син бит фатирыма командировочный килмешәкләр кертәсем юк, диден.

—Алар фатирант түгел. Көнгә өч тапкыр ашаткан өчен колхоз түли. Йокларга дигәндә вагоннары үзләре белән.

—Түли, түли имеш... Туймадың инде. Пенсияң житмәгәнме?

—Киявем ярдәм итеп торса, житәр иде... Шушы колхозга ялынып яшәргә калгач сүзләрен аяк астына салып таптыйммыни?!

Ишектән Әлфинә атылып-бөрелеп чыкты, кулындагы ашык-пошык тутырылган пакеттан кызыл күлмәгенен кыска жинә чыгып тора. Өстендә зәңгәр сатиннан тегелгән эш халаты. Күрәсен, мотоциклда тузан кунмасын дип, юлда кияр өчен тегелгәндер ул.

Самат абый кызын этә-төртә мотоцикл бишегенә утырта башлагач, Фазыл түзмәдә, әти кешенен беләгенә барып ябышты.

—Үлчәүгә бозау куып кертәсенме әллә, абый?!

Фазылның килеп катышуына Самат тагын да ныграк ярсыды.

—Кит әле селәгәй!

—Жибәр Әлфинәне!

—Жибәрергә, әллә син аны Бәкилдә куяны дип белденме! Унжидә яшенә чаклы кыз баланы саклап үстөрөп кара әле син башта, аннары сун сөйләшербез!

Самат абый егеттән ычкыныр өчен, беләген кинәт селтәп, Фазылны этәп жибөрдә. Урталган Фазыл тагы да үжәтләнебрәк барып ябышасы иде, Әлфинәнән сүзләреннән туктап калды.

—Фазыл, тимә әтигә!—Кыз тавышының көе югалган иде.

—Яклаучылар да табып өлгерденмени?!—диде Самат абый, кызына янап.—Әти кулынан ычкынганына ике көн юк, инде тирәндә төкәләр иснәпәй йөри. Жиен килмешәк! Аларга күнел ачарга гына кирәк син. Тапканнар бакча жимеше... Өзеп ал да аша, имеш... Кыйнап ташлармын, билләһи!..

Самат абыйның башка сүзләре ишетелмәдә. Урыныннан кузгалган мотоциклның көчле гөрелтесе һәр авазны жиндә. Фазыл куе зәңгәр төтен эчендә басып калды. Күзләрдән яшь китерердәй өчө төтен бик озак таралмады. Бары тик урам жилә күтәрелеп, ул төтенне кеше күзеннән авыл читенәрәк алып киткәч кенә, Фазыл ераклашкан мотоцикл бишегендәге язмышны аерымачык күрәп калды. Әлфинә, Каенлык авылындагы бер генә йортны эзләгәндәй Ниса кортканың капка төбөнә каерылып карап бара. Яз башыннан бирле тигезлеген югалткан авыл юлында Әлфинә утырган бишәк чоқырга төшөп әле күздән югала, әле күккә чөлә... һәм шул чакны кызыл күлмәктән кыска жинә ялкын теледәй балкып ала...

Әмир Ашраповның әлегә хәлгә исә китмәдә. Ул моны гадәти, күнәгелгән бер күренеш кенә итеп кабул итте. Һәрхәлдә, Фазыл өчен борчылуы сизелмәдә.

—Иялшә тор, Фазыл дустым. Безне авыл саен шушылай каршылая-

чаклар... Сөйгөн кызың бишектә китте, тарантаска утырып килер...

—Югалтуларга ияләшеп буламыни?

—Һәй, Каенлыкта югалтсаң, Чалманаратта табарсың. Һәр авыл чибәр кызлар белән тулы! Кунак егет авылның юк кына нәрсәсенә дә соклана бит ул.

—Ник килмешәк диләр соң безне?

—Кирәк чакта тиз генә эзләп таба алмыйлар да... Алимент түләр өчен кешенә даими яшәү урыны кирәк. Яшел вагонга адреслап хат язып булмый.

—Синен алимент түлэгәннән бармыни, Әмир абый?

—Югын юк та... Бер еллык ышаныч кәгазе язып калдырдым хатынга. Ел буге авансны да, полчуканы да йөз процент килеш алып торырга хакы бар. Алимент айлык хезмәт хакының дүрттән беренә генә ул. Ә мин тиененә кадәр хатынга бирәм.

—Әмир абый, ә сезнән ничә балагыз бар соң?!

—Бер кыз үстерә әнисе...

—Аерылдыгыз мөллә?

—Юк, аерылмадым. Айга бер-ике тапкыр кайтып, хәлләрен белеп киләм. Хатынны сүгеп, кызга үгет-нәсихәт биреп, мунча кереп, күлмәкләрне чистасына алыштырып... Аннан —тагын юлга... Мин югында ничек яшиләрдер, кем белсен. Иң мөһиме: мин кайткан көнне үзләрен тәртипле тотсалар, калганы—дөм караңгы. Мин югында кызым хөррияттә! Самат абыйны да аңларга кирәк. Ул бит кызын юнссезлектән үзенчә саклый. Аның мона хакы бар. Әтиләр кыз баланы аеруча ярата. Үземнән беләм.

—Кем өчен саклый ул аны?

—Үзе өчен! Димәк, булачак кияве өчен дә.

—Бәлки ул кияү тиешле кеше миндер.

—Клубтан озата кайткан һәрбер егет кияү булса—яшәсен кияүләрем...

—Мин Әлфинәне эзләп табарга тиеш!

—Аны эзлесе юк. Аккүз авылы кызы икәннән беләсен ич инде. Мәктәбен тәмамласын. Укырга дип калага китсен. Анда инде Самат абзан аны матай белән түгел, атаң башы белән эзләсә дә таба алмас. Тапса да тыкырлатып кире алып китә алмас.

—Ә безнән Аккүз авылында кое бораулайсы бармы?

—Юк, Фазыл. Аккүздә без син килгәнче ике скважина казыдык инде, күршеләре Кадермәттә, Богадыда булдык. Әлфинәләрдән гел ерагаячакбыз. Ә беләсенме, Аккүз авылы—«Чишмә» колхозы дип атала... Безнән чишмәләр дә калды анда...

—Мин бүген үк Аккүзгә китәм.

—Әвәл кичке ашны ашап өлгерик инде,—диде Мәдияр, ни үртәргә, ни киңәш итәргә белмичә,—ач карыңга жәүлөп унөч чакрым туда, унөч чакрым суда йөреп кайтулары ай-йай-йай!..

—Син, Фазыл энем, ике көн эшләп өлгермәдең, инде төннәрен кызлар куып йөрергә исәбен.

—Сез иртән йокыдан торганчы эшкә кайтып өлгерәм мин, Әмир абый! Кеше гомере санаулы, диләр бит. Көн саен бер көн әрәм уза...

—Төне буге йокламаган кешенән ничек эшләвен чамалыйм мин. Үз башымнан үткән нәрсә...

—Йокламаган кеше исерек белән бер инде.

—Дөрөс, кем, Мәдияр кияү. Исерекләр урыны түгел ул буровой. Монда һәр инструмент палач балтасы кебек—саксызрак кылансан, аягүрә йокыга китсән... чаба да өзә.

—Иң кирәк жиренне...

—Әмир Фазылың кире уйларга нияте юктыгын сизгәнгә күрә, һаман саен ныграк үгетләде.

—Аннан соң, Фазыл апаем, Әлфинәгә атна-ун көн клубка чыгу юк инде ул хәзер. Әтисенән кем икәннән күрдән. Өйгә бикләячәк ул аны.

—Ясле жаргоны белән әйткәндә—почмакка бастырачак.

—Ярар, ярар,—диде Фазыл, мастер Әмирнен йөзенә карамаска тырышып кына,—эшкә зыян ясамам.

Әлфинә киткән көннән башлап бөтен Каенлыкны тынлык баскандай булды. Иртән иртүк сыер-сарыклар көтүгә берләшеп, тавыш-тынсыз ғына чыгып качалар да кичен мыштым ғына кайтып утарларына кереп яталар. Авыл халкы үзара сөйләшкәндә тавышларын артык күтәрмәскә тырыша. Этләр үзара әрләшеп өрми башлады. Пыкрау көн житкәнне исләренә төшөрөп, кошлар да сайраудан туктады... Гүя, бөтен жан иясе уртақ телгә килеп, Фазылның рәнжүлө йөрөгән борчымаска тырыша. Хәтта бораулау агрегаты да тавыш чыгармый: башка вакытта долотосы чуерташка юлыгып, бөтен платформаны шалтор-шолтыр селкетә-калтырата иде.

Каенлык авылы астында биш метрдан алып яшел үзле балчык башланган иде... инде сиксән метрга чаклы үзгәреш юк. Әмир жир астыннан долото ваклап чыгарган әлегә балчыкны неоген, диде. Һәм неоген дигәч, аның мангаенда посып яткан жыерчыклары кисәк тирәнәеп бергә укмашты. Дизель су типкән самавыр кебек көйләп тора, ротор долотолы борауны жырлап әйләндерә. Ләкин аның жырлавы беркемне дә сөендерми. Чөнки проектта күрсәтелгән тирәнлеккә житкәндә инде су чыгарга тиеш. Ә су чыксын өчен ком-таш катламы кирәк.

Бу тынлыкның һәммәсе Фазылдан башланды кебек...

Симез борыннар сызымы

—**Т**уйдым мин бу неогеннан,—диде Әмир дизельне сүндереп—су юк монда!

—Әгәр тагын да тирәнгәрәк төшсәк? Жир астында су катламнары күп бит ул,—диде Мәдияр, кинәшкә ярамдай кешеләрчә житди итеп.

—Сиксән метр төштөк. Проектта күрсәтелгән тирәнлекне үтеп китәргә хакыбыз юк.

—Авылга су кирәк ич...

—Ике йөз метрга төшсәк тә, документларга барыбер сиксән дип язылачак ул. Димәк, сиксән метр торба бирелә. Ә калган торбалар өчен кем түли?

—Кохоз түли!

—Менә бу проект биш данә сызылган: аның берсе «Гипроводхозда» кала, берсе—банкта, берсе—колхозда, берсе—безнең кулда. Сызымда ничек күрсәтелгән—шулай борауланьрга тиеш. Шунсыз колхоз акчасын банк күчерми һәм безнең оешма зыян күрә. Сызым төзөгән инженерлар тавыш чыгара.

Бу сөйләшүләр Әмир белән Мәдияр арасында барды. Фазыл бик теләсә дә, сүзгә катыша алмады. Чөнки ул әле суның ничек чыгуын, зыянынң кем жилкәсенә төшәсен, жайсыз минутларда ничегрәк җавап бирәсен чамалап бетерми иде. Ул, егетләр сөйләшкәнне бер юнәлешкә салып, эшен рәтен аңларга тырышты, эш коралларының кулланылышын, жир астыннан юылып чыккан токымнарның эчтәлеген хәтерләп калырга теләде. Шулай да аның бер соравы бар иде.

—Әгәр су чыкмаса?

—Яна авылга күчәбез. Мин бу Актаныш районын аңламыйм. Аяк астында бер үк кара туфрак. Тишә башласан неоген. Йөз метрга арырак китеп борауласан—кызыл балчык. Алгарак китсәң—чуерташлы ком... Тагын да читкәрәк китеп казысан—кызыл балчыклы ак таш... Берсе бер проектка туры килми. Симез борынлы инженерлар Казандагы «Гипроводхоз» институтында уенчык проект рәсеме ясап яталар.

—Әмир абый, дөреслеккә туры килмәгәч, нигә кирәк соң ул сызымнар?

—Проект ул синең белән минем кулны бәйләү өчен кирәк. Бәлки без бүген биш йөз метрга чаклы төшәрбез дә колхозны бөтенләй бөлдереп китәрбез. Ә су катламы йөз илле метрда гына ятадыр... Борауланган һәр метр колхоз кесәсенә суга, безнең кесәне калынайта!

—Инженерлар күп шул безнең илдә.

—Актаныш районында өч ел бораулап, проектка туры килгән бер генә авылга юлыктык. Ул да булса—Такталачык. Йөз дә сигез метрга чаклы кызыл балчык. Тагын сигез метр буге чуерташ. Вәт ичмасам су катламы! Авыл астында Кәүсәр дингез жәлеп ята!

—Димәк Такталачык астындагы катламның рәсемен дәрәс ясаганнар.

—Ясамый ни. Сталин үлгән елны, Су эшләре министрлыгының баш геологы Финк Геннадий Николаевич үзе шушы авылда йөз дә уналты метрлы скважинаны кулдан бораулаткан һәм сызымын истәлеккә калдырган. Хәзерге сиез борыннар шул сызымны күчәрәп проект иткән...

Каенлыкта су чыкмый икән дигән хәбәр авылның рухын төшерде. Көнгә ике-өч тапкыр колхоз житәкчеләренән берәрсә килеп хәлне сорапшыра торган иде: ашау-эчүгез житәмә, өстәмә транспорт кирәк түгелмә, озак эшләрсез микән әле, ягъни мәсәлән?! Су юк дигәч, бөтенләй кул селтәдәләр: узып барышлыгый жигүле атлар да тукталмый, малай-шалайлар да якын килми. Ә инде жир астыннан долотоны күтәрәп, демонтаж ясап, вышканы машина платформасына егып салган көнне төшкә ашка дип кайтсалар—Ниса кортканың өе бикле булып чыкты. Аккүздәге кызы янына киткән диделәр.

—Әлфинәне алып кайта торгандыр, безгә үч итеп.

—Китәсебезне белепме?—диде Фазыл, Мәдиярның шаяртуын чынга алып.

—Да, Фазыл апаем, эшнең жайсызрак чагына туры килдең син. Сусыз скважина йөзгә бер генә туры килә ул. Ә болай илаһи-уптым алганда бораулаучы эше һавалы. Ун көн саен яна авыл. Яна кызлар. Әлфинәнне Алмазиягә алмаштырырсын, Алмазиянне Альвера оныттырып, кайдадыр Зәмфирә килеп алып үзенне, Гөлчәчәк, Гөлнәфидәләр... Балтач якларына күчкәч Сүриягә гашыйк булырсын, Добыязда—Тәнзиләгә, Кама Тамагында—Әлфиягә, Әлкидә—Гөлнурга...

Әһә! Йөргән кызларының бөтенесенәң дә исемнәрен санап чыкты бу, дип уйлап куйды Мәдияр мастерының каны кызганын сизенеп...

—Әмир абый... Фазылның гаебе юк ич инде монда.

—Мин бит кызлар сайлар өчен чыкмадым сәфәргә. Эшкә дип килдем. Акча эшләргә!.. Сусыз скважина өчен акча түләмиләр!

—Гел сусыз яшәмәбез әле.

—Тәк, апаем-энекәшләр, Казанга кайтып килмичә, кинәшмичә булмас. Начальствоны сагындым. Берәз аларның да башы авыртсын, әрләсеннәр мине, алтын кинәшләрен бирсеннәр... Бер атна эчендә әйләнеп кайтам. Мәдиярны ияртә алып идем дә, Фазыл яна кеше, техниканы берүзенә калдырып китәсем килми. Ни дисәң дә, ике машина, ни хәтле тимер-томыр саклайсы. Түлке сез клубта йөргәндә буровойны урлап китмәсеннәр...

Ике машина дигәнәң берсе бораулаганда су ташый торган дүрт тонна сыешлы мичкәле «ГАЗ- 53» иде. Мәдияр шуның белән Әмирне Актаныш аэропортына илтәп куйды.

Казан самолетының килеп киткәнән Актаныш районының бик күп авыллары күрәп калырга тырыша. Актаныш өстендә кылтаеп йөргән «ИЛ-14» мондагы халыкның өмете сыман. Әгәр самолет килми калса, димәк, Казанда һава торышлары шәпгән түгел. Әгәр ул очкыч айлар буге күренмәсә—димәк, Актаныш аэропортының үләнле полосасы жебегән. Туннар эрәп, самолет көпчәге изәсе юлда тузганаclar чәчәк атып, аэропорт начальнигы Лемар чираттагы ялдан килгәч, район белән башкала арасында тормыш тагын ялгана. Соңгы рейска элгәшмичә, аэропорт ябыласын сизми калган актанышлылар Казандагы бик ерак туганнарында ай буге

ах-вах килеп ятканнан соң, ниһаять, амнистиягә элэккән тоткыннар кебек, «урра!» кычкырып, «ИЛ-14» самолетына тулырлар. Андыйларга самолет билеты—ул азатлык кәгазе.

Әмирне очкыч алып киткәч, Мәдияр Фазылның ин якын тутанына әверелде. Мастер барында һәр сүзгә кыскайтып, Фазылны үртәштереп йөрүләре бригаданың кәефен күтәрү өчен шамакайлану гына булган икән.

Учак өстенә чиләк асып кабыклы бәрәңгә пешергәч, вә дәхи шуны бер пачка маргарин белән ике тамакка шудыргач һәм аллюминий чәйнәктә дунгыз өтә торган бензин лампасы белән чәй кайнатып эчкәч, тагын кич житте.

Бер генә бала ясап өлгерәчәксен

Яшел вагонның күләгәсә кичкә энгергә кушылды. Кояшның тиз генә чыкмасына сөенеп, черкиләп котыра. Касен урманы уртасын кин алан иткән авылда һәр аваз, һәр савыт-саба шалтыравы, ишек-капкалардагы тупса чыелдавы, сыер саварга чыккан хужабикәләренн черкиләргә тузынып койрык болгаган тынгысыз сыерларга жикеренүе, ачык тәрәзәләренн челтәр пәрдәсә аша янгыраган патефон жырлары—барысы-барысы кичкә авазга әверелеп, кайтавазын югалта алмыйча авыл өстендә эленеп тора. Төтенә кигәвен-черкиләргә өркетер иде дип учак ягасы юк, чөнки кичкә төтен авыл эченнән тарала алмыйча жирдә шуышып йөрер. Шуна күрә Касенлык өйләренн моржасы биек. Таба исә, итле шулпа исә моржа төтененә ияреп, касен-имәннәрдән биеккәрәк күтәрелә.

Вагон эчендә ут кабызсан, авылның бөтен канатлы бөжәгә тәрәзәдәге яктыга жыела, ишек ачар хәлән юк, ияреп керә.

—Ичмасам, берәрсә кунакка чакырсын иде... Иемә, Мәдияр?!

—Актаныштамы?! Алдына куярлар майсыз күмәч, анысын да алып китәрләр, бураулаучы икәнәннә белгәч.

—Их, ахири, хәзер без Шәледә булсакмы?! Урамның бер очыннан икенче очына чаклы өй сасен сыйланып йөрер идек.

—Әз бит ул...

—Шәледә өчәр чакрымлы алты урам... Ярты ел буе рәттән сыйланырга була. Их!

—«Их та их!» килеп эшсез уфтанып ятмыйк. Барып кирик...

—Аккүзгәме?! Минем өченме?..

—Дүрт йөз чакрымдагы Шәленә түгел инде...

—Ничек уйлыйсын, Мәдияр. Әлфинә үпкәләмәде микән?

—Жүләр!.. Әтиләре орышкан егетләргә кызлары күбрәк ярата...

Ярамый, дип күбрәк тыйган сасен, кызлар үчегебрәк сөя.

—Каян беләсен?

—Баштан узган хәлләр бар! Ничек кенә димә, мин бу тормышта сиңа караганда биш елга алданрак барам. Буrowойдагы эш стажым биш елга жыела!

—Алайса ник мастер түгел син?

—Ростов өлкәсенн Батайск шәһәрәндә осталар әзерли торган махсус мәктәпнә тәмамлап кайттым... Бер генә ел укыйсы анда. Ләкин мин мастер булып эшләүенн жаваплылыгына иренәм. Син дә теләсәң укып кайтырсын. Безнен Әмир абзыйкайның әнә—Монголиягә эшкә китәсе килә.

—Бөтенләйгәме?

—Диванамы соң син? Кем инде татар мужигын чит илгә бөтенләйгә чакырсын, яһүд түгел ич ул.—Мәдияр радио дикторларынча бәйрәм тантанасы белән дәвам итте.—Мелиорация министрлыгы Монголия чүлләрендә тормыш яшәртер өчен су скважиналары казырга татар совет бораулаучыларын ике еллык контракт белән эшкә жибәрә! Учи!

Өйлөнгөн кешелэрне генә. Мондагы уртача хезмәт хакынның алтмыш проценты ике ел бue жыелып сине көтеп тора. Шуна өстәп, Монголиядә күпме эшләсәң дә синеке. Хатынлы кеше акча төяп машина алып кайта, ә ялгыз кеше бет кенә жыеп кайта. Так што, өйлән тизрәк Әлфинәгә!

—Унынчыны бетермәгән килешме?

—Әтисе дә бик бирәм дип тормый әле аны сина. Хәер, Фазыл, синең ашыгырлыгын юк әле. Бер-ике ел гади дизельче булып эшли тор, аннан мастерлыкка укып кайтырсың, Әмир абыйны Монголиягә куалсан, аның урынына эшлөп каласың. Ул Монголиядән яшел «Мосвич»ка утырып кайтып керүгә, загранкага син чыгып китәсен. Дөрес, аныңчы Әлфинә белән сезнең бер балагыз туып өлгерәчәк һәм сезне күкрәк баласы белән чит илгә, бигрәк тә артта калган монголлар янына беркем дә чыгармаячак!

—Ни өчен яшел «Москвич», ни өчен бер генә бала? Ни өчен күкрәк баласы гына?

—Ни өчен, ни өчен?!—диде Мәдияр, сабый баланы үртәгәндәй чыраен бозып—Монголиядә эшлөгән һәр кеше нишләптер яшел «Мосвич» белән кайта: Гаязов, Вангаев, Антоновның... —бөтенесенең машиналары яшел. Монголиядә көн аралаш ком бураны котыра ди. Ә үзән беләсен—яшел төс ком өстендә ачыграк күренә, күмелә-нитә калса, эзлөп табарга, казып чыгарырга жайлы.

—Ә нишлөп бер генә бала диден?

—Диванамы соң син? Әлфинән мәктәпне бетергәч нишләр дисен? Аттестатын да алмыйча сина ябышырмы? Тот! Актанышның бөтен нормальный кешесе Миндәләгә училищегә укырга керергә тиеш. Ә анда кызылар өчен мед. та пед. кына! Егетләр өчен авыл хужалыгы техникумы! Өч ел эрәмгә үтә дә үтә инде ул. Так што, Монголиягә киткәнче бер генә бала ясап өлгерәчәксен.

—Алайса, Мәдияр, вакыт эрәм итмим. Аккүзгә барып киләм. Хәзер үк! Ак көчтүнемне генә киям дә йөгәрәм!

—Син анда жәяүлөп китсәң, иртәгә дә кайтып житә алмыйсың. Бигрәк тә ак көчтүнемне кисән. Кадермәт зыяратыннан чыккан өрәк дип, Самат абый күсәк белән суга да үтерә сине... Мин монда синнән башка үзем генә нишлөп ятарга тиеш? Әйдә, машина белән илтөп киләм. Сайрашканыгызны тынлап йөрермен... Бензин проблемасы юк. Тоннадан артык бензиныбыз кызыл белән бара.

—Кызыл белән?

—Әйе, артык тырышыбрак списать иткәнбез. Инде, кулда тонналап бензинга талон жыелды. Ел бетәргә биш айлап бар әле, тагын жыелыр.

—Эрәм талоннар.

—Эрәм түгел. 1969 дигәнән сызлар да 1970 елга чаклы гомерләре озайтылды дип, өчпочмаклы штамп сугалар ана... Башка кайгың булмаса, монысы өчен берүк борчылма. Казандагы конторга да эш кирәк...

Фазыл вагонга кереп ашык-пошык кием алыштырды. Аның кабаланыннан рессорлар өстендәгә вагон үрле-кырлы сикерә сыман иде.

—Нишлисәң син анда?—диде Мәдияр урам ягыннан, әлегә тамашага аптырап.

—Ак көчтүн-чалбарымны киям.

—Ки, ки. Тизрәк тузар бәлки. Яшел кепка да алып бирәм әле мин сина, кефир шешәсе булырсын...

—Әлфинән авылын күрөп кайтуы да сөенеч бит, ә Мәдияр?!

—Сөенеч, сөенеч... Синең сөенгәнәнне күрүе миңа да сөенеч!—Мәдиярның тавышында тагын үртәү сизелә иде.—Аллага шөкер, Фазыл Аккүзне күрдө, аллага шөкер, Самат абыйларның капка баганасын сыйпады, нинди бәхетле мин, дип үрле-кырлы сикереп торырман.

—Ихтиярын, Мәдияр, минем сина алынганым юк, жәяүлөп тә юлны табармын.

—Эй, эшкә яна килгән чакта бигрәк горур инде без, әйеме? Биш ел эшләгәч, син дә минем кебек беркатлыга әверелерсен әле... Әлфинәне миннән башка ничек эзләп тапмакчы соң син? Аны бит әле йә клубтан, йә еөннән чакырып чыгарасы бар. Житмәсә, Самат абый сине танып калды. Мин генә чакыра алам сина сөйгән кызынны. Ә син машина кабинасында көчтүнәнне балкытып көтеп тик утыр. Авыл халкы күрсә дә, авылга мал врачы килгән икән, дип кенә уйлар.

—Мәдияр! Тагын бер тапкыр ак көчтүнәмә кагылсаң...

—Нишлисән?

—Бүген бернишли алмыйм, ну беренче полчкадан... эшкә киям.

—Әйе, агрегатны майлаганда.

—Машина ремонтлаганда...

—Синен Әлфинәнне эзләп таба торган бер генә кеше бар бу дөньяда.

—Кем?!

—Минем Нәсфия!.. Хәзер аны үзез без белән апкитәбез.

—Иярер дисенме?

—Әлфинәне сагынса—иярер! Машинага утырып йөрү дигәндә Актаныш кызлары иярмиме соң! Алар бит кечкенәдән шоферга кияүгә чыгу турында хыяллана. Миндәләгә йөрөп укысан да, Чаллыга урнашсан да, авылга кунакка кайтканда личный шоферың гел кул астында була...

Дөрестән дә, Мәдияр озак көттермәде, Богадынын газиз гармунчысы бер вальс уйнап бетергәнче Нәсфияне ияртеп чыгып та житте.

Кабинасы ике генә кешегә исәпләнгән «ГАЗ-53»-нен утыргычы монарчы завод чыгара торган авыл машиналарына караганда хәйран йомшак һәм иркен иде. Кызык, әгәр беренче көнне үк Фазыл кайсысы да ярый дип, ялгыш кына менә шушы Нәсфиягә игътибар иткән булса... бүген алар, киресенчә, Мәдияр өчен Әлфинәне эзләп чыккан булырлар идеме?.. Юктыр! Беренче карашка очраклы рәвештә генә тоелса да, кешенә кешегә якынлыгы, кирәклеге, тансыклыгы эчке дөньяның сөендерерлек шартлы бер жан эзләүгә бәйледер. Син, рәссам кебек, аның бөтен кыяфәтен, холкын-фигылен, тавышын, килеш-килбәтен жыйнап образ тудырасын. Ул образ гел күнелендә йөри һәм көннәрдән бер көнне шул образга тәнгәл кеше синен юлында очрый, әйтерсен лә, очраклы төстә генә... Ләкин син инде аны көткән, эзләгән... Фазыл өчен баштагы мәлине Хәмдия генә һәм бары тик Хәмдия генә якын иде. Хәмдияне югалту Фазылның күнелендәгә мәхәббәт образын үзгәрткән мәжбүр итте. Хәмдиягә охшаган хыял бөтенләй үк дәрәс булмаган димәк... Ул берәз үзгәрдә, ул хәзер Әлфинәгә әверелде. Хәмдиягә кадәр үк Әлфинәне очраткан булса, Фазылның язмышы бәлки бөтенләй башка юлдан китәсе иде.

Каенлык белән Богады арасындагы урман-чоқырларны кичеп, ниһаять, күтәртелгән ком-ташлы юлга чыккач, машинаның тавышы тынычланды.

—Әгәр ГАИ туктатып, кабинага артык кеше утырткан өчен талонның тишсә?—дип пошаманга төште Фазыл.

—Нәсфиянең аяк астына егылырсын.

Нәсфия кыска итәген тарткалап тез башларын каплагандай итте.

—Идәнгә егылып көчтүнән буямасын, ГАИ күренсә, мин лутчы менә болай гына итәрмен—тәрәздән башым күренмәс.—Һәм Нәсфия руль артындагы Мәдиярның алдына башын куеп кырын ятты.

—Әйе, шул, әнә ГАИ тора...

—Кая?!—дип, жансыз юлга ишарәләп, аптырап калган иде Фазыл, тик Мәдияр алдындагы кызы күргәч, дустаның хәйләсен сизеп алды.—Ә, ие шул... Әнә, өчәүләп чыгып басканнар.

—Безнең районда болай да өч кенә инспектор бар. Аның берсе Актанышның үзендә йөри, икенчесе—Әжәкүл пристанендә, өченчесе Дербәшки шәһәрәндә... Сөз яхшылабрак карагыз: өчесе дә ГАИ түгелдер алар.

—Әллә урының ипсезме,—диде Мәдияр терсәкләре белән Нәсфиягә бәрелүдән сакланып.

—Гәүдәм көкерәя, билгә жайсыз.

—Алайса тор, теге өч адам гүпчым гаишниклар булмаган ул, телеграф баганасының терәве димме сон...

Аккүзгә килеп кәргәндә кичнең төнгә таба күчеп, этләрнең өрөп арган, әти-әниләрнең бала-чага өстендәге юрганнарын төзәткән, капка-ишек келәләрән бикләп бисмиллалар әйтеп тына торган чак иде.

Фазыл машина саклап калды. Нәсфия Әлфинәләрнең өен яхшы белә. Хәтта Самат абый урамда очрый калса да Мәдиярны танымаячак, димәк, иптәш кызының Әлфинәне эзләп килүен шик астына алмаячак.

Фазыл өчен иң газаплы минутлар бу... Унсигез яшенә житеп, үзен белә-белгәннән бирле кемне дә булса шушылай ашкынып һәм борчылып, сөенеп һәм икеләнеп, зарыгып һәм шикләнеп көтеп алганы юк иде әле анын. Машинаның электр сәгатә, Фазылны жәзалагандай, тавышын көчәйтеп, «келт-келт» итеп, секундтан секундка күчә. Ах, бу секундларының озынлыгы!.. Әйтерсен дә каядыр көчле бер шартлаткыч куелган да әлегә сәгатъ шул хәвефкә чаклы бүленеп калган кыска гомерле вакытны саный. Хәзер, менә хәзер шартлау яңгырар да бөтенесе харап булыр... Әгәр инде исән калса, бик аз яшәр... Мәдияр белән Нәсфия килер дә: «Юк, ул синә күрергә теләми!» диярләр һәм Фазылның йөрәге туктар... Ә бәлки Аккүз авылының карангы урамын дөрләтеп кызыл күлмәклә Әлфинә йөгереп килеп житәр... Килмәсә дә, килсә дә хәвеф инде... Газаплы вә ләззәтле хәвеф.

Кабина эчендә көтеп утыру гамьсезлектер кебек тоелды. Фазыл, ишекне шыпырт кына ачып, жиргә төште. Әлфинәнән туып-үскән авылында сизгер тынлык. Шул тынлыкка сөенечле ритм остәп аяк тавышлары ишетелде. Ләм-мим сөйләшмичә килсәләр дә, адымнары яқынайган саен ул аларның өчәү икәнән сизеп торды һәм үзе дә шул адымнары яқынайтырга теләп, карангылык эченә ашыкты.

—Исәнме, Әлфинә?! Рәхмәт Нәсфия, сина рәхмәт Мәдияр!

Фазыл әкрән генә Әлфинәнең кулыннан тотты... Кош тотканы бар анын—ачык тәрәзәдән вагон эченә килеп кәргән сиртмә койрыкны тотканы бар. Учындагы кошны ныграк кыссан—үлә бит ул, әгәр инде учынны кысарга курыксаң, бармак арасынан шуып чыгып очып китә. Менә шундый минутлар бу! Әгәр кулын жибәрсәң, Әлфинәне әтисе алып китәр кебек, ә инде кысыбрак тотсаң, явыз ниятле ирләрчә дорфа килеп чыгар.

Мәдиярның пышылдап кына әйтелгән әмере ишетелсән өчен төнге чикерткәләр сайраудан туктап торды.

—Утырдык машинага! Авыл читенә чыгабыз!

Аңлашылса кирәк—Мәдияр рульдә, анын янына Нәсфия килеп утыргач урын тарайды. Нәсфия янына Әлфинә сыя сыюын, тик Фазылга урын калмый. Янә урын алыштылар... Бу юлысы Нәсфия янына, гадәттәгечә, Фазыл утырды, Әлфинәгә исә Фазылның алдына ян белән утырудан башка чара калмады. Житмәсә, ишекне ныгытып япкач, кабина эче тагын да тарайды—Әлфинәгә, сул кулы белән мәжбүр кочаклап, Фазылның куенына сыенып барырга туры килде. Фазыл Әлфинәнән чәчләренә күмелде. Инбашын тузгып каплаган калын чәч, «Ак акация» ислемае белән бөркелеп, кызга инде уңжиде яшь тулды дип искәртеп тора сыман... Машина көпчәге тигезсез юлда сикергәләп алса, Фазыл шул хәйлә белән Әлфинәнән муенына иреннәре белән төртелеп өлгәрә. Һәм бу мизгелдә Әлфинәнән кискәк кенә дерелдәп куюы Фазылны һаман саен алгысыга, сикәлтәнә көтеп барырга куша, сикәлтә югында да юри генә якынаерга өнди...

Мәдияр фараларны яндырмады, габарит утларының яктысына кояш баешыннан сенеп калган болытлар алсулыгы кушылгач, барыр юл аерымачык күренеп тора.

Алар көндөз икмәге сугылып, әле салам чүмөлөлөрө тезелешеп баскан басуга килеп туктадылар. Кыр иркенлегеннән жан канатлана, икмәк исеннән горурлык арта, баш очындагы аяз күк гөмбәзеннән йолдызлар коелганда мәрхәмәтле теләкләр телесе килә.

—Әлфинә, шушы икмәк басуына аяк баскач, иң беренче нәрсә күз алдына килде?

—Иртәгә амбарга кичке сменага чыгабыз. Уныш әйбәт быел. Колхозчылар бездән башка үзләре генә эшкәртеп өлгөрә алмыйлар... Ә син нәрсә турында уйлаган иден?

—Оренбург далалары күз алдыма килде. Очсыз-кырыйсыз икмәк кыры! Менә шушундый камыллы жирдә пар сөрү өчен ярты көн буге бер якка барырга кирәк, ярты көнне кире кайтасың...

—Нишләп йөрдән анда?

—Сине эзләдем!

—Бу сүзләренне әти ишетсә әле!

—Никтер мине үз итмәде әтиң, иемә?

—Һәй, бөтен егетләремә дә шулай кырыс ла ул.

—Егетләрең бик күпмени?

—Нишләтим инде мин аларны. Кая барсам да, килеп бәйләнәләр...

—Минем шикелле... Житмәсә, зимагур да әле үзем.

—Алай димә. Авыл егетләрен ошатмыйм мин. Кызык түгел алар белән. Серләре юк... Күз алдында туып-үскәннәр, бергә укыйбыз, ни кылганнарын, ни ашаганнарын беләм, әти-әниләре дә күз алдында. Син ичмасам кунак егет, өр-яна кеше.

Әйе шул. Фазыл өр-яна кеше бүген. Әлфинә анын ятим гаилә малае икәнән, салам түбәләренә кычыткан үсеп, чыпчык оялап бетергән, мүк арасыннан башын тыгып оядагы каз кычкырырдай өйдә үскәнән дә, Хәмдия исемле кыз өчен юләрләнеп чит жирләргә китүен дә белми. Әлфинә өчен Фазыл корыч Динә малае түгел—ә игелекле эштә эшли торган, Илһам Шакиров бригадасындагы музыкантлар ғына кия торган ак джинсы кәчтүн-чалбар кигән кунак егет.

Хәер, Әлфинә үзе дә Фазыл өчен өр-яна ачыш. Әлфинәнең авыл телчәннәре авыз чайкардай үзенчәлегә—аның жиде айдан ук тууы иде. Бәби тудыру йортында бөтен врачлар бер булып тукуса да, баланың жиде айдан туа алуына авыл халкы, хәтта данлыклы кендек әбиләре дә ышанмый. Өч атнадан туасы чебеш ике атнадан чыга алмый, бала да шулай тиештер, янәсе. Буразнада хужасыннан яшереп оя корган тавык көтмәгәндә чебиләр ияртеп кайткан икән диярсең... Әйтерсең лә монда Әлфинәнең гаебе бар?!

Әлфинә бала чагыннан ук касырка—аллергия белән чиләнде. Әгәр ул чирен онытып, чәй эчкәндә берьюлы ике-өч конфет капса, шул кичне үк аның бөтен тәнен утрау-утрау тап каплап ала, шуның өстенә кычытгырып интектерә иде. Нинди генә үләннәр эчермәделәр ана... Хәтта шул кызыл таплар өстенә әчетелгән арыш камыры да ябып карадылар... Нәни Әлфинәнең мондый чирен бик сөйләп йөрмәсәләр дә, бөтен авыл белә иде. Кичке уеннарда, клубтан кайткан чакларда, кичке сабан туяларында усал егетләргә баш имәсә, аның артыннан «корчаңгы тай», дип, үртәп кала торганнар иде. «Корчаңгы тай» дигән сүз Әлфинә өчен балачакның иң хурлыклы кушаматы! Гаиләдә бердәнбер кыз булгач, Әлфинә Самат абыйның кызы өчен дә, улы өчен дә тырыша иде. Ул аны үзе белән печән чабарга да, урман егарга барганда да иярттә. Көн саен әле печән олавы өстендә, әле утын йөгә өстендә утырып кайткач, Әлфинәгә сәерсенеп карадылар. Ана тагын «Иранай» дигән кушамат өстәлде.

Әлфинәнең тизрәк үсеп житәсә, кушаматлары коелып калырдай зур шәһәргә чумасы килде. Ул анда Аккүз авылында үсмәгән өр-яна егетне очратып, назлы, ягымлы, сөйкемле кызга әверелергә теләде. Һәм менә ул егет авыл тирәсендә Әлфинәнең үсеп житкәнән көтеп йөри.

—Безнең районда озак эшләрсез микән, Фазыл?
 —Ул кадәресең үк белмим. Беренче атнамны гына эшлим әле мин.
 Мастерыбыз Казанга кайтып китте, нинди хәбәрләр белән килер...
 —Алайса син әле авыл саен кызлар күзләп өлгергән кеше түгел?
 Эти әйтә...
 —Тагын нәрсәләр әйтә?
 —Эти әйтә, Каенлыкта су чыгара алмаганның, ди.
 —Моңысына да җавабым юк, Әлфинә.
 —Тагын кайчан килерсең икән?
 —Иртәгә үк, җаяүләп.
 —Әйттем ич, Фазыл, иртәгә кичке сменага ыңдыр табагына чыгабыз.
 Урып-жыюлар беткәч килерсең, яме!.. Анда укулар башлана... Беренче сентябрьдән соң укучылар безне клубка йөртми... Шулай итеп жәйге каникулга чаклы... алла кушса чыгарылыш имтиханнарыннан соң күрешербез.
 —Ул кадәр түзә алмам. Тизрәк күрәсем килә сине.
 —Менә күрешеп торабыз ич.
 —Күрмим, Әлфинә... Дөм-караңгыда да танырлык итеп туйганчы күрүп каласым килә.
 Фазыл, гөлгә кунган кошны тотарга теләгәндәй, сак кына, әкрән генә кызның беләгеннән тотты.
 —Их, бу безнең унынчы, йөзенче очрашуыбыз булса, Әлфинә?!
 —Нишләр иден?
 —Соң менә шушылай, бала-чага шикелле, арабызга жил сыймаслык итәр идем.
 —Мин мәктәп баласы гына әле, Фазыл!
 —Үскәч миңа эләкмәссең шул син.
 —Анысы синең үзеңнән тора инде.
 —Киләсе жәйгә чаклы күрешә алмабыз дигәч.
 —Бүген җаен таптыгыз ич. Авылдан чыгып качмыйм ла мин, тагын җаен табарсың. Бик күрәсең килсә...
 —Ә син үзең, Әлфинә? Килүемне телисеңме?
 —Әгәр килсәң, Аккүз ышпаналарыңнан качкан төсле качышлы уйнамам. Син мине бик җиңел табарсың, Фазыл... Хәзер мине жибәр инде, йә эти эзли чыгар...
 —Озатып куям.
 —Юк, Фазыл! Безнең авылда мине куркытырлык кеше тумаган әле. Сау бул. Исән-сау кайтып житегез. Нәсфия... Нәсфия дим. Сине үзөбезгә кунарга чакырыр идем дә өегездәгеләр кая киткәнәңне белми калганнардыр... Мин киттем.
 Әлфинә китте һәм, үземдә саклармын дигәндәй, Фазылның ярты жанын үзе белән алып китте. Ярты-йорты килеш ничек яшәмәк кирәк?..

Ахыры киләсе санда.

ШИҖҮРИЯТ

Сөләйман

БЕР ДӨНЬЯДАН—БЕР ДӨНЬЯГА...

Хәтсез йолдыз күктә,
Иң якыны—Кояш.

Адам моны күреп белә.

Хәтсез йолдыз күктән өстә—

Адам аны белеп белә.

Адам аны сизеп белә.

Адам шундый—

Күрмәгәнне—күрә белә.

Күрмәгәнне...

якын күрә.

Әллә кемнәр, әллә кайда—

шагыйрь, галим... әллә ниләр.

Адам моны күрми—

белә,

Адам моны белеп белә.

Үзе белән гомер сүткән бәндәләрне

Адам күрә—

күреп белә.

Тик...

күргәнне күрә белми,

күреп тә—күрми,—

күреп тә күрми.

сизеп тә—сизми,—

сизеп тә сизми.

белеп тә—белми,—

белеп тә белми.

Язылганча—килеш-килбәт, бәдән...

Тәңре, шулмы—син тудырган Адам?

* * *

Хэйдэр Бишчев матэменэ

Ап-ак карлар
 явып үтте жиргэ
 Ак кэфенгэ төрөп
 соры көзнэ.
 Ап-ак карлар жэеп
 ээлэренэ
 Искэрткэндэр, ахры,
 Тэнре
 безне.
 Яп-якты Ай
 йөзде кичэ күктэ,
 Кичэге Ай
 бүгөн—кара тамчы.
 ... Күк катына алды
 язымыш-лачын
 Көмөш телле
 татар сандугачын...

* * *

Чиста күңел, изге гамэл, ачык фикир—
 Табигатътэн аермадың, Аллам, шөкер.
 Мэхэббэттэн калдырмадың Чишмэ халкын,
 Горур иттең, матур иттең яшен-картын.

Болгавыр чак болгатса да ачы жыллэр,
 Капласа да авыл өстен яңгыр-болыт,
 Тайгакларда югалтмадың кыйбла юлын,
 Таянычын, халкым, булды сабырлылык.

Сагышлардан сагышларга салды язымыш,
 Юк түгелдер үкенерлек ялгышлыктар.
 Чишмэ суын кой* суыннан аерабыз—
 Тэүбэ диик, тэүбэ дисэк, Тэнре саклар.

Нинди серлэр саклайсың син туган жирем.
 Күргэнсеңдер манарадан Болгар илен.
 Сиэмэдем дә кай арада истең соң син,
 Тарап үттең тамырлардан, Вакыт жиле?

Кизләү суы, чэй суы...

Чэй суында ай яктысы, ай яктысы—
 Чэй суына килгән сылу—Чишмэ кызы.

Вак-вак басып уза кызлар—сыгыла Бүле басмасы,
 Жилфер-жилфер уйный жылдэ ефэк калфак тасмасы.

*кой - диал: кое.

Чияле чиләкләрендә чишмә суы—чәй суы,
Сокландыра яшь кызларның чәй суыннан кайтуы.

Күңелендә чишмә чыңын кабатлый иркәсенә,
Сыгымалы көянтәсе сарыла жылкәсенә.

Бер үк кизләү, бер үк кызыл—суның таме бер түгел,
Дәртләнә дә, моңлана да, моңлана да бер күңел.

Чәй суында ай яктысы, ай яктысы—
Чәй суына килгән сылу—Чишмә кызы.

• • •

Дингезгә килдем.
Барча халык, ахры—
дингездәдер, дидем,

Тауларга мендем.
Барча халык, ахры—
тау тирәли, дидем.

Кинәт килгән бер фикергә кердем.
Шул фикердә, инде,
меңнәр барын күрдем...

Бер дөньяда
мең дөнья бар...

... Дөньяларны бүлеп тора
иләк-ярлар.
Бер дөньядан бер дөньяга
күчә азлар...

• • •

Йөрәк эрүеннән улый-улы
мендәр белән күкрәк арасында
күпме төннәр сыттым
мин, юләр...

Юләрлегем—сагынып сөйләрлегем...
жәрәхәтсез
тумый, тумый мәржән,
жәрәхәтсез—
тумый Сөюләр.

• • •

... Өөлмәсә ватык хатирәләр,
фатихасын бирсә тутаннар,—

тагын синнэн, Тэңре,
нэрсэ көтим...
Күңелемдэ сүзсез догалар...

• • •

Каурыйлары
чэбэлэнгэн асыл кошлар
канат кагып көй-моң сузармы?

И татарның тишкэлэнгэн алифбасы!
Форсат килеп ямалырмы, йэ тузармы?

Чэбэлэнсэ күңел-йомтак жепселлэрең—
төссез-тозсыз ят яңгырар үз сүзлэрең...

... Табигатьтэн, күктэн алып
авазларның
иң затлысын Тэңре салган...
Туган телгэ
тэңгэл имла—кошка канат—
азат жаннан...

• • •

Бер түмгэгэ—
бер гомергэ тигез.
Бер түмгэгэн
бирмэм мең сазлыкка—
гэрчэ
мең сер булып
мең түмгәкле сазлык
тирәнендә...

Түмгәк түгел,—
Гомер бәһасендэ
хэтта
Жан эленеп торган
үләне дэ...

• • •

Таң нурына меңнэр үрелгэндэ—
һич үрелмәс шул ук нурга
хисем.

Бер таң нуры—
бер Хис.

Һәм...
киресе.

1997-1998.

Нурулла Гари́ф

МӘМЕШ БИРДЕ

ТАРИХТАН БЕР КЫЙССА

Автордан:

Борынгы Чаллы шәһәрчеге (1183-1556) хәзерге Балык Бистәсе районының Тәберде Чаллысы авылының каршы ягына урнашкан булган. Ул соңгы тапкыр 1556 елның азында бояр Морозов житәкчелегендәге Явыз Иван гаскәрләре тарафыннан нигезенә чаклы җимерелә. Бу тарихи кыйсса әлеге вакыйгалар барган чорларны баян итүче тарихи язмаларга таянып язылды. Алар: патша китабы, Хәҗи Гәрәй дастаны, Мөхәмәт Заитовның "Чаллы шәһәрчеге турында" дигән тарихи кулъязмасы, Михаил Худяковның һәм Һади Атласиның "Казан тарихы" китаплары, Чаллы төбәге халкыннан җыелган истәлекләр һәм шул чорга караган башка чыганаclar. Җиде ел эчендә Чаллы, Иске Казан, Өтернәс, Кирмән, Жүкәтау шәһәрчеләрендә уздырылган археологик казу эшләрендә катнашып, Алабуга, Арча, Алат буйлары, Саба, Мишә һәм Иске Жори төбәкләре аркылыа буйга узыды. Казан ханлыгы чорында булган Чаллы исемле 33, а бүгенге көнгәчә сакланып калган 21 авылының күбесендә булырга туры килде. Язмадагы атамалар, кеше исемнәре һәм вакыйгалар үзгәрешсез бирелә.

Болай ук авыр булыр дип уйламаган иде бояр Петр Морозов. Нәрсә житмәгән? Үзен күрсәтте бит инде. Чирмешләргә дә куып таратты, Арча ягын да кабат 1552 елдагыдан ким итмәде. Жир дә житәрлек, югыйсә. Мәскәү тирәсеннән башлап Казанга чаклы нинди генә яхшы жирләргә үз кулына тупламады инде.

Бүген нигәдер шомландырып тора әле. Кичен артыграк эчелгән ахрысы... Авыр уйларыннан урамнан ишетелүче мактанышу жырлары да, күнелгә якын тимер чыны белән ат кешнәүләре дә бүлә алмады. Иөрп керү теләге белән урыныннан талпынган гына иде, чатыр ишегендә Кадрәк мирзаның иелгән башы күренде. Ул бояр янына рөхсәтсез керә алган бердәнбер татар иде.

—Кенәз, боерыгын үтәлде. Үз кешеләремне казаклар белән аралаштырып, сакка куйдым. Яхшылап кисәттем,—дип тезеп китте ул.

Уйларыннан бүленгән бояр ана беренче кат күргәндәй гажәпләнәп карап торды. Бозып әйтелгән урыс сүзләреннән тәм табып, ым кагып торса да, ялагай мирзаны өнәми иде ул.

Дорес, ул мирзага үзе белән Мәскәүдән үк бергә килгән кешеләргә

караганда да күбрәк ышана. Аның янында өч еллап кына хезмәт итсә дә, әтисе Камай мирза кебек ышанычлы булды, өметен аклады. Бу токым урыслар тарафыннан сыналган инде. Аларга да шул ук жир, дөнья малы житми. Кадрейка да үзе өчен тырыша. Юллары унса, бүләксез калдырып булмас.

Шулай да бояр усал карашы белән Мирзаны туктатып сүзсез генә ана ишеккә таба күрсәтте. “Бу татарны артык теленә салындырырга ярамас!” Эт артык ияләнсә, иясен тешли. Ләкин артык ерак жиберергә дә кирәкмәстәр. Алардан башка таяныр кем бар? Әле монда яшиселәр алда... Баш бирмәс татарларны кылыч аркылы гына уздырып бетерерлек түгелдер, ахрысы. Берсе ун урыска каршы тора ала бит аларнын. Акыл, хәйлә кирәк. Чатырда ялгыз калган боярны кабат авыр уйлар басты...

Кадрәк мирзаның да күңеленә беренче тапкыр шом төште. “Кенәз нигәдер борчыла,—дип уйланды ул.—Бу тынгысыз тормышның бер ахыры булырмы икән? Казаннан разый түгел идек—болары тагын да кансызрак. Үзенкекә белән, яхшымы-яманмы, үз телендә, кешечә аралашып була иде. Болар бер сүзгә ике тапкыр кабатласаң артка тибү ягын гына карыйлар...”

Мирза, үз уйларыннан үзе куркып, күңелдән генә бисмилласын кабатлап, як-ягына каранды. Шулчак муенындагы чылбыры тартылып китте, ана тагылган тимер төренә салкыны жылы тәнә чәнчеп алды. “Ашыкма, Кадрәк”,—дип куйды ул аңына килеп һәм уң кулының бармакларын бөрештереп мангаена күтәрдә. Ләкин артыгына кулы бармады, якын-тирәдә ана игътибар итүче юк иде.

* * *

Яу булып дошман килүе аларга билгеле иде инде. Аны алдан ук әзерләнеп Мишә буенда көттеләр. Ләкин яу күрәнмәде. Жайдаклар, атларын елга буенда калдырып, алга таба жәяү генә атладылар. Мәмеш Бирденең укчылары кая барганнарын, эшләре унышсыз чыкса, үзләрен ни көтәсен яхшы беләләр. Шуна да яшьләренә алырга теләмәделәр. Алар атларны саклап калды. Яшьләрен күбесе аларның уллары ич. Гайрәтләре ташып торса да, кукурк белмәс ул егетләре әлегә хәйләнә, сугыш алымнарын белеп бетермиләр шул.

Төрле жирләрдән Мишәне кичкән укчылар кабат бергә жыйналды. Атта йөрергә ияләнгән сугышчыларга жәяү бару жайсыз иде. Тик озак барырга туры килмәде. Агачлыктар бетеп, ачыктыкка чыгуга көтелмәгән күренешкә тап булдылар: урманнан бер чакрым тирәсе ераклыкта, үзәлек өстендә, учаклардан чыккан төтен болыт булып күккә жәелгән иде. Укчыларнын бурычы—ачыктан-ачык сугышка кермичә, Чаллы ягына юнәлгән бу яуны һәрчак бимазалап, тирә-яктагы авылларны кисәтү иде. Мәмеш Бирде Арча, Чирмеш якларында, Мишә буйларында урыс белән кылычка-кылыч күп очрашты. Әмма мондый зур яуны әлегә чаклы күргәнә юк иде. Сугышчылар беренче сүзгә аннан көтсәләр дә, аның үз араларындагы иң өлкән авылдашынан узасы килмәде.

—Ни кылабыз, Нуретдин ата, яу бик зур күрәнә. Бар Чаллы төбәгә бергә жыелсак та без алардан күпкә ким булырбыз.

Нуретдин ата, әйтерсәң, шул сүзгә көткән иде. Жавапны тиз тотты:

—Ачык бәрелешкә керү кирәкмәс, оланнар, бары да алдан сөйләшкәнчә булып. Ногай, Кырымнан ярдәм булмаса, жиңүгә өмет аз. Авылларыбызны саклап кала алмабыз, хатын-кызларны, бала-чаганы, мал-туарны ераккарак яшерергә кирәк. Болардан рәхим-шәфкать, миһербанлык көтеп булмый.

Башкалар күтәрелеп сүз дәшмәде. Аларның инде күптәннән уй-теләкләре дә бердәм, язмышлары уртақ һәм билгеле иде.

—Нуретдин ата, Мишә буена кайтып, Чаллыга, тирә-яктагы башка төбәкләргә чапкыннар жиберергә кирәк. Мөмкин булганча без аларны

Мишә кичүендә тоткарларга тырышырбыз. Егетләргә дә күз колак булырсын. Иртәнге якта Мишәнен Ногай юлы кичүендә исән-имин очрашырга холай насыйп әйләсен,—дип Мәмеш Бирде сүзен тәмамлады.

Бергә чакнын калерен белеп, утырып дога кылдылар. Китүчеләр карангы төшкәнчә дип ашыкса, калганнары өчен төннен тизрәк житүе хәерлерәк иде.

* * *

Төн кунарга тукталган урын Кадрәк мирзага ышанычлы күренде. Әле өч-дүрт ел элек кенә монда татар авыллары гөр килеп яшәп ята иде. Алар белән күп иза чигелде. Ясак түләмичә аптыраттылар. Ясак жыючыларнын кайтмый калган чаклары еш булды. Араларында урыслар аз булганлыктан, күбесенчә Камай мирза кешеләре юк ителде. Казан янында кирмән төзеп, урысларнын зур яуларын да кире бордылар алар. Шәһәргә якын бу жирләрдәге авылларны юкка чыгармыйча, Казанга тынычлык булмаячагы көн кебек ачык иде инде. Шуна күрә дә алар Казан көненә калып, анын язмышын кабатладылар.

Кадрәк мирзаның Мишә арьягына чыгып кунасы килмәде. Беренче көнне булса да иркенләп уздырасы иде. Әмма боярнын үз-үзен тотышы анын бар тынычлыгын бозды. Инде карангы төшеп төн урталары якынлашса да, ул учактан-учакка йөрде. Ни эшлисен, эт көнендә калганнарда эт язмышы инде... “Үз сугышчыларын саклый, алга һәрчак әтинен кешеләрен куя. Бу жирдә безнен гөнаһлар болай да күп. Үземнен ышанычлыларымны кисәтим әле, юкка-барга алга ыргылмасыннар”, —дип уйланып, ул үз кешеләре жылышкан учак ягына юнәлде.

Кинәт учакларнын берсеннән өере белән очкыннар чәчелде. Уйларынан бүленгән Мирза учак уртасына кадалган ук күрде. Ул да булмады, тирә-якта дөррәү атлар кешнәде, әлегәчә тыныч яткан сугышчыларнын ачыргаланып кычкырган тавышлары ишетелде. Алар өстенә йөзләргә уklar очты, ыгы-зыгы башланды.

Сакчылар яшеренгән урыннарыннан чыгып, хәвеф килгән якка ташланды. Әмма бу кызыксыну аларга кыйммәткә төште. Берничә мизгелдән ир-атларнын күбесе ук тиеп авып калды. Әле берникадәр вакыт элек кенә тып-тын булган лагерьны ынгырашу, сүгенү, мылтык тавышлары күмеп китте.

* * *

Мәмеш Бирде яугирләренен ышанычлы дуслары—төнге уklar. Беренче орыштан югалтусыз чыгып, алар исән-имин генә Мишәне кичтеләр, алдан сөйләшкән урынга ялга туктадылар. Инде иртәнге салкынлык төшеп килә һәм тагын бер билгесез шомлы көннен яктылыгы инә башлаган иде. Арылган булса да, күзләргә йокы кермәде. Беренче хисләр көчле була диләр. Гомерләре бие сука тоткан, иген иккән куллар, коралны ауда-сунарда йөргәндә генә тотта иде. Инде менә тыныч тормыш сөйгән бу кавемгә дә сынау килде. Ә вакыт сизелми дә үтте. Көндәгечә Ногай ягынан кояш күтәрелде. Тирә-якта гажәеп тынлык, хәтта моңа ышанасы да килми. Менә ничә ел инде Ногай юлынын бушап калганына. Яз башында ук анда алабута, кычыткан баш калкыта башлады.

Ә бар иде бит анын шаулап торган чаклары! Үз гомерендә күпме жыр, хикәят тынлады, шатлыклы язмышлар уртаклашты ул. Очраштыручы, аеручы да, душлаштыручы, туганлаштыручы да иде юл. Сөембикаләр, Сафа Гәрәйләр узды, күпме туйлар ясалы, жыеннар жыйды, йөкләр ташыды ул. Әмма яулар да узды аннан. Анын аша Казаннарда Хажигәрәй белән Сәүтән ханнар яу чапты. Казаннар да жавапсыз калмады. Шуларнын афәтеннән соң юлчылар белән бергә күпме сагышланды, яшь түкте ул. Азмы анын өстендә хужаларына кушылып, тәгәрмәчләр ынгырашты. Менә инде Казанны да, Чаллыны да язмыш тигезләде. Алар икесе дә бер үлчәүгә салындылар.

Язмышлар, язмышлар! Сөз шул арба тәгәрмәчләре кебек күтәрәп күкләргә чөясез дә, пычракларга салып изәсез. Сөзгә карап әйтелгәндер дә инде ул “тарих куласа...” дип. Нидер кыштырдаудан Мәмеш Бирдебәкнең уйлары өзелде. Үлән арасындагы кыштырдау кабатланды. Күрәсен, табигать тә уяна. Көн туу белән кешеләрнең генә түгел, бөжәкләрнең дә язмышы бер-берсенә охшый. Яктылык бар тереклектә дә өмет уята. Аларга да кузгалырга вакыт. Тамак туйдыру, исән калу уйлары гына түгел, ил язмышы шул бу иннәрдә, ир язмышы.

* * *

Петрның шомлануы юкка гына булмаган икән. Ярый ла барысы да шушы төнгә “кичерешләр” белән генә тәмамланса. Ә бит әле алда авыр, озын юл, аның ничек бетәсен бер Алла гына белә. Әнә дусты Салтыковны Арча ягында ни эшләттеләр. Күпме бояр баласы юкка чыкты аның белән. Өч ел элек баш күтәрүче казанлылар кулына әсир төшеп, сонрак кылычтан уздырылган энесе Борис искә төшкән саен һаман да йөрәгә хәлсезләнә. Күпме акча, байлык төкәдим итсәләр дә, алыштыра алмадылар бит аны. Белмим, бу жирдә бер тынычлык табылырмы, әллә гел шомлы уйлар гына йөрерме, төнгә күлгәләр, атылган уклар гына каршы алырмы аларны?

Тагын да шикләндергәнә—бу сугышлар килчәктә үч, каргыш булып әйләнәп кайтмасмы? Әмма ни булса да кире борылырга соң инде. Чаллы кальгасын яндырып, баш бирмәс татарларны туздырмыйча кайтырга ярамый аларга. Горбатыйга ни дип җавап бирер ул? Кансыз Иванга ук ишетелсә ни булыр? Казанны алгач бөтенләй йөгәннән чыкты бит. Ни телсә шуны кылана. Исән-сау кайтылса, бу яу анын өчен соңгысы булыр. Ничек тә түзәргә кирәк.

Беренче төн китергән зыяны яктыргач кына тулысынча кузгалларга мөмкинлек туды. Бер урынга туплану кыйммәткә төшкән, тирә-якта кеше, ат мәтләре аунап ята. Йөзгә якын сугышчыны жирләп, тагын шунын хәтле яралыны атларга салып Казанга озатырга туры килде. Бу мәшәкәтләр ярты көнгә сузылды. Өстәмә көчләр көткән яу ашыкмыйча гына юлга кузгалды. Китүчеләрне озатып, килүчеләргә юл күрсәтүче булып, аларны бары тавык тәпиле яна каберләр генә озатып калды.

* * *

Чапкын Чаллы каласына иртән үк кайтты. Урыс гаскәренең Ногай юлы буйлап килүен дә, беренче тукталышларының Мишәгә житәрәк буласын да ул житкерде. Болай каршылыксыз тиз килсәләр, бүген Иске Йорт тирәсенә житеп, иртәгә Йәмәш авылы тирәсендә булулары ихтимал. Аннан Чаллы каласына ярты көнлек юл кала.

Яшен тизлегендә таралган әлегә хәбәрдән соң, янадан торгызылган Чаллы ханлыгының барлык мәртәбәле сугышчылары кирмән янына жыелды. Сугыш котылгысыз иде. Барысы да моны белә, барысы да әзерләнгән, уйланылган. Шулай да Чаллыда ыгы-зыгы кимемәде. Берәздән якындагы Шиһаздә, Би-йорт, Балхужа авылларыннан да чапкыннар килеп житте.

Яу килү хәбәре Гали Әкрәмнең күнелендәгә авыр уйларын куертып кына хибәрде. Бу көн килчәккә тоеп яшәде ул. Моннан нәкъ ике ел элек казаннарның үтенеченә каршы килмичә, әтисе Йосыф мирзаның ризалыгын алып, үзенә якыннары һәм өч йөзгә якын сугышчы белән Ногай кичүеннән ерак түгел генә урнашкан элекке Чаллы каласына кабат жан өреп, ныгып урнаштылар алар.

Бу яклар да чит түгел ана. Үз гомерендә бу якларны күп айкады ул. Әйе, хыяллар изге, өметләр зурдан иде. Элегрәк казаннарны яратмау апасы Сөембикәнең ачы язмышына бәйле иде. Әмма тормыш өйрәтә икән! Бу елларда тиз олыгайды, дөньяны танырга өйрәнде ул. Әнә бит, апасы язмышына казаннар да дучар булды, мөкерле дошманның чын йөзе тәмам

ачылды. Артта Ногай жирләре, анын туган йорты. Нәфесе туймас кяфер карашының тиздән анда да юнәлсән күрү кыен түгел. Бу жир, бу тугандаш халкын яклап, үзен аямыйча сугышчак ул. Котылу юлы шунда гына! Сынмаска, сыгылмаска, ходай ни генә язса да, Ядегәр хан көненә калмаска иде.

Дөрес, монда ана баштарак шикләнеп карадылар. Чаллыларнын мәртәбәлесе, әтисенен якын дустаны Мәмеш бәк булмаса кыенга туры киләсе иде. Ул хан итеп чакырды аны монда, кирәк чакта ярдәменнән дә ташламады. Гажәеп көчле, сәләтле һәм бары ихтирамга гына лаеклы Мәмеш Бирденен үзен ногайларнын түрөндә хан итеп күрергә теләр иде Гали Әкрәм. Юк шул, бу сәер дөньяны анламассын, әнә казаннар да ханнарын нигәдер һәрчак читтән чакырып, үз көннәрен үзләре күрмәделәр...

Ногай йорты да тыныч түгел. Баштарак урысларга каршы көрәштә ногайлардан ярдәм булачагына да өметләнгән иде ул. Әмма әтисенен якын туганы Исмәгыйль мирза аяк чалды. Яшътән үк комсызлыгы белән дан тоткан Исмәгыйль урыс бүләкләренә табынып көн күрә иде. Шул ук бүләкләргә сонрак башкалар да алланды. Шулай итеп, Ногай йорты икегә бүленеп төмәм хәлсезләнде. Әтисе Йосыф башкалардан узып, артыгын булыша алмады. Житмәсә, урыс кулындагы яраткан кызы Сөембикәнән язмышы да Ногай белән Казан арасындагы мөнәсәбәтләргә бәйлә иде.

Урамдагы тавышлар өй эчендә дә ишетелә башлады. Вақытны бушка уздырырга ярамый. Уйларыннан бүленгән Гали Әкрәм халык янына чыкты. Аны күрүгә сугышчылары кылычларын бердәм чыңлатып алдылар. Халык тынып калды.

Хан әйтәсе сүзен озакка сузарга уйламады, кырыс кына:

—Тирә-яктагы авылларнын мирза, муллаларын чакырып хәбәр жибәрегең. Хан жыны карарыннан башка бер эшкә тотынмагыз, халыкнын күнеленә шом салмагыз,—дип төмәмлады ул сүзен.

Хан яраннары һәм чапкыннар сүзсез генә таралдылар. Кирмән янында берәзгә тынлык урнашты.

* * *

Яу хәбәрән ишеткән Шәехзадә картнын төне тагын да авыраеп киткән сыман булды. Үзе өчен борчылмады ул. Анын инде бу дөңяда ашыйсы ашалган, яшисе яшәлгән. Ә менә Мәмешенә куркыныч янаганын ата буларак яхшы төемлады. Гомер буге ялгыз булды бала. Алты баласы арасыннан бердәнбер ир бала, иң кечесе Мәмеш иде. Сөенечтән “Аллаһ бирде, Ходай бирде” дип шатланышып йөри торгач, исеменә “Бирде” өстәмә кушамат та тагылып калды анын. Әнисеннән яшыләй ятим калгач, кыерсытылган чакта итәкләргә капланып еларлыгы, юанлыгы да булмады. Бәлкәм шуна да әрсез үскәндер, яклаучысы, ир туганы булмагач, барына да үзенә алынырга, кирәк чакта елый-елый сугышырга туры килгәндер ана.

Үсмергә игътибар әз булды. Нишләмәк кирәк, дөңя куып Шәех картнын үз тормышы ат өстендә узды шул. Шулай да ата белән улнын аралары якын, бер-берсенә хисләре кайнар иде.

Гаиләсе Чаллы каласында торды. Ә үзе Чаллы суынын аръягындагы нәселдән-нәселгә күчеп килүче биләмәсендә яши бирде. Яхшылык күрсәтеп, Камай мирзага да үз жирләреннән өләш чыгарган иде. Әмма бу дөңяда бар да уза, бары да үзгәрә шул. Ул чаклардан соң күпме сулар акты, күпме сугышлар узды. Бугады бар дөңяны Камай кебекләр. Бу вакыйгалар арасында Шәехзадәнен бар тормышын таркатканы, хәзергәчә бәгырьләрен телгәләп, иң үкендергәнә Чаллы белән Казан арасындагы сугыш булды. Гаеплесен-хаклысын кем белә инде хәзер?! Шулай да ул чакта Мәскәү белән Кырым арасында булалып калган казанлыларнын күнел белән дә, акыл белән дә анлап булмады. Ыгы-зыгылардан, сугышлардан туйган Чаллы элеккеге кебек үз көнен үзе күрәп яши башласа да, берара ике ут

арасында калып, кабат таркатылды.

Озак тордылар алар капма-каршы, күпме сугышчыларын югалттылар, әмма ике туган берсен-берсе аңламады. Шул вакытлардан килгән таркаулыктан соң хәзер генә каян килсән ул бердәмлек? Ногай, Крым-нарнын ярдәменә дә ышанмый ул. Ачы язмышны үзләре татымыйча, читләрнекен каян белсән алар.

Шулай да Шәехзадә картның күнеле артыгын бәргәләнмәде. Үз гомерендә күпне күреп, күпне аңлады, Мәмеше дә үзе кебек булды. Хәзер дә үзе өчен йөрми, юкса, күпләр кебек күптән үз гаиләсе янына китәр иде. Карт улын исенә төшереп, горуранып жинеллек кичерде. Яна урында гомеренең сонгы көннәрен кичерсә дә, ул белә: дөнья беркайчан да бу хәлендә катып калмас, ул һәрчак хәрәкәттә. Ачы сабак алган халык бу дөньяга күзе ачылып бер күтәрелер әле. Мәрхәмәтле Алла ул барын да күрә, барын да тигезли...

* * *

Тирә-як авыллардан жигүле атларда килеп житкән авыл муллалары, ышанычлы мирза, оланнар озак көттермәде. Билгеләнгән вакытта барысы да хан йортында иделәр. Кече кинәштән соң Гали Әкрәм, Котлы би, Чуралар һәм ханның башка якыннары үз урыннарын биләделәр. Хәл итәсе мәсьәлә кичектергесез булганлыктан, килүчеләрне барлауга әһәмият бирелмәде. Алдан сөйләшкәнчә, Гали хан Котлы бигә сүз биреп ым какты.

—Туганнар,—дип башлады ул сүзен.—Мишә ягынан бүген иртән чапкын кайтты. Урыс явы беренче төнен Мишәнен аргы ягында төнләгән. Яу зур, утлы корал белән туллары да бар. Араларында сатлыкжан Камай этләре дә күп. Алар безнең туган жиребездә инде дүртенче елларын өерләре белән йөриләр. Аерым-аерым йөергә дә куркалар. Монысы безнең тырышлыгыбыз нәтижәсе. Әмма елдан-ел сафларыбыз сирәгәя, өмет иткән ярдәмгә ышаныч кими. Игеннәр чөчөлмичә кала, чөчөлгәннәре жыелмай. Хатыннарыбыз, бала-чагаларыбыз ачлыктан, авырулардан жәфа чигә. Без сугышларның нәтижәләрен дә, урыс явының яклаусыз калган халыкка эшләгән кансызлыгын да истә тоталар. Без, беренче чиратта, кешеләрнең исән-имин булуын, хатын, бала-чагаларыбызның куркынычсызлыгын уйларга тиешбез. Безнең башка ватаныбыз юк. Ләкин шулай да киләчәктәге яшәеш хақына вакытлыча күчәү турында уйланырга кирәк.

Хан кинәшенә авыл муллаларының да, сугышка катнашы булмаган аксакалларның да чакырулы булуы аңлашыла башлады.

—Без бу нәтижәләргә хан кинәшендә барыбыз да бер сүздә буларак килдек. Шулай да күчү мәсәләсендә сезнең уй-теләкләрегезне беләсебез килә. Әйдәгез, барын да уртага алып сөйләшик.

Бу сүзләргә хан әйтте. Авыр чак булганлыктан, эреләнеп торырга вакыт тапмады. Халыкка үз фикеренне белдерү, шуның белән аның күнелен күрү, тынычландыру кирәк иде.

Ләкин тынлыкны башлап бозучы булмады. Хан Гали белән Котлы би сүзләреннән соң күпләргә кабат шомлы уйлар басып китте. Халыкның башына төшкән бу кайгыларның, күчүләргә бер иге-чиге булырмы? Гали Әкрәм күчү мәсьәләсендә каршыларны күрмәгәч, уртақ фикергә килүне үз өстенә алды.

—Бүгенге төн әзерләнү өчен. Иртәгә иртән барыгыз да әзер булыгыз. Калырга уйлаганнарны ирексезләмәгез, авылларга, йорт-жирләргә күз колак булып торырлар. Булган ашлыкны, мал-туарны, эш коралларын үзегездән калдырмагыз. Жәйнен башы гына, кая күчеп кителсә дә төпләнеп алырга вакыт бар. Ногай жирләре бүгенге көндә имин. Жир, көтүкләр мәсьәләсендә каршылыктар булмас. Вакытлыча гына кузгалучыларга бар кирәк-яракларны да жиргә күмү яисә башкача яшерү яхшырак булып. Күп очракларда буш калган авыллар талана яисә яндырыла. Бар халыкны жыеп

коллыкка алып киткән очраklar да күп. Барын да исәпкә алыгыз,—дип тәмамлады сүзен Гали. Ханнан соң Котлы би дә сүзгә кушылды:

—Иртәгә чаклы әле күп нәрсә хәл ителер, барыгызга да кабат хәбәр биреп чапкыннар, юл күрсәтүчеләр жибәрербез. Мөмкин булганча ат-арбалар белән ярдәм итәрбез, алары өчен борчылмагыз. Ләкин үзара сүзгә килү булмасын. Халыкны артык хәсрәткә салмыйча, барын да яхшылап кына аңлатыгыз.

Котлы бинен сүзе бетүгә, Гали хан яу башларыннан кала барысына да чыгарга боерды. Булачак орыш турында сүз алып барыр өчен хан йортында анын ышанычлылары гына калды.

* * *

Бу вакытта Чаллы каласына икенче чапкын да якынлашып килә иде. Ногай юлыннан читләшеп, авылларга кермичә, аргамагын турыдан-туры урман юлыннан гына юырткан бу егет Би Әмирнен икенче улы Зәйнетдин иде. Урманны чыккач Чаллы тауга житәргә бер карыш жир генә калды. Атлар да туган якларынын уйнаклап үскән иркен болыннарын, елгаларынын төмле суларын хужаларыннан ким үз итмиләр, ахрысы. Очып кына кайтты алар сонгы чакрымнарын.

Хан йорты тирәсендә халык кайнаша. Кала, анын янындагы иркен болынлык жигүле атлар белән тулы. Ул бу кешеләрнен үзен күреп, көтеп торуларын аңлады. Хәер, күнелсез хәбәрне ишеткәннәр бугай инде алар. Ара-тирә ишетелгән сүзләрдә энесе Йосыфнын иртәнге якта исән-имин генә кайтып житеп хәбәрне тапшыруын, ә жыелышкан кешеләрнен кинәшкә чакырулы булуларын да анышты ул. Хәзер икенче чапкыннын да сүзен ишетмичә куып та жибәрөп булмагач боларны. Нигә борчылырга, иртәгедән дә күнелсезрәк хәбәр алып кайтмый ла ул.

Чапкынга Гали хан яисә Котлы бидән узып беркем дә сорау бирергә батырчылык итмәгәч. Шуна да Зәйнетдин якташларынын “Нинди хәбәрләр алып кайттын инде, балам”—дигән кебек сораулы карашларын үтенечсез калдыра алмады.

—Мишәнен аргы ягында ук кяферләрнен койрыгына бастык. Монда килеп житкәнче утта өтәбез әле без аларны, —диде ул елмаеп һәм ашыгып йортка узды. Анын әле Мәмеш Бирденең Гали Әкрәм ханга гына әйтергә дигән мөһим сүзләре бар.

Тышта аны жанлы ыгы-зыгы, ата-бабасына булган мактау, үзенә изге дога сүзләре озатып калды.

* * *

Мишә язгы ташу вакытында ярларыннан чыгып киң жәелә торган урыннарнын берсе бу. Элекке су юлларына, үзәнлек, чокрыларга кереп калган кар сулары коры елларда гына кибә. Шуна да табигать тарафыннан сугарылган бу жирләр Казан мәмләкәтендә ин бай көтүлекләрнен берсе иде. Иртә яздан анда хан көтүләре чыкса, жәй урталарында печән чабучылардан өзәлеп тормайды. Күпсанлы юлчы-мөсафирларга тукталу, төн куну урыны булып хезмәт итте. Атларын ашатып, ял иттереп икенче көнне якты күздә алар Казанга житә торган иде.

Казан алынганнан соң менә ничә ел инде бу жирләр ташландык хәлдә. Чабылмаган сулы жирләр баткаклыкка әйләнде, алар тирәсендә кеше үтә алмаслык куаклыклар, кыяк-камышлар үсеп чыкты.

Кадрәк мирза Петрнын кушуы буенча Мишә тирәсеннан әйләнеп кайтты. Әмма шикләнерлек бер нәрсә дә тапмады. Ләкин үзенә үлем яныннан гына узуын һәм бу үлемнән аны кечкенәдән бергә уйнап-үскән авылдашы Жанбатырнын югалып калуы, икеләнүе генә саклап калуын белә алмады.

Бояр Кадрәк мирзаны Мишә буйларын карап кайтырга артык зур

әһәмият бирмичә генә жибәрде. Көпә-көндөз, шушындый зур ачык мәйданда аз саны татарлар һөжүмгә батырчылык итәрләр дип уена да китермәгән иде.

* * *

Зәйнәтдиннен “өтәбөз” дигән сүзендә тирән мәгънә салынган, бу чаллылар тарафыннан уйланган зур хәйлә иде. Яу килгәнне көткәндә дә тик ятмады Мәмеш сугышчылары. Казанны алгандагы кебек көчләрнен тигез булмавы, урыс явының күплегә, яхшы коралланганлыгы аларны гел уйланырга мәжбүр итте. Дөрөс, булачак сугышта аларның күбесе, бигрәк тә яшыләр, яуның уртасына кереп, үзләрен аямыйча сугышырга, бар булган үчләрен шунда чыгарып, англарына тугры калырга әзер. Сонгы дүрт елда үзләре күрөп белгән авылларның кара күмергә калган урыннарын, якын туганнарының күз яшыләрен, үле гәүдәләрен күп күрдә алар. Кырысландылар һәм бу халәттә аларның күбесе, табигатькә ят булмаган курку, үзенне саклау кебек тоемнарын да югалтканнар иде.

Вақытыннан алда олыгайган яшь Мәмеш Бирде гайрәтле азамат ирләрне бер йодрыкка туплый алды. Сирәк кенә үзе дә хисләр дөньясында йөзеп ялгышкаласа да, әтисе Шәех картның төпкә кинәшләрен тыңлап иптәшләре алдында ихтирамын югалтмады. Ходай тарафыннан бирелгән бу жир-суларны, яшәү һәм ирекне ут-кылычтан башка бернинди көч белән дә саклап калып булмас. Изге көрәштә алар мен тапкыр хаклы. Нинди генә авырлык-сынаулар аша үтәргә туры килсә дә, бу жирдә аларның туган кавеме, нәсел жепләре дәвам итәргә тиеш...

Дошманга каршы беренче сугышны Мәмеш Бирде Мишә янындагы киң болында башларга булды. Казан ягыннан килүче урыс явының юлы сазлыктар аша уза. Көздән үк саргаеп кипкән камыш кыяклары әле яна үсемлекләр белән капланырга да өлгөрмәгән.

Өчкә бүленгән Мәмеш Бирде сугышчылары билгеләнгән вакытны көтте. Күп гасырлар буге бергә тереклек иткән табигать гүя үз балаларына ярдәм итәргә теләде, уйнап-шаярып кына искән жыл тагын да көчәеп китте.

Жәяүле төркөмнән иң ишлесен Мәмеш үзе житәкләде. Сугышчылар иртәдән бирле салкынча, дымлы жирдә ятты. Шақтың вакыт узды. Түземлек, сабырлык кирәк иде. Яугирләр асларына жәелгән коры агач, кипкән камышлардан чыккан шомлы тавышларга да ияләшеп бетеп, алардан бер сихри мон таба башлаганнар иде. Көчле жыл, камышларның жиргә иелеп тибрәнүе чаллыларның эшләренен барып чыгасына өметен арттырды.

Икенче төркөм Нуретдин ата белән урталыкта, Мишәнен аргы ягында, урыс явы үтәргә тиешле кичү каршында. Аларның бурычы атларны, азык-төлекне саклау һәм вакыты житкәч, Мишәне кичүче туганнарына ярдәм итеп, куып килүчеләрне тоткарлау иде.

Өченче төркөм Мәмеш сугышчыларының каршы ягында Жанбатыр житәкчелегендә урнашты. Исеме жисемәнә туры килгән бу ир-егет, чаллылар арасында батырлыгы, кызу канлылыгы белән аерылып торды. Шунун аркасында үз иптәшләре арасында соклану катыш курку да тудыра иде ул.

Урыс явының бар хәрәкәтен күрөп торган Жанбатыр өчен вакыт акрын үтте. Бүген Мәмеш булып Мәмеш тә Жанбатырның сүзен көтә...

Чокырларда утлар күптән кабызылган. Менә дошман явы билгеләнгән урынга житеп Мәмеш Бирде белән Жанбатыр төркөме арасында калган бушыкка кереп тулды.

—Укларга ут кабызырга!—дип кычкырды Жанбатыр һәм бу әмер иреннәрдән-иреннәргә күчеп тиз арада йөзләрчә колач ара үтте. Жанбатыр барысының да әзер булуын күрдә. Иреннәре арасынан бер генә сүз чыкты:

—Алага тапшырдык!

Һәм ул кулын селтәп торып басты, жәясен бар көченә тартып беренче укны дошман тарафына ычкындырды. Анын сүзен куәтләп йөзләрчә утлы ук күккә ыргылды.

Бары бер очкын көткән, көздән үк кибеп калган кыякларга шул житә калды, алар чытырлап яна да башладылар. Тирә-якны ут, төтен чорнап алды. Әмма дошман явы да укчыларны күреп алган иде инде. Алар кыннарыннан кылычларын чыгарып дөгрәү укчылар өстенә ташландылар.

Жанбатыр укчылары урыс явын уртала калдырып, икенче укларын үзләре алдындагы камышлыкка жибәрделәр. Бу яктан да урыс өстенә ут-төтен китте. Алдан сөйләшкәнчә, Жанбатыр иптәшләре белән Мишә буена төшөп китте. Башкалар да аларга кушылырга тиеш иде. Дошман явы иккә бүленде. Саклаусыз калган жәяүле урыслар, азык-төлек, сугыш кирәк-ярагы төягән атларнын артында Мәмеш Бирде төркеме күрәнде.

Жанбатырга тизрәк таллыктар арасына кереп юкка чыгарга кирәк иде. Ләкин каннары кызган укчыларга атылган икешәр ук кына аз тоелды күрәсән. Алар тагын ярысып ата башлады һәм... уяулыгын югалтты. Күбесе исә таллыкка посып урыс атлыларнын якынарак килүен көттө. Ике арада сугыш башланды. Ике ут арасыннан чыкан атлылар төркеме татар укларыннан сирәгәя барса да, аларнын очы-кырые юк иде. Акрынлап бар тирә-як ут, төтен белән тулып, берни күрәнемәс булды. Ә орыш әле башлана гына иде.

* * *

Мәмеш Бирдебәкнен сугышчылары урыс явы ягыннан ат кешнәгән, сүнгән тавышларны бик ачык ишеттеләр. Йөрәкнен һәр тибеше гүя Жанбатыр ягына ыргылган ат тоякларынын адымын саный. Иртәдән бирле көткән вакыт житеп килә...

Мәмешнен һәр кул хәрәкәтен аңларга өйрәнгән ир-егетләр өсләрендәге камыш кыякларын алып аттылар. Жанбатыр төркеменә ыргылган урыс явы өстенә сызгырып йөзләрчә ук очты. Дошман сафларында ыгы-зыгы башланды, аңа атлар кешнәве, кешеләрнен кычкырган тавышлары кушылды. Атылган уклар юлында очраган кешеләрне аямаганны, атларны да өйләнөп узмады...

Башы белән ут эченә кереп, аннан чыга алмаган елан кебек, Мәскәү явы үрсәләнде. Аны бер яктан ут кыздырса, икенче яктан Мәмеш бирде укчылары туздырды.

* * *

Бер төркем жайдактар белән үзәнлеккә төшөп килүче бояр бу мәхшәрне бөтен тулылыгы белән, уч төбөндәгеләй күрдө. Әмма Жанбатыр төркеменә каршы кузгалган атлыларны туктату мөмкин түгел инде. Алар үзләренен алданганнын белә алмады. Петр тупчыларга әмер бирде:

—Ядрәләрне Мәмеш Бирде өстенә!

Озак көттермичә туп тавышлары яңгырады, ядрәләр очты. Ләкин аларнын да ярдәме тимәде. Өстән аска таба атылсалар да утлы чуен шарлар Мәмеш Бирде сугышчыларына килеп житә алмады. Якынарак төшкәннәре исә сазга батып пычрак кына чәчте.

Яуның Мишә кичүе тирәсенә житкән башында мәхшәр дәвам итте. Шуна да бояр бар булган куркуын басып үз жайдактарын Мәмешлөргә каршы жибәрде.

* * *

Сугыш көткәннән зуррак унышлар бирсә дә, Мәмешне хисләр тойгысы басып китә алмады. Казан алынунын икенче елында ук жиңү төмен һәм жинелү ачысын татып зур сабак алды, акыл жыйды ул. Күпме якын дусларын югалтты, күпме батыр сугышчылары яу кырында ятып калды. Янында курку белмәс жан дуслары, кинәшчеләре Кончак, Сары батыр, Жан Сәетләр булса, ничаклы өметле, ышанычлы булыр иде бу изге көрәш.

Мәмеш Бирде сугышчыларын барлады. Алар онытылып, бар осталык, көчләрөн куеп дошман явына аталар иде. Шунда ул үз янында яралы

иптәшен күрде. Мәскәү явынын исән калганны аты арбаларына качып, мылтыклардан ата башлаганнар иде.

—Утлы уклар атыгыз! Мишәнен аргы ягына чыгабыз. Беркемгә дә тоткарланмасаң!—дип кычкырды ул коралдашларына. Аннан соң янында тавышсыз ғына яткан яралы яшь егетне кулларына алып, кайту юлына юнәлдә. Мәмеш ялгышмады, бу вакытта аларга бояр атлылары якынлашып килә иде инде.

Утлы уклардан тирә якны төтен баса башлады. Ике ут арасында калган ачык арадан баш күтәрүчеләр яралыларын алып, Мишәгә таба юнәлделәр. Аргы якта аларны жигүле атларда Нуретдин атаның төркеме ут йотып кетә иде.

* * *

Хан утырышына Би-Әмир килә алмады. Казан ягынан килгән хәбәрне алып кайткан кече углы Йосыфтан кабат-кабат барысын да сорашты да, утырышка чакырып килгән чапкыңга, телдән генә сәбәпләрен аңлатып, кире жибәрде. Вакытның хәлиткеч чагы, кадерле чагы. Тыныч холыклы Би-Әмир бар эшләрне дә төптән уйлап башкаручы карт иде. Гали хан да аңлар аны, башка вакыттагыдан аермалы буларак, ана бу юлы Би-Әмирнең акыллы киңәшләре дә, халыкны тынычландырырлык тәэсирле сүзләре дә кирәк булмас. Яу алдыннан ханның, яугирләреннән һәм халыкның бер сүзгә килә алачагына күңеленнән ышанды ул. Хәзерге вакытта бу тирәгә вакытлыча күченеп килүчеләргә ничегерәк ярдәм итеп булачагын уйланырга иде.

Язның сонгы ае узса да, әле төннәрен барыбер салкынча. Балалар белән олыракларны жылырак урыннарда урнаштыру, һәр йортка күпме кеше кергү мөмкинлекләрен дә белү кирәк.

Үз гомерендә күп яуларны күрде Би-Әмир. Көтелгән сугыш—кем жиңүе белән төгәлләнүенә дә карамастан, беркемгә дә шатлык китерми. Аның афәте ялгыз калган хатын-кызлар белән ятим бала-чаганы, картлык көннәрендә таянычы булып дип үстергән улларын югалткан ата-аналарны хәсрәт дәрәжәсində калдырып китчәк.

Үзе дә Казан алынганчы берничә ел элегрәк яндырылган Чаллы каласыннан бар тутаннарын алып, күчеп килгән иде бу тирәләргә. Тынгысыз тормыштан, мәгънәсез сугышлардан туеп, унайсыз жир булса да, бар олы юллар, зур елгалардан читтәге иң яшерен, карангы төбәкләреннән берсенә урнашты алар.

Әмма күрәчәктән, язмыштан монда да качып котылып булмады. Инде менә күрмеш көннәредер, яу булып кабат урыс килә. Чаллы вакыйгаларында үзенекеләрдән шундый жәбер-золым күргәч, кяфердән ни көтәсен? Боларында кешелек сыйфатлары да юк диләр. Әнә өч ел буе инде Казан, Мишә буйларынан шомлы, кеше ышанмаслык, куркыныч хәбәрләр берсен-берсе куып килә тора. Ни житми бу хода бәндәсенә!..

* * *

Мишәнен аргы ягында бары да тыныч. Мәмеш Бирде яралыларны арбаларга салып урманга озаттырды да кичүдә дистәгә якын атлыларын калдырып, башкалары белән Жанбатыр ягына юл алды. Тирә-як һаман да төтен белән капланып бернәрсә дә аңларлык түгел. Әмма Жанбатыр сугышчылары жыйлан жирдә аларны шатлыклы хәбәр көтми икән. Очрашуга төркемнән яртысы да жыйланмаган, күбесе атлылар белән тигезсез сугышны дәвам иттерәләр. Ә Жанбатырның үз янында калган егетләргә Мишәнен аргы ягына кайту юлы да ябылган иде. Аларга ярдәм кирәк! Ару-талуын оныткан Мәмеш бер төркем иң оста укчыларны жыйлап, кабат кичү турысынан каршы якка ташланды. Калганны аты ут йотып кичү тирәсендәге таллыкларга елышты.

Мәмеш Бирде укчылары килгәндә бәрелешнән ин кызган чагы иде. Жанбатыр төркемен урап алган урыслар якынап кылыч сугышына омтылса, таллыкларга ишкергән баш күтәрүчеләр жан тартышып, аларны билгеле бер ераклыкта тотарга тырышты. Берни атышмаган атлылар, сафларын сирәгәйтә-сирәгәйтә бер яктан икенчесенә ташландылар. Ниһаять, Мәмеш Бирде укчылары урыс атлыларының божрасын өзеп, үз иптәшләренә кайту юлын ачты. Бераздан төтен таралып, тирә-юндәге күренеш тә ачыклана башлады. Урысларга өстәмә ярдәм килүе бар. Сугышны дәвам итү куркыныч төс ала бара. Шуна да Мәмеш бар укчыларын акрынлап бер урынга туплады. Тирә-якта башка яудашлары калмагач, Мишә ярлары тирәсендә юкка чыктылар. Әмма кабат бергә жыйлганда арада кайбер иптәшләрен тапмадылар.

* * *

Хан Гали Мишә буеннан кайткан чапкын Зәйнәтдин белән Мәмешкә ярдәм кирәклегә турында сөйләшкәч, ана ярдәмгә үзе белән килгән яраннарын жибәрергә уйлады. Бәлкем урыс явын да ыргы юлдан ук туктатып булып. Мистичлавы Чулман тирәсенә зыян сала алса да, Урай тирәсенән ары якын килгәргә базмады бит. Чаллыларның утлы корал белән идарә итүләрен белгертүеннән дә тәэсире булмый калмас. Шулай да сугыш монда, Чаллы кырларында узар кебек....

Чаллы төбөгәнә ногайларның дустанә ярдәм белән килүләрен дә исбатлар вакыт житте. Жирле халыкның ногайларга карата булган үзенчәлекле карашлары аңлашылмый иде. Тирә-якка бу ике-өч елга ясак жыйрга теләгән урысларны якын да китермәде алар. Тик шулай да алардан Ногай гаскәрен ашату өчен тотылган чыгымнар элек Казан ханнарына түлгән ясакаларының ыргысын гына тәшкил итсә дә, һәрвакыт чаллыларның алардан риза булмаулары, өнәп житкөрмәүләре сизелеп торды. Казаннарда сатлык исемле алган Ногай мирзасы Камай турында, әтисеннән ишетеп, күп хәбәрләр иде Гали Әкрәм. Туган тиешлегә дә бар аның үз нәселләренә. Чаллы төбөгәндә аның турында ишетелгән имеш-мимешләр дә чынга туры килә болай булгач. Бу юлы да Чаллыга таба килгән яуга юл күрсәтүче булып, әтисе, сатлык Камайның кешеләре белән Кадрәк килә.

Ногай мирзалары белән тыныч көн күрә алмагач, Камай мирза элгәрәк үз яраннары белән Чаллы биләмәләренән Казан ягына караган төбәкләрендә жир биләгән иде. Чаллының көчәеп киткән дәверендә казаннарда каршы көрәштә ярдәм булу мөмкинлегеннән чыгып, Хафиз Гәрәй тарафыннан яхшы мөгамәлә күрсәтелде анарга. Әмма кайсы як көчле, шунарга таянган Камай, чаллыларның ашына таш белән жавап бирде. Хәлиткеч вакытта үз кешеләре белән Сафа Гәрәйгә ярдәм күрсәтеп, аның тарафыннан Казан яклы кырымчакларга якынлашты. Урыс файдасына Кырым белән Ногай арасын да суытырга өлгерде ул. Тыгылмаган жире калмады. Менә кайсы гомерләрдән бирле Чаллы кешеләреннән күнелендә ногайларга карата таш ята. Казанлылар үзләре дә куеннарына кара елан сыендырганнарын соң аңышты. Камайның ин авыр чакта Казан каласын калдырып урыс ягына чыгуы, шул электән күнәгелгән гадәт, аның тормыштан алган бер коллык тәҗрибәсе иде. "Иелгән башны кылыч чапмый..."

Камай үз тырышлыгы белән Арча-су буйларындагы яхшы гына жирләргә кул астына кертә алды. Казан алынганнан соң беренче елларда тыныч булмаган Арча ягына калкан буларак та уйланып бирелгән иде бу жирләр. Хәзер менә кайчандыр әтисе кебек улы Кадрәк, инде ике-өч ел баш бирмәгән Чаллы төбөгән бастырып үзенә жир алырга өмет итә. Әтисеннән тормыштан алган тәҗрибәсен сыный күрәмсен....

Шулай да халыкның ногайларга карата булган карашы акрынлап уңай якка үзгәрә. Күбесе хан буларак аны кабул иттеләр инде. Соңгы вакытта халык катнашында хан жыеннары да гаугасыз, үзенә һәм яраннарына карата ихтирамлы мөгамәләдә узды. Сакларга, акларга иде ногайларга булган бу ышанычны.

* * *

Мәскәү явы, ике яктан кысылып, зур югалтулар кичерде. Мишәнен бу ягындагы мәхшәрәннән соң аргы ягында ни көтәр аларны? Әле бит юлның өчтөн бере дә узылмаган. Алда башка мондый зур елгаларның булуын әйтмәсәләр дә, Мишәдән соң башланган кара урманнар да, текә ярлы елгалар да житәрлек икән. Бер сәгәтләр чамасы элек кенә яз сулышы белән яшәгән Мишәнен уң ягы танымаслык булып калды. Бар тирә караучкыл төскә керде, әле дә аерым түмгәкләр, таллыктардан төтен бөркелә. Тирә-якта ынгырашу, Аллага ялвару, нәфрәт катыш сүгенү тавышлары. Бояр Петр Морозов жайдаклары кайтканчы чатырыннан чыкмады. Күнеләндөгә авыр уйларны басарлык түгел иде. Чатырдагы иконаларга карап чукуынды, әмма чүпрәккә буяп ясалган изгеләр жавап бирмәде. Шулай да, тешле йолаларын үтәргә тырышып, азрак күнелен тынычландыргач урамга атлады. Урамда исә Жанбатырлар төркемәннән аерылып калган һәм соңгы укларына чаклы сугышкан унлап тоткын, алар янында казанлыларның атка тагып сөйрәп кайтылган мәетләре аунап ята иде.

Жайдаклар боярның күнеле күтәрелер дип көткәннәр иде. Әмма анын чырае караңгыланды. Тоткын хәлендөгә казанлыларга, аларның үлек гәүдәләренә карашын аңлый алмадылар. Тоткыннарны беренче генә күрүе түгел ләсә! Ул дошманнарына сокланып карый сыман тоелып китте. Һәм бу, чыннан да, шулай иде. Бояр үзенен бары акча хақына хезмәт итүче башкисәрләрен, адым саен жир белән мал турында гына уйлаган ялагай Кадрәк мирза токымнарын уйлап уфтанып куйды. Алдындагы азамат ирләрнең берсенә генә дә үзенен башкисәрләрен унарлап алыштырыр иде ул.

Үзләрен ни көткәнән яхшы белгән тоткыннарның күзләрендә ялвару да, курку да күренмәде. Алар дошманнарын тыныч кына күзәтә бирделәр.

Ниһаять, бояр карашын тоткыннардан алып, жайдаклар башлыгы Никитага күчерде:

—Югалтулар зурмы?

—Әмма Никита бабасын кирәгеннән алда ярысуны урынлы дип тапмады.

—Йөкчеләр, утлы корал йөртүчеләр арасында үлүчеләр бар. Атлылар турында алай әйтә алмыйм. Минем кул астындагылары арасында берничә генә,—дип котылды. Аннан соң тоткыннарга мыскыллы караш ташлап.—Нәрсә боерасыз?—дип сүзгә икенчегә борды.

Ләкин бу дөньяда күп алданып, үз күзә белән күрмичә бернигә дә ышанмаска, барысына да, шулай ук балаларына да шикләнеп карарга өйрәнгән бояр ашыкмады.

Тоткыннардамыни кайгы, барын да үз күзләре белән күрәп кайтырга кирәк! Бояр ат соратып алды. Куштаннары аны шунда ук ияргә менгертеп тә утыртты. Бояр иярченнәре белән яуның алдагы, туздырылган башына юл алды.

—Кадрейка исәнме?—диде ул берәз баргач.

—Ул безгә очрамады, нәрсә булсын ана, йөридер шунда арбалар арасында буталып.—Никита бабасының нидәндер шикләнүен сизенә, анын исә ул шикне тагын да артырасы килә иде. Шуна күрә сүзен бик үлчәп кенә әйтте.—Мишә буйларын күзәтеп кайткан. Нәрсә карап йөргәндер инде,—диде.

Ә карт бояр шикләнүдән битәр алдагы көннәрдә яуны Чаллы якларына ничегрәк хәвеф-хәтәрсез илтәп житкерү турында уйлана иде. Чөнки ул Кадрейкага ышана, кинәшләшәргә яраклы бердәнбер кешесә дә бары ул гына. Яратмаса да, күрә алмаса да ышана, чөнки аларның юллары да, теләкләре дә бер. Бүтән юллары да чаралары да юк. Кияүләре Никита белән Юрийны тезгенләү өчен дә кирәк Кадрәк мирза. Мирза үзе дә мактаган саен артыгы белән тырыша торган кеше.

Алар сүзсез генә каты бәрелеш, орыш булган жиргә килеп життеләр. Бояр алдында кот очырырлык күренеш ачылды. Барысы да бик ачык

анлашыла иде инде. Яуның башы төмам тар-мар ителгән, туздырылган. Күз күреме житкесез кыр йөкчеләр һәм ат мәетләре белән тулган. Бөтен тирә-якта ауган арба өемнәре. Алардагы мал, сугыш кирәк-яраклары барысы да туздырылган, яраксыз хәлгә китерелгән иде.

Бояр боларга игътибарсыз бер караш кына ташлап алды да юлын дәвам иттерде. Мондый күренешләргә күнегелгән, гайре табигый тоелырлык, искитәрлек бер нәрсә дә юк иде. Сугыш югалтуларсыз булмый. Ярлы-ябагай йөкчеләре дә табылып анысы, тик менә атлары әрәм. Шулка аның күз алдына баягы горур тоткыннар килеп басты. Жәзаның иң авырын, катысын бирәчәк әле ул аларга. Канга баткан Казанга алып кайтып... Бу чаклы югалтулардан соң Горбатый алдында да акланырга кирәк бит әле.

Яу кырында бераздан Кадрәк мирза очрады. Баштанаяк суга чыланган мирза үлгән атны арбадан тугарып маташа иде. Боярның килүен күргәч ул, утның иң уртасында кайнаган кеше сыман бояр алдына килеп баш иде.

—Иә, ни әйтерсен, Кадрәк?

Мирза жавабын күптән әзерләп куйган булса да тиз генә дәшмәде. Боярга аның ярдәменнән башка авырга туры киләчәк. Моңы ул яхшы белә. Шулай ук чаллыларның рухын да яхшы анлый. Мәскәү белән ногайларга гына түгел, Кырым яклы казаннарда да теш ыржайтырга күп сорамады алар. Заманында көчләренә акыл да өстәсән, ерак, һай ерак китәселәр иде....

Бәлкәм инде хәзер боярның үзенә дә акыл керер, Мишәнең аргы ягына игътибар белән карар. Бер авызы пешкәч, суны да өреп кабар. Әтисенең күпме кешесен югалтты ул шуның аркасында. Кадрәк бар батырлыгын жыеп Петрга сүз катты:

—Минем сезгә үтенечем бар, кинәшләшәргә кирәк иде.

Әмма бояр бик зур игътибар бирмәгәнә сабышып, ана үз артыннан иярергә кушып ым какты да борылып, юлын дәвам иттерде. Ләкин барган саен үле гәүдәләренң артуын күрүп, башка бара алмас булды. Жәяүле яуны житәкләгән кече кияве Юрийга күзенен агы белән генә карады да:

—Сотенныйларның барысын да минем янга жый,—дип боерды һәм атын тау агында калган чатырга таба борды.

* * *

Мәмеш Бирде үзенен сугышчылары белән Мишә елгасыннан биш-алты чакрым аскарак төшеп туктады. Яуны күздән югалтмас өчен күзәтергә калдырылган унлап жайдактан башка, исән калганны барысы да монда иде. Дөрөс, урыс явының үз хәле хәл, эзләнергә чыкмас. Шулай да сакланганны саклармын, дигән ди бит. Инде бүгенге орышка нәтижә ясарга да ярый. Туасы көн турында да уйларга кирәк.

Сүзендә тормаган кешегә Мәмеш Бирде башка чакта бик кырыс була иде. Шулай да арбада яткан яралы Жанбатырга каты бәреләргә яхшысынмады. Туган жирләренә дошман явы килмәсә, бу унайсызлыктарны, авыр кайгыларны кичерер идемени соң алар?

—Хәлләрең ничек, Жанбатыр, яраң артык сызламыймы?

—Авыртуга гына түзәрлек, күнел сыкрый, Мәмеш. Кайтмаучы егетләр алдында гаебем бар кебек. Бер урындарак тупланган булыр идек тә бит. Кем барысын да алдан уйлап бетерә, сөйләшәнгән иде дә бит югысә.

—Борчылма! Тынычлан!.. Изге көрәштә шәһит киткәннәренң барысы да олмах түрендә буласы, Алла боерса. Югалганның жирләргә ашыкмыйк әле, бәлкәм кайтып та керерләр. Безгә дә юлда Мишә арыягынан байтак кеше чыгып кушылды.

Жанбатыр кайтарып берни дә әйтмәде. Үзе турында сүз кузгатырга уйлаган иде. Әмма Мәмеш өлгөррәк булып чыкты:

—Бүген үк кузгалырга туры килер. Юлда ярдәмгә килүчеләр дә очрар.

Аларга да тапшырасы сүзләр бар. Шулай да Чаллы тирәсенә житәрәк унга борылып, күлләрне узгач, Чулман бие урманнарына таба ылышырсыз. Чаллы ягындагы авыллар да шул якка күченерләр, дип уйлыйм. Югары Чаллылар да шул якларга кузгалса, бәлкәм, Айбикәнне дә очратырсын әле. Сина дәваланасы, ял итәсе бар. Шифалы куллар кирәк сина...

Жанбатыр очрашуны азагы якынлашканын сизенә иде инде. Ул Мәмеш Бирденең кулын каты итеп кысты да уйлаганнарын әйтеп калырга ашыкты:

—Мәмеш, үзеңне сакла! Барыбызның да ышанычы, өмете синдә. Гали Әкрәм, Котлыби дә бары сина гына таяналар. Үзең дә андыйсын булыр...

* * *

Тирә-яктагы авыллар умарта күчедәй гөж килде. Яшен тизлегендә таралган хәбәр аларның барысына да шом салып өлгергән иде инде. Әйтерсен, гарасатлы, яшенле янгыр якынлаша—кешеләр күнеленә кара шом, курку хисе инде. Әмма яшәүгә омтылыш шулкадәр көчле иде ки, шушы табигый теләк берникадәр вакыттан соң кешеләрне бу халәттән чыгарып, саклану чаралары эзләргә мәжбүр итте.

Сонгы елларда тирә-якта авыллар шактый ишәйгән иде. Казаннан, башкала янындагы жәйләүләрдән качып котыла алганнарның бер өлеше Мишенән түбән агымына юнәлсә, икенче өлеше борынгы Чаллы якларына, Чулман буйларына сыенды. Шомлы хәбәрләр, кеше ышанмаслык хәлләр дәрәслеккә туры килсә, монда калып, дошман явыннан мәрхәмәт, яхшылык көтүнең мәгънәсе юк иде инде. Моңысы халыкка бик ачык анлашыла иде. Ике юл бар: йә коллыкка озатылганнарның язмышын уртаклашасын, яисә кабат тагын да ераккарак китеп кара урманнар ышыгына юнәлсәң. Туган якларны, көйләнгән тормышны, йорт-жирләрне ташлап китү авыр булса да, ышанычлырак, өметләрәк иде. Дәрәс, өченче юл да бар һәм аны сайлаучылар да юк түгел. Югары Чаллыларның элекке авылдашы Камай мирза шундыйлардан. Күке кебек бер урыннан икенчесенә жинел генә күчеп йөргән, туган илсез, телсез, динсезләр юлы ул.

Чаллы суы буенда бер-берсенә терәлеп утырган авылларда күбесенчә хатын-кыз һәм бала-чага. Ир-улары менә ничә ел инде, туган жирләрен яклап, туган төбәкләрен саклап, яудан кайтып керми. Югалтуларның, авырлыкларның иге-чиге күренми. Халык бетмәс-төкәнмәс тынгысызлыктан, билгесезлектән туйды. Барыннан да берьюлы һәм бөтенләйгә котылып өчен күпләр бик еракларга да күченеп китәргә әзер. Ике-өч елда гына да берничә тапкыр күченергә мәжбүр булган, күчүнең бар авырлыгын үз жилкәсендә татыганнар да, гомер-гомергә Чаллы буйларында тормыш кичергәннәр дә бу тирәләрдән ераккарак китәргә булдылар. Гомер-гомергә Чаллы төбегендә тынычлык булмады. Казаны да, Ногае да, инде менә урысы да урап китми бу якларны. Чаллы каласы да кабат-кабат торгызылып, нигезендә катлам-катлам көл булды. Әле жәйнең беренче көннәре генә. Ераккарак китеп, салкын кышлар житкәнче урнашып өлгерергә мөмкинлек бар. Ни үкенеч, бу авырлыкларының иң олысы кабат хатын-кызлар һәм картлар өстенә төшәчәк. Бу качу түгел, вакытлыча саклану чарасы. Ир-егетләр дошман явын тоткарлап монда калачак.

Шулчак кайтып килүче авыл көтүе күренде. Күрәмсен, хәбәр аларга да барып ирешкән, кайту юлына чыкканнар. Хайван булып хайван да сизә шул кеше кайгысын. Көндөгедән иртәрәк кайтсалар да, ничектер тавыштынсыз киләләр, әйтерсен лә, хужалары янына кайтып, кайгыларын уртаклашырга ашыгалар.

Өйләренә житәрәк, Айбикә яшь баласын күтәргән Көнсылуны күрәп алды. “Ай бала, бала, синен кебекләргә тагын да авыррак бит”,—дип уйлап алды ул. Моннан өч ел элек кенә Көнсылу, Сары батыр житәкчелегендәге баш күтәрүчеләр тарафыннан торгызылган Өтернәс калгасы жимертелгәч,

канга батып, көлгә калган авыллардан качучылар ташкынына элөгеп, Мишә буйларына килеп чыккан иде. Эти-әнисен, якын туганнарын югалткан, хәзергәчә кайда икәннәрен белә алмаган бала баштарак елады да елады. Ул чакта урыс явынын, Казаннарға якынарак булган авыллардагы кешеләрнең күбесен Мәскәү ягына куып алып китүләре турында күп сөйләделәр. Бу хакта Айбикә еш ишеткәләп торса да, Көнсылуга сүз ишеттермәде. Очраган бер кешедән сорап, Көнсылу турында хәбәрләр жибәрәп торсалар да, җавап булмады. Вақыт барын да юа, күрәсен. Көнсылу да акрынлап ияләште. Жанбатыр еш кына өйдә булмагач, Айбикә аны үзләренә алган иде. Бергә торулары да ярдәм итте бугай, Жанбатырның энесе Кадербәк белән тиз арада бер-берсенә ияләшеп китеп, матур гына тормыш корып жибәрделәр. Этиләреннән калган бер йортта, абыйлы-энеде булып тору ышыләр файдасына иде. Аларга карап Айбикә белән Жанбатырның да тормышларына ямь өстәлде.

Көнсылуга да куркыныч хәбәр, имеш-мимешләре белән авыл өйләренә бәреләп кайта-кайта ишетелгән иде. Үткәндәге жан өтәрлек кичерешләре күнелендә янарды, кулындагы сабыен куенына кысып, ул ни әйтергә белмичә апасы Айбикәне көтте.

* * *

Мишә буендагы мәшәкатъ Мәскәү явына икенче көнгә дә житте. Көтелмәгән һөжүм, югалтулар боярны тәмам чыгырыннан чыгарды. Кичтән сөйләшкәнчә, иртәнге яктан ук бар яуны бер урынга туплагач, атлылардан торган гаскәргән зур өлеше Мишә арьягына чыгып китте. Әмма тирә-якны аркылыга-буйга инләсәләр дә шикләнерлек нәрсе тапмадылар. Шулай да бояр ашыгырга уйламады. Бу яклар Мәскәү белән Казан арасы түгел. Казан арасы элек-электән йөрелгәнгә бар жирләре, юллары таныш. Монда исә шикләндерә иде. “Бүгеннән соң һәр адымны уйлап атларга туры килер,—дип сөйләнде бояр.—Бу чаклы тырышып жыйган байлыкны төмен дә татымыйча ничек калдырып китмәк кирәк”.

Мәетләрне жирләп, яралыларны Казан ягына озатырга әзерләделәр. Арбалар артына йокы күрмәгән ач тоткыннар бәйләнде. Әмма ничек кенә карасан да, яудан аерылып кире Казанга борылган зур төркем йолкынган, таланган карванны хәтерләтә иде. Унлап тоткын белән генә бу чаклы зур югалтуларны Горбатый алдында берничек тә аклап булмайчак. Киресенчә, канга баткан тоткыннар үзләренә ихтирам гына уятчак. Болар Казан-су каршында эшләнгән дарларга да елмаеп кына менәр. Бояр барын да уйлады. Шуна да Мишәнең аргы ягын айкаган атлыларга, якын тирәдәге авылларга барып, кем очравына карамастан, барын да тоткын итеп алып килергә кушылган иде. Әмма аларны, алдан кисәтүле булганлыктан, бары буш авыллар гына каршы алды. Тагын да арырак барырга исә алар үзләре кыймады. Житмәсә, юлда казанлыларның төркем-төркем атлылары бер күренеп, бер юкка чыккалап торды. Аларның һәр адымы күзәтү астында иде. Шуна да Никита, казанлыларга ногайлардан ярдәм килгән, дигән имеш-мимешләр алып кайтты, үзен бояр алдында шулай аклалды.

Карт бояр княвенен хәйләсен аңласа да, дәшмәде. Бу сәбәп Горбатый алдында, югалтулардан аклану һәм тагын да өстәмә ярдәм сорарга яхшы сылтау иде. Барын да тагын бер кат уйдан кичергәч, ул тиз генә писарен чакыртып, Горбатыйга хат яздырды. Анда: “Хөрмәтлебез Петр Иванович, мин бояр Петр Морозов сезгә житкерәмен ки, Казанда чакта безне уйландырган һәм тагын да саклану чаралары сораган эшләрнен дәрәслеге хак булды. Мишә буйларына житерәк без казанлылар белән ногайларның берләшкән ике бик зур гаскәренә каршы тордык һәм бүген аларны Мишәнен аргы ягында таркаттык. Мин уйлыймын ки, алга таба да аларның Чаллы дип аталган ныгытмаларына житкәнчә орышлар әле күп булыр. Шуна да, үзбездән өстенлегезбездән бәхәссез икәнлеген күрсәтү өчен, сезнең зур гына өстәмә көч һәм тагы да углы корал белән ярдәм итүегезне үтенәм” —диелгән иде.

Бояр үзен Горбатый-Шуйский урынына куеп карады да елмаеп алды. “Казаннарда калтырап утырасы килмәсә ошар, ул да бит Иван алдында минем хәлдәге кебек. Кая китәрсен, Горбатый?!” Шуна күрә дә бояр писарьга юлламага тагын өстәмә юллар яздырды: “Мишә буенда ярдәм көтеп калам”, — дип тәмамлатты. Үз ялганына үзе дә ышана башлаган бояр, ярдәм яисә башка берәр хәбәр булмыйча, Мишәненң аргы ягына чыкмаска хәл итеп куйган иде инде.

* * *

Мәмеш Бирде азык-төлек, кирәк-яраклар, алмаш атлар белән Нуретдин атаны төн кунган жирдә калдырып, сугышчылары белән кичә генә орыш булган жирләргә юнәлде. “Әле кояш чыгып кына килә, шулай да дошман күзәтүе астында йөргәнче аның бар эшләрен дә күреп-белеп торуың хәерлерәк”. Шуна күрә алгарак күзәтүчеләр дә жибәрде. Әмма бу юлы саклану чаралары кирәгеннән артык иде. Мишә буеннан чигенеп, тау башына менеп кунаклаган Мәскәү явы төне буге керфек тә какмыйча үзе һөжүм көттә.

Ниһаять, элегрәк жибәрелгән атлылардан чапкын күренде. Мәмеш аны түземсезлек белән көтсә дә, сулышы капкан чапкынны сорау биреп ашыктырмады. Хәбәр белән килгән яшь егет урыс явының, кичәге орыш булган урыннардан бер-ике чакрым ераклыктагы калкулыкка урнашуын, яу эчендә ниндидер ыгы-зыгы хөкем сөрүен житкерде. Ул арада икенче чапкын да кайтып житте. Аның сөйләвенчә, урыс гаскәрененң бер өлеше Казанга таба, икенчесе Мишә ягына ул алган. Аларның юлларын бүлеп, дошманны безар талкырга жыенган Мәмеш Бирде кешеләрен жыеп, тиз генә урман почмагына слышты. Һәм, чыннан да, безар вакыт узуга ук юлда атлылар төркеме күренде.

Әмма каннары кызган, йодрыклары төйнәлгән чаллыларга кылычларын кыннарыннан чыгарырга жай табылмады. Никита атлылары урманга якын да килмичә, Мишәненң югары ягындагы ачыклыкларда утырган һәм хәзер инде кешесез калган Карамыш, Колай һәм Дүрт Өйле авыллары ягына юл алып, тиз арада күздән югалдылар.

Мәмеш Бирде, урыслар белән яңа очрашу эзләп тормастан, төн кунган урынга кайтырга әмер бирде. Яңа оешкан ханлыкның халкына яңа тарафларга күчү өчен, ә сугышчыларга алда торган яңа бәрелешләр алдыннан вакыт оту кадерлерәк иде.

* * *

Акрын гына таң атты. Жил дә исми, кошлар да сайрамый. Әйтерсен лә табигать үз балалары белән бергә үзенә дә куркыныч янаганын сиземли. Яңа туып килүче көн тагын нинди мәшәкәтләр алып килә икән? Әлегә бу беркемгә дә билгеле түгел иде.

Халык тынычлыгын, сабырлыгын саклый белде. Күз яше дә, сыкрау да юк. Авыр вакытларда, якыннарын югалтканда да тешен кысып, кайгыны тышка чыгармаска гадәтләнгән кешеләр барын да эчкә йотты.

Бары берни анламаган кечкенә сабыйлар гына иртәнге тәмле йокыларыннан уятуның сәбәбен аңламыйча, елап тавыш бирделәр. Әле анда, әле монда капкалар шыгырады, төялгән йөкләреннән авырлыгыннан арба төгәрмәчләре ынгырашты.

Авыл жыены кичтән бер карарга килә алмаган иде. Табигый ки, күчүне кирәккелге барысына да бик авыр тәсир итте. Уйланьрга, аңлашырга кирәк иде. Мондый авыр чакларда бергә булуның өстенлеген дә яхшы аңлый иде алар. Беркая да аерым гына чыгып китеп булмый. Авыл халкы узара гына түгел, ул бөтен тирә-ягы белән туганлашып, кырыкмаса кырык жеп белән бөйләнгән. Аларның берсен генә өзү дә күпме кешегә күнел ярасы ясап, авыр хисләргә төшерә иде.

Айбикә белән Көнсылу әллә кая, ерак-еракларга китү турында уйлап та караганныр иде. Хәер, ир-аттан башка яшә балалар белән ерак китеп буламы сон? Урыс явы узардай юллардан читкәрәк, үз авылларынан Чулман ярларына таба жиде-сигез чакрымнарга, урман эчендәге сулы инешләр буена гына китәргә кирәк сыман тоела иде. Хәер, бер алар гына түгел, башка бик күпләреннән дә фикере шундый иде. Ни әйтсәң дә, күбесенен язмышлары уртаҡ.

Әмма тәнне йокысыз уздырган авылдашларның барысы да күчеп китүнең котылгысызлыгын аңлап өлгөргән иде инде. Иртән сөйләшөп тору булмады диярлек. Әле кичә кич кенә китмәскә дип хәл итеп куйганныр да язмышларына буйсынды, китүчеләрдән дә ныграк ашыктылар.

* * *

Хан Гали Әкрәм үзенә бик ышанган кешесе Котлы би белән кинәшөп, сугышчыларның бер өлешен авылларга ярдәмгә жибәрде. Әмма алар барып житкәнчө, кыр капкаларынан күчөнүчеләр агымы чыга башлаган иде инде. Ярдәм итә алырлармы, яклап-саклап калып булырмы аларны?

Ханлык үзөгәнә якын урнашкан авыллар бигрәк тә хәвефтә иде. Сугыш шауқымы аларга тими калмас. Монда калу үлемгә әзерләнү белән бер. Шуна күрә дә Мәмлә, Түбән Чаллы, Иске Йорт авыллары бар булган мал-мөкәтләрен төяп, туган яклары белән мәңгегә сабуулаштылар.

Мөкәтлыча гына китү турында уйланганнырның да күбесө бу якларга бүтән кайтмаячакларын, кайтканныр да туган нигезләрендә бары кара күмер өсмнәре генә көтәчөгән әлегә белә алмый иде.

Төнәктәрак урнашкан Мәсләк, Бикчүра, Мәмләләр үзләренә таныш булган Сөн якларына юл алды. Әлеккө Чаллы каласыннан чыгуы Иске йорт, Шиназдә, Түбән Чаллылар үзләренә туганныр Би-Әмир янына, Пимәр якларына юнәделәр. Урта, Югары Чаллы, Котлы Чаллылары бөтен авыллары белән Ногай юлы буйлап Чулман якларына таба юл тоттылар. Бу агым барган саен зураеп, аларга юл өстендә утырган Балхужа, Шымбы авыллары кушылды. Юллардан сыяр-сыймас барсалар да, иртә яздан бирлә күпмө хөзмәт куөп, барлы-юклы сонгы ашлыкларын чөккөн басу кырларын таптамаска тырыштылар. Атлы урыс явы тарафыннан кабат-кабат тапталуга да карамастан, жөй унышлы килсә, ужомнар котырып үсөчөк. Жыярга хужалары гына булырмы?

Көн кичкә авышты. Чаллы тирәсен үлем тынлыгы басты. Ханлык тирәләрендә генә тормыш чаткылары сиздерөп, атлылар төркемө арлы-бирлә килөп чабышты. Кирмәндөгеләреннән күнелләренә беразга тынычлык инде. Хәзөр аларны дошманга каршы торганда бала-чага, хатыннарының өзгәлөнгән күз карашлары телгәләмөячөк. Алар барысы да хөвөфлө жирләрдән еракта. Үзләре белән берәр хәл булса авылдашлары ярдәмсөз калдырмайчак.

* * *

Урыс гаскәре ярдәм көтөп тагын икө көн торды. Казаннан өстәмө көчләр килсә дә, бояр канәгәт түгел иде. Горбатый үзө өчен күбрөк курка күрәсөң, Казанны саклау сылтавы белән Мәскәүдән килгән яна гаскәрнән зур өлөшөн шунда калдырган.

Бояр үзенән кияүләре белән кинәшөп алды. Кадрөк мирза белән аерым сөйлөштө, һәм әйлөнөч булуга карамастан, Ногай юлларынан читлөшөп, Лаеш якларына таба кузгалды.

Чулман буйларында элек-электән тормыш кайнаган. Монда урманнар сирөк, табигать күбрөк ачыклыклардан, уйсү үзәнлекләрдән гыйбәрәт иде. Бу якларның тагын бер унай ягы шул иде, элөгрөк бу тирәләрдөгө Лаеш, Чаллы кичүләре тирәсеннән бояр Мстиславский узган. Шуна күрә татар авыллары сирөгөйгән, аларның урынары күмер өсмнәре, алабута, шайтан таяклары белән капланып өлгөргән инде. Чаллы тирәсенә житәрөк

башланачак тоташ урманнарда чаклы бу иркен кырлардан, юлның иң зур өлешен хәвефсез узарга була әле.

Дөрес, азык-төлекне бик иркен тотып булмайчак. Казанда чакта, Мишә төбәгендәге авылларны талап, азык-төлекне тулыландыру турында уйланылган булса, монда әлегә баш исәнлегә турында күбрәк кайгыртырга туры килә.

Әлегә мөмкинлекләрнең барын да күз алдыннан уздырып, бояр белән Кадрәк мирза озақ кинәштеләр. Бояр Кадрәкне өнәп бетерми. Чөнки ул урыс динен кабул итсә дә, аның өчен барыбер татар булып кала иде. Шулай да сөйләшүдән соң, картлык көнөндә бары тынычлык кына яраткан бояр аннан канәгать калды. Ө мирза үзе—“Казан барыбер элекке Казан булмайчак инде, ә алда әле күз күрер. Мишә буендагы югалтуларга бояр үзе гаепле. Башта ук тыңламады, хәзер кадеремне белер”,—дип уйланды.

* * *

Урысларның Мишә буенда туктап калу сәбәбен нигә юарга да белмәделәр. Узган орыш нәтижеләре Мәмеш Бирде сугышчыларын дошман явына каршы барырга гел ымсындырып торды. Чаллыдан углы корал белән коралланган сугышчылар килү дә дөртләнделәр жибәрде. Әмма үзләреннән күпкә артык һәм яхшы коралланган гаскәргә һөжүм итү өчен уңайлы шартлар кирәк иде. Мәмеш Бирденең байтак яугирләре гомер буге жир сөргән, иген иккән авыл ир-атлары гына шул. Баскынчылык, талау сугышларын кәсеп иткән урыс явына һөжүм итү түгел, каршы торырга да авыр аларга. Болай да һәрберсе үз борчуын үзе белән йөртте, туганнарын, бала-чагаларын исләреннән чыгармыйча эчтән янып йөрделәр.

Мәмеш Бирде үзе дә ялгыз йортта калган әтисе Шәехзадә картны уеннан чыгара алмый иде. Дөрес, апалары, авылдашлары ялгыз калдырмаслар, ә шулай да кем белә? Әтисе дә үзе кебек, күнелен бер нәрсәгә куйса, аны аннан аерып алырмын димә. Бу авыр вакытларда, хәлиткеч сугышлар якынлашканда әтисе белән сөйләшсә, аңлашасы, аның ризалыгын аласы килә иде.

Ләкин соң иде инде. Мәрхәмәтсез дөньяны мәңгегә калдырган Шәехзадә картны гомере буге үзе яраткан, яклаган жиргә индерәләр иде. Соңгы тапкыр күзләрен йомганда, бердәнбер улының янында була алмавына үкенмәде ул. Туган жир азатлыгы өчен изге юлда булуы мәгълүм иде.

Урыс гаскәре икенче көнне дә бер урында кала бирде. Мәмеш Бирде, авылдашларының кичәдән бирле ут йоткандай борчылып йөрүләреп сизеп, Чаллы якларына кузгалырга кушты. Сугышчыларга да ял кирәк. Дошман явы да өстәмә ярдәм көтә.

Болай булгач, хәл тагын да катлаулана төшә. Аларны бер-ике көн тынычлыкта калдырып, уяулыларын югалтырга кирәк. Шуңа арада исә аларның бары уяны ачыклагач, кабат әзерләнеп каршы алырга булур. Бу вакытта алар Казаннан тагын да ераграк китеп, ярдәмгә тиз генә өмет итә алмаслар. Үз атлыларына бу бер көнлек юл.

Шундый уйлар уйлап, Мәмеш Бирде олырак авыл агайларын жыйды, барысы белән дә яхшылап кинәште. Ө алар хәлләренә керә белүче Мәмеш Бирдегә кабат бер сокланып, шатланышып аның белән риза булдылар. Бер уйга килгәч, икенче көнне дә әле кузгалырга уйламаган урыс явын күзәтергә кешеләр калдырып, алар туган төбәкләренә юл алды.

* * *

Мишә буйларыннан кайтучы яугирләргә буш авыллар гына каршы алды. Юл өстендәге Йәмеш, Юл Саба авыллары тирәләрендә дә тереклек эзләре күренмәде. Боларга карап үз авылларының нинди язмышта калганын чамалау авыр түгел иде. Хәер, әнә, күренә дә башладылар инде. Чаллы суының буеннан-буена бер-бер артлы тезелеп киткән авыллар,

алар киткәндә ничек булса, хәзер дә шул халәттә тора бирәләр. Бары хужалары ғына бу вакытта бик еракта. Аларның еракта булулары яхшырак та. Бар уйлары, борчылулары да алар өчен бит. Исән булсалар, бер очрашырлар әле...

—Ни уйлыйсыз, агайлар? Бәлкәм таралышырбыз. Тагын бер көннән сон, алдан сөйләшкәнчә, жыелырга кирәк булып. Һәрберебезгә гаиләләре-безнән хәлен белешергә кирәк, ләкин шунысын әйтим, берегезне дә ирексезләп тотып торырга теләим. Барыбыз да үз гаиләләребез ягына китәргә һәм алар белән калырга хаклы. Әмма үзезне-үзезгә бердәм якламасак, киләчәктә бу дөньядан ни көтәргә калыр безгә?

Ирләр дәшмәде. Инде барысы да бу тормыштан туйса да, Мәмеш мең тапкыр хаклы. Үткәндәге ялгышлыklar өчен кыйбат түләргә туры килә шул аларга. Күпкә алдан кирәк иде бу бердәмлек.

—Сөйләшкәнчә булып, Мәмеш! Сүзезездә калырбыз, вәгъдә—иман!

Барысы да сүзсез генә таралышып, һәрберсе үз тарафына юл алды. Мәмеш Бирдәбәкиен үз яугирләре тагын бер сәгәтлек юл ераклыгындагы ханлык башкаласына юнәлделәр. Барын да уртага салып сөйләшергә, кинәләрәргә кирәк.

* * *

Яугирләр кайтып житкәндә төн уртасы иде инде. Ләкин халык йокламый. Аларны шатланып каршы алдылар. Янында бер-береннән ышанычлы иннәрен тоюдан да рәхәтрәк ни бар?!

Мәмеш Бирдәгә әтисенен дөньядан китү хәбәре ничаклы авыр булмасын, ул кайгысын онытып торырыга, эчкә йотарга мәжбүр иде. Инде соң булса да, Хан Гали белән булачак бәрелешләр хакында озаклап кинәлештеләр.

—Урыслар тагын да көчәеп киләчәк, Гали. Мишә арьягында ярдәм көтеп калдылар. Безне Чаллы каласы ғына саклап кала алмастыр. Безне дә казанлылар язмышы көтмәсен дип әйтүем.

—Анысы шулай, Мәмеш. Чаллы каласын ташлап чыксак, без ачык кырда тагын да ышанычсызрак хәлдә калабыз. Урманнарда яшеренгән халык бөтенләй ярдәмсез калачак.

—Юк, халыкны без ярдәмсез калдырмабыз, Гали. Шулай да аның бәрәбәрәнә кала эчендә калучылар үзләрен тозакта итеп сизмәскә тиешләр. Иң соңгы очракта да аларга китү мөмкинчелеге калдырырга кирәк. Сүз дә юк, кала нык, ышанычлы. Әмма кияферләргә тау ягына чыгып, урман ягынан килә калганда, туллар белән аны ваттыруы авыр булмаячак.

—Сөйләп бетер, Мәмеш! Бу мөмкинлекләренә күргәч, аннан котылу ягын да беләсен булып. Ни уен бар?

—Уйлар күп инде ул. Син онытасын булып, мин әтиен Йосыф мирзага һәрчак синәң белән бергә булырга, ярдәмемнән ташламаска сүз бирдем.

—Моңың Чаллы каласына ни катнашы бар? Аны ташлап китәргә кушмыйсындыр ич?

—Кушмыйм, әмма ирексезләп кал да димим. Әле вакыт бар. Чаллы кичүенә ярты көнлек юл. Аннан Ногай жирләренә, әтиен Йосыф мирза биләмәләренә дә ерак калмый...

—Тукта, Мәмеш! Мин аңлыйм, син изгелектән, яхшылык теләп сөйләсән. Ләкин ачуланышмыйк. Ногайлар Камай мирза токымнарыннан ғына тормый. Үз Шаһгалиләрегезне онытма. Мин бит Идегәй нәселеннән. Соңгы очракта үз халыкым өстеннән сатлык Камай гонаһларын юар өчен генә булса да, калыр идем мин бу жирдә. Әйдә, вақланмыйк, ни сүзен бар иде, әйтергә теләгәннәрен болар ғына түгелдер бит?

—Рәхмәт, Гали! Горур нәселдән сез. Апаң Сөембикә кебек икегез дә әтиегезгә охшагансыз. Ә Чаллы каласын саклауга килгәндә, Казанны саклаган вакыттагы кебек кабат икегә бүленергә туры килер. Әмма кала эчендә төп көчләрен калдыру ярамас. Тышкы якта хәрәкәтчән атлылар күбрәк булса

отарбыз. Урыс явы атлылардан курка. Ачыктан-ачык сугышка керергә кыймыйлар. Ә утлы корал белән коралланганнарның барысын да кала эчендә калдырырбыз. Шулай итсәк, су ягыннан килеп, каланы калдырып чыгучыларга ярдәм итү мөмкинчелеге булчак. Чаллы тирәләре Казан түгел, алар монда артык жәелә алмастыр. Тирә яктагы урманнар да төрле яктан һөжүмнәр оештырырга мөмкинчелек бирә. Кирәк чакта Казан ягына күчә барырбыз. Кайту юлларының ябылуына тыныч кына карый алмаслар. Икебез өчен генә булган тагын бер сүзем шул, Гали, урыс явы Чаллы кырларына кергәндә Ногай якларыннан атлы чапкын килеп кырымнарның Казанга таба хәрәкәт итүләре турында хәбәр житкерүен белгертергә иде. Халык арыды, ана да орыш алдыннан өмет өерергә кирәк. Аннан бу сүз таралып, Камай этләре аркылы урыс явына да тәэсир итми калмас дип уйлыйм. Ни әйтерсен, Гали?

Гали Әкрәм тиз генә дөшмәде. Ярдәм, чапкын сүзләре аның уйларына кабат әтисе белән абыйсын исенә төшерде. Аларның гына түгел, бөтен Ногай мирзаларының да ярдәменә өмете зур иде анын. Күрәсен, әтисе күпме генә тырышса да Ногай далаларында яклау тапмагандыр. Соңгы вакытта хәбәрләр белән чапкын да күренмәде. Буталды дөньялары. Шушы авыр вакытларда ничек булса да сынмаска-сыгылмаска иде.

Әйе, әйе, шулай итәрбез, Мөмеш! Бу дөньяга килгән һәркем яшәргә хаклы. Бөтен юлларны да бикләмәбез. Борчылма минем өчен, кайгысы да, шатлыгы да урта булыр. Бу дөньяда иң авыры—ир кеше булып кала алудыр. Ә сезгә килгән бу ачы язмыш күптәннән инде минем үз язмышым...

* * *

Артык зур каршылыктарсыз гына узган ике көннән соң урыс явын алда кабат юл көтә. Бүген алар баш күтәрүче казанлыларның оясы—Чаллы тирәләренә килеп житәргә тиеш.

Әмма боярга һәрчак зур каршылыктар күрсәткән гаскәрнен кинәт суга төшкәндәй юкка чыгуы тынгылык бирмәде. Дөрес, бөтенләй үк юкка чыктылар дип булмый, килер юлларының һәр чатында күренделәр, һәр адымнарның күзәтеп бардылар. Вак-төяк зыяннары да тиде, ара-тирә югалган күзәтүчеләр дә, иярсез кайткан атлар да алар эше булса кирәк. Бүген аерата игътибар сорала. Шуна да ул иртәдән үк кияүләрен, сотенныйларын жыеп сөйләште, кисәтте. Бары аннан соң гына юлга кузгалдылар.

Яуның юнәлеше дә алдан кинәшеп уйланылды. Яу башында олы кияве Никита барса, арттагы атлылар белән кечесе Юрий житәкчелек итте. Кадрәк мирза үз кешеләре белән уртада, бояр тирәсендәге жәяүле сугышчылар белән бергә калдырылды. Дөрес, Кадрәк мирза үзе бу хәлне нигә юарга да белмәде. Чаллы тирәләренә якынлашу белән ышанычсызлык күрсәтүе идеме боярның, әллә киресенчә, ихтирам билгесе булдымы? Анламассын бу карт шайтанны. Үз кешеләре арасында качарга уйлаучылар да, зыян салырга теләүчеләр дә юк шикелле, барысы да ышанычлы күренәләр. Андый уйлары булса, Мишә буйларында да, аннан соң да мөмкинлек юк түгел иде.

Төшке ялдан соң яу акрын гына үр менеп, кечкенә генә аланлы урманнарда якынлашты. Озак та үтмәстән, жиһорелгән күзәтчеләр урманга житәр-житмәс үк кире борылып кайттылар. Аларның сафлары тулы күренмәде.

—Кенәз! Алда казанлылар! Без аларны баштарак күрми калдык. Алар күп түгел, шулай да кешеләребез аз булгач, каршы барырга уйламадык, сезне кисәтүне яхшырак таптык. Югалтуларсыз булмады, казанлыларның укны ничек атканын сез яхшы беләсез.

—Бар, тиз генә Кадрейка белән Никитаны чакыр! Хәзер үк керсеннәр! Гаскәр туктап калды. Карт боярның холкын яхшы белгән Кадрәк белән Никита озак көттермәделәр.

—Иә, нәрсә бар анда, нигә төртелеп калдыгыз?

Сорау Кадрәккә карап әйтелсә дә Никитага карый иде. Болай да ни эшләгәнән алдан уйлый белмәгән дуамал Никитага бабасынын коры сүзләре житә калды.

—Кинәшләшмичә зур каршылыкка бармаска үзен куштың бит. Әйт кенә, мин ул басурманнарны хәзер үк өереп кайтам...

Никитаның сүзен тыңлап бетермәстән үк Кадрәк мирза да сүзгә кушылырга булды:

—Атлыларны алга жибәру кирәкмәстер дип уйлыйм. Күе урманнарда атлыларнын...

—Акыл өйрәтмә, Кадрейка!—Кызып киткән Никита үзен бүлдерүне кабул итә алмады.—Мишә буйларындагы орыш ошадымы әллә? Анын кабатлануын теләмәсәк, кичекмәстән туздырып ташларга кирәк аларны! Курыкканга куш күренә ул. Бер кечкенә генә өердән дә атна бue куркып йөрисез, тагын күпме көтәргә була?

Кадрәк кайтарып дөшмәде. Никитаның бүлдерүе дә, кызуы да яхшыга гына. Барыбер сонгы сүзне бояр әйтер, юкка гына чакырмагандыр ул аларны.

—Кызма, Никита, Мәскәү урманнарында ауда йөрмисен. Атлар белән күе урманда ни эшләргә уйлыйсыңдыр. Шулай да, саграк кылансаң, мин сина рөхсәтемне бирәм. Тик артык эчкә кермә, һәр адымынны үлчәп атла. Ә син, Кадрәк, жөяүле сугышчылар белән обозларнын алгы ягына басарсын.

* * *

Мәмеш Бирде белән Котлы бигә дошман явынын һәр адымын житкереп тордылар. Анын киләсе дә алдан билгеле булды.

Чаллылар да вакытларын бушка уздырмадылар, орышка әзерләделәр. Яуны бөтенләй тоткарлап булмас, шулай да унбиш-егерме чакрымнарга сузылган урманнарда аны шактый сирәкләргә була әле.

Яна көн туды. Урысларнын алдан баручы кечкенә төркемен дә туздырып ташлагач яшеренеп торунын да кирәге калмады. Күп тә узмый атлы гаскәр үзе күренде. Котлы бинен атлылары аны ук атып каршы алды. Ике арада атыш башланды. Ачык кырдагы атлы сугышчыларнын йөрәк өзгеч ачы тавышлары, атларынын дулап кешнәүләре ишетелде.

Никита үз атлыларын алга әйдәде. Әмма алар томырылып урман алдына килеп житкәндә, анда инде беркем дә юк иде. Аптырап калган Никита, бабасынын сүзләренә колак салып, саклык белән генә тирә-якны, барасы юлларын урап кайтты, куркыныч тудырырлык берни дә тапмады. Татарлар жир астына кереп киткәндәй юкка чыкканнар иде. Юлны эчкәрәк кереп карау ниятеннән ул бер төркем атлыларын алга жибәрде. Вакыт узды, алар күренмәде.

Кинәт ерактан тонык кына мылтык аткан тавышлар ишетелде. Никита, уйлап та тормастан, беренчеләрдән булып алга ыргылды. Иптәшләренә ярдәмгә томырылып чапкан атлар кинәт алларында ауган агачларга төртелеп калдылар. Ул да булмады, мылтык тавышлары колак төбөндә атылгандай яңгырады. Төрле яктан уklar очты. Никита атлылары үзләре алдыннан киткән иптәшләреннән язмышларына тап булып, үзләренән кайту юллары ябык икәнлеген дә белә алмый калдылар.

Ә үлем көттермәде, тирә яктан атылган уklar корбан эзләп чәчелде дә чәчелде. Алардан котылу жас юк иде. Сонгы өмет белән жиргә сыенганнарны атлар изде.

Тозакка эләгүләрен аңлап, Никита әмер бирергә авызын ачса да, тавышы чыкмады. Кинәт бөтен тирә ягы чайкалып китте, ян-ягынан ниндидер салкынлак йөгереп, бөтен тәннен түзә алмаслык авырту биләде. Бернигә дә буйсынмаган тәне, авыраеп, акрын гына караңгылыкка чумды. "Ах, әйткән иде бит Кадрейка..."

* * *

Урыс гаскәре кичке якта ғына Чаллы кырларына чыга алды. “Сонгы каршылыктар үтелде”,—дип уйланды бояр. Кальгаларын туптан аттырып яндыру авыр булмас. Менә сөекле кызы Дашасына ғына ни дияр, ни хәлдә тапшыра алыр ул киявен. Ярый ла хәле тагын да авыраймаса. Кем уйлаган бит шулай булыр дип. Ничаклы кешеләрен югалттылар! Ә тагы күпме урыс каны сорар әле бу татар жире? Алдагысын кем белә? Казанлыларның күпме икәнлеген һаман чамалап бетереп булмый—югалтулар олы яудагы кебек.

Үзе дә ялгышты шул киявен жибәрәп. Кадрәкне жибәрәсе калган. Аласы килгән жирен тир түгеп алсын иде. Шикләндерде шул. Артык ышаныч күрсәтсән, алла сакласын, кем белә бит, үз халкын сатканны, сине генә сатмасмы?

Бояр, сугышчыларны урман тирәләреннән читкәрәк чыгарып, ялан кырга жыйды. Төнлә аерата сак булырга кирәк. Тупларны да төрле юнәлешләргә борып куйдылар. Кече кияве Юрий белән Кадрәккә ышанып бетмиçә, бар яуны да үзе карап йөрде. Шунда ғына үзләренен басу кырында тукталуларына игътибар итте. Игеннәр яшелләнеп, кырларның карасын күмгән икән. Белә бит Кадрейка да ни сорарга. Кара инде бу ундырышлы жирләренң матурлыгын! Заманында әтисе биләгән жирләрен кабат үз кул астына кертү өмете белән чабып йөри дә инде ул.

Хужасының уйларын белгәндәй, шул арада Кадрәк тә күзгә чалынды. Бояр, караңгы уйларын яшереп:

—Йә, Кадрәк, еракмы әле без барасы жирләр? — дип сүз башлады.

—Юк, кенәз, килеп життек инде. Алдагы калкулыкны үтеп, аска төшә башлауга Чаллы каласы күз күреме ераклыгында булыр. Иртөгә ярты көн дә узмас, барып житәрбез дип уйлыйм.

—Ярый, төннәрнен кыска вакыты, Кадрәк, шулай да сакларны үзен тикшереп, алыштыргалап тор. Юрийга да шул ук сүзләренә житкердем. Ял итәргә вакыт табылыр, берәр көнгә генә түзәрсез.

—Барын да эшләрбез кенәз! Мөмкин булса үтенеч сүзем бар иде.

—Сора, Кадрәк.

—Үзем өчен сорау түгел, кенәз. Андыйсыз булыр, сугышчыларны юл талчыктырды. Иртөгә көн ни алып килә бит әле. Аның хәлиткеч көн булуы да мөмкин. Барысының да әзрәк күнелләрен күтәрергә иде...

“... Ах, Кадрейка, кеше күнелен күреп яхшы күренә беләсен үзен”,—дип уйланды бояр. Шулай да каршы килергә базмады.

—Ярар, сотня саен берәр мичкә ачарсыз, тик артык исерүчеләрне, акырып йөрөп, үзара сүзгә килүчеләрне һәм сугышып йөрүчеләрне күрмим! Орыш алдыннан һәм каланы алганнан соң барысы да булыр. Хәзергә шуның белән канәгатьләнеп торырлар. Ул-бу була калса, жавабын үзен тотарсын.

* * *

Чаллы кичүендә элекке тынычлык күптән югалган иде. Күченү-челәргә ике көн, ике төн тоткарланырга туры килсә дә, көннен хәвефле булуына карамастан, көймәләр, саллар ике яр арасында йөрөп торды. Казан алынганч, Чулман буйларындагы хәрәкәт тынып калган. Балык тотарга батырчылык иткән урыс көймәләре дә күренми.

Ниһаять, Чаллы кичүендә өченче таңны каршылаганда, Чаллы кешеләре Чулман аргыгына күченеп беттеләр. Хәзер алар каршында әкияттөгә кебек өч тараф. Унга китсән—ундырышлы туфраклы изге болгар жирләре. Алгы якта иксез-чиксез борынгы бөөк дала, хәзерге ногай жирләре. Сул якта, Чулман агымының югары өлешендә буеннан-буена сузылган кырыс табигатьле кара урманнар башлана.

Тыныч тормыш, бәхет табып булырмы борынгы болгар жирендә? Даладан килүче монгол чирүләреннән сакланып аларның бабалары элек

Чаллы якларына күченсә, хәзер исә аларнын ерак оныкларында кабат шул ук язмыш. Чулманның өске якларына таба юл тотарга кирәктер бәлкәм? Тик гомер-гомергә ул яклар хәвеф-хәтәрле булды. Нократ-Чулман буйларыннан томырылып килүче су юлбасарларыннан күпме иза чиккән аларнын бабалары! Алабуга, Кашан, Жүкәтау хәрабәләре шул хатирәләрне искәртә бит.

Турыда да элекке бабалары жирләре. Хәзер бу тирәләрдән бары ара-тирә ногай көтүлекләре генә уза. Казан белән Ногай арасында төрле чаклар булды. Чаллы тирәсә беркайчан да бу низагларга тыкшынмады. Берара көчәеп китеп, үзләренә аерым ханлык ясап, анда Хажи белән Хафиз Гәрәйләр идарә иткәндә дә дустанә яшәде алар. Ни бүләргә иде соң? Бары да уртак, бер тел, бер дин, бер язмыш. Аерма шунда гына: Чаллы тирәләре утрак тормыш кичерсә, Ногай яклары унлап йортка бүленеп дала инләде. Менә хәзер инде ничек булыр? Ногайларнын да үз аралары артык төзек түгел шул, бер-берсә белән каршылыкка кереп, хәлсезләнә баралар. Үзләрен дә әле бер дүрт еллар элек кенә Иделнең уң як ярыннан кысырыклап күршеләре Хажитарханны да Казан язмышында калдырдылар.

Казан, Мәскәү, Кырым арасында булган каршылыктар да бүлгәләде аларны. Казан язмышыннан сабак алырлык иде дә бит, тик күнелдәге ачу анны томалый шул.

Күченүчеләрнең бер өлеше Ногай якларына таба юл алу ниятенә килде. Ин соңында Ногай мәртәбәләренен берсе Йосыф мирза ярдәм итми калмас. Тик ни кызганыч, өмет белән кузгалган бу төркөм әлегә Йосыф мирзаның инде бу дөньяда булмавын, бу хәбәрне ишеткәч тә ярты юлда тукталып, шул урыннарда бөтенләйгә үк төплөнөп калачакларын белми иде.

Икенче төркөм болгар якларына карап юл тотса, өченчеләре Чулман суы буенча югарыга таба юнәлде. Бу яклар да элекке ханлыкка кергән жирләр. Табигате кырысрак булса да, малларына ризыгы житәрлек, йорт куралтысына агачы мул. Урман-таулары да тиз генә үтә алмаслык.

* * *

Беренче көннәрдә Хужи баба төркеменә бигрәк тә авырга килде. Бала-чага һәм олы яшьтәгеләр вакытлыча ясалган кечкенә генә куышларда төн уздырып иза чиктеләр. Бу якларда яшәмәслек түгел, кин болыннар, чишмәләргә бай тау аслары, кеше кулы кагылмаган урманнар.

Кызык бу кеше дигәнәң! Ике көн узды дигәндә Хужи баба, кызыл балчыктан кирпеч сугып, барысын да шаккаттырып, мич чыгарып куйды. Бала-чага да югалып калмады. Яна жирләр үзенә күрә кызыклы иде. Тау-елгаларны үз итеп, көннәр буге шунда уйнап кайнаштылар. Жиләклә, балтырган-кузгалаклы үзәннәргә табып тамакларын туйдырып кайттылар. Бары олылар гына мал-туар карап, тору эшләрен кайгыртып иртәдән кичкә чаклы мәш килде. Ә вакыт дигәнәң уза тора. Эш белән мәшгуль булып, атнага якын гомер узды да китте. Чаллы ягыннан хәбәрләр юк. Урыс явы да юкка чыгып, әйтерсәң лә вакыт үзе туктаган иде.

Айбикә белән Көнсылу, кеше арасында югалып калмыйча, үз тормышларын кайгырттылар. Тормыш нинди генә авыр булса да, үз шатлыклары булмый калмый, күрәсен. Айбикә үзенен чиг жирләрдә кичергән беренче шатлыклы мизгелләрен гомерендә дә онытмас. Тукталган урыннары яныннан гына аккан инештән су алып кайткан чагы иде. Шулка, үзенә таба томырылып чапкан улларын күрүп өнсез калды. Мондый чакта уеннан да аерып булмаган балаларнын чабышуы сәер иде. Ниһаять, абынып егылу гарылегеннән акырып елап калган энесә Мәүлеткә борылып та карамыйча, олы улы Сәет йөгереп килеп оран салды:

—Әти кайтты!

Айбикә әлегә сүзләрдән бер мәлгә югалып калды. Аксый-туксый килеп житкән төпчегә:

—Эни, эни! Эти кайткач, үзөбөзгөң ерактагы жылы өйгө кайтабызмы сон?—дип такылдагач кына аңына килеп, чиләкләрен дә алып тормастан, үз куышларына таба йөгөрдө.

* * *

Урманнарда урыс явын алдап керткән атлылар да, ногайлар белән чаллыларның берләшкән жәяүлө сугышчылары да кичке якта, кабат бердәм булып, Чаллы янына жыелдылар. Чигенү алар файдасына булмайчак. Орыс алдыннан хисләренә яшеру кыен, шунлыктан, алар бер-берсенә бигрәк тә игътибарлы булырга тырыштылар. Хәзер аларның язмышлары үзләренен бердәмлегенә бәйләнгән. Шулай да сафлар артык тыгыз түгел. Чаллы кичүенә ярдәмгә китүчеләр өйләнөп кайтмады. Жөри белән Сөн якларынан килергә тиешләр ярдәм дә күрмиди.

Мәскәү гаскәрөн күзәтеп йөрүенә хажәтә калмады, көн уртасындарак умарта күчедәй килеп чыкты ул. Шихаздә һәм Котлы би биләмәләре аша килер дип көтелсә дә, кыфәрләр, яшеллеккә төрөлгән басуларны таптап, Балхужа авылы ягыннан килгәннәр иде. Казан белән Чаллы арасында сабак алган урыслар артык таралмыйча, бар хәзерлек чараларын күрөп, Чаллы төбәгенә үзәгенә якынлаштылар. Аларның һәр адымы тау өстеннән үч төбөндөгедәй күрөнөп тора иде. Дошман явын тау ягына уздырырга ярамый. Шөкер, моның өчен унайлыктар юк түгел. Текә таулар, Чаллы суының арғы ягындагы сазлыктар бу эшкә жинел генә барып чыгасына өмет тудыралар. Бары ныгытманың өскә ягындагы ике-өч ук очыш ераклыгындагы Мәмлә авылы тирәләре генә шикләрәк иде.

Алдан сөйләшкәнчә, хан Гали кала тирәсендә калды. Бу жәяүлө сугышчыларның бердәнбер саклану урыны. Мәмеш бирде белән Котлы би кулы астындагы атлылар үзләренә хужа икәнлекләрен белгертөп Чаллы тирәсен буйдан буйга иңләде. Урыс явын тыеп торучы көч булуларын алар яхшы аңлый иде.

* * *

Петр Чаллы үзәнлегеннән төшкәндә ачылган матурлыкны күрөп тел шартлатты. Татар жире—оҗмах жире дип юкка гына сөйләнмәгәннәр икән. Бабалары да гомер буге бу жирләргә кызыгып юкка гына яу чапмаганныр, күрәсен. Табигатә ничек гүзәл, сокланырлык булса, кешеләренә дә шул табигаткә тиндәш булырлык көч һәм батырлык бирелгән. “Болардан барысын да көтәргә була, зур көчләре яшерен урыннарда торадыр әле”,—дип уйлады ул. Шуна да үз баскынчакларын рухландырып, яуның алгы сафларына хачлы әләннәрән чыгарып бастырырга боерды. Ул гына да түгел, Казанга кайткач һәрберсенә тиешләр акчаның икеләтә арттырылачагын, авылларны талаганда үз иткән бар мөлкәтнең үзләрендә калдырачагын белгертте. Үзе сораган жирләренә бирүдә Кадрәк мирзаны Горбатый алдында яклаячагын ышандырды. Рухы күтәрелгән сугышчыларын күрөп, үзе дә шуның белән юаныч тапты.

Әмма боярның күнел күтәрәнкеләген тиз төшерделәр. Кече кияве Юрий кул астындагы атлылар барган килешкә Чаллы суының арьягына омтылсалар да, бу эш уныш китермәде. Тау өстеннән юган ук янгыры кичүгә кәргән атлылар сафына ыгы-зыгы кертте. Мәмеш Бирде атлыларыннан котылу чарасы юк иде. Югалтуларга да карамастан, үзен күпкә өстенлеген белеп тауга таба омтылган урыс явына сугыш дөһшәтенә тагын да куркынычрагы килде. Кала Тау өстеннән зур тизлек белән юан агачлар, тегермән ташына охшаган йомры ташлар коелды. Юан агачларның баш-башына арба төгөрмәчләре кидереп ясалган бу жайланмалар, чаллыларның үзләре уйлап тапкан кораллары иде. Ике жайдак аны баш башыннан тагып, кайда кирәк шунда йөртә алды. Атлар ярдәмендә кызулык алып жибәрелгән бу агачлар, тау төшкәндә юлында очраган бар нәрсәне изеп, сытып узды.

Урысларнын өлгерә алганнары кирега борылып кичүгә ташланды. Алар өчен исән калуның бердәнбер чарасы иде бу.

* * *

Чаллы янындагы беренче унышсызлык Мәскәү гаскәрен зур күнелсезлектәргә төшерде. Барын да үз күзләре белән күреп торган бояр озақ кына исенә килә алмады. Кабат Кадрәк мирзаның кинәшенә колак салмый булмас, дип уйлады ул. Мирза әйткәнчә, әйләнештән юл яхшы булса да, Казаннан күз карасыдай саклап килгән авыр тупларын сөйрәп йөрисе килмәгән иде анын. Сулы елгалар аша күп узып, бүртеп чыккан арба төгәрмәчләре тагын күпмегә чыдар. Әле кире кайтасы да бар бит. Баш күтөрүчеләрнен ныгымаларын ваттырым дисән, бар өмет тупларда. Ояларын туздырып тизрәк Казанга юл аласы иде. Бу тәкдимиңе бояр белән Юрий да, авыр ярадан күзгә күренеп хәлсезләнә барган Никита да хуп күрде. Бабалары кебек алар да бу тынгысыз жирләрдән Мәскәү янындагы элекке биләмәләренә кайту турында хыялландылар.

Кадрәк мирза боярның уйларын тыныч кына кабул иткән кебек күренергә тырышса да, эченнән ризалашмады. Анын башка китәр урыны юк, аны бер жирдә дә көтеп тормыйлар. Үзенә өлешкә тиясе жирләрдә баш күтөрүчеләрне калдырсын, бу тирәдә гомергә тыныч тормыш булмас.

Петр янына кинәшкә жылышкач, мирза кабат үзенекен тәкарлады: —Ныгымадан бер-ике чакрым жир менгәч, кичү өчен унайлы урыннар бар. Анда елга артык тирән түгел. Дөрес, авылларнын ешлыгы, сазлыклы болыннар зур гаскәргә кин жәелергә мөмкинлек бирмәс. Шулай да ул якка кузгалуны унайлырак күрәм. Тагын шул, тирә-як авылларны уттан уздырмасак, бу төбәк алга таба да безгә тынгысызлыктар тудырыр әле.

Боярның өлегә чаклы уена да кәрмәгән вәхшиләк, Кадрәк мирза тарафыннан ирештерелде. Дөрес, Казан тирәсендәге авылларны алар уттан уздырмадылар. Бары кешеләрен куып жибәрәп, яисә кылычтан уздырып, гаскәр артыннан бай тормыш өмет итеп килгән йортсыз-жирсез яшәгән урысларга тараттылар. Бу куркыныч төбәккә чаклы акын килергә базмалар алар.

Кинәш беткәннән соң акындагы Балхужаны вәйран итеп, урыс гаскәре Чаллы тауның югары якларына юнәлде. Кичен кузгалган жил урыс явының беренче үчен үзенә алган Балхужаның сонгы көлләрен тарата иде.

* * *

Мәмешнен борчылуларынан гүя көн дә карангыланып китте. Ул да түгел, кичке якта жил сизелерлек көчәеп, Казан ягын кара болыт каплады. Күп тә үтмәде, дошман явы кебек ерактан ук ут уйната килгән кара болыт күренде. Халык сынавы буенча, өлегә тарафтан килгән яшенле янгыр гомер-гомергә хәвефле санала.

Ике як та бу хәлләрне нигә юарга белмәде. Урыс явы янгырга чаклы алгы якка чыгып, бушап калган авылга ышыкланырга теләсә, Чаллылар өчен, киресенчә, аларны бире якка уздырмау хәерлерәк иде. Шуна да унай искән жил тәэсирендә үз теләгенә ирешергә омтылган урыс явы тизлеген арттырып каршыдагы буш авылга омтылды. Чаллыларга каршы искән жил исә тагын да көчәйде, уклар туры очмас булды. Чаллы атлылары өчен авылның кысан урамнары бер авырлык тудырса, янгыр ява калса, тирә-якны юешләтеп, атлылар хәрәкәтенә икенче бер унайсызлык тудырачак иде.

Мәмеш Бирде боларнын барын да алдан күзаллап, алардан котылу өчен хәзергә бары бер чара гына күрде. Тик уйлаганын үтәргә әмер бирүе жинел булырмы? Каршында ялан тәпи чабып үскән туган авылы. Ата-бабасынын нигезе. Ачы шаяртты язмыш анын белән, аһ, ачы шаяртты... —Барысы да синең сүзне көтәләр, Мәмеш, ни эшләргә боерасын?

Бәлкәм, хәзердән үк ныгытмаларга таба чигенергәдер? Аннан соң үргә таба чигенүе авыр булмасмы?

Котлы бинен Мәмеш бәкне әлегә чаклы беркайчан да мондый ачулы кыяфәтгә күргәнә юк иде. Баштарак ул аннан авыр сүз көтсә дә, Мәмеш һәрвакыттагыча үзе булып кала бирде.

—Өлгерербез, Котлы би, өлгерербез! Менә килүң дә әйбәт булган, яхшылап тыңла да, ике тапкыр кабатлаттырма, вакыты ул түгел! Урыслар керүгә як-яктагы тыкрыклардан һөжүм итеп, аларны авыл буйлап таратырбыз. Соңрак зират ягыннан чигенербез. Анда бар да эзер, син дә авылны чыкканда йортларга ут салып китәрсен. Үз кешеләреннә ал да чаптырыгыз, әле өлгерәбез.

—Мин моны булдыра алмыйм, Мәмеш. Кемнең аек акыл белән туган йортына ут салганы бар? Соңыннан хужаларына ни дип җавап бирербез?

—Син булдыра алмасаң, кяфердән калмас?! Башка чара юк, Котлы би, хисләреннә тыя бел!...

.... Салам түбәле йортларны ут теле тиз арада ялап алды. Янгыр алдыннан котырынган җил аның белән рәхәтләнеп шаярды. Иске зират тирәсенә чигенгән атлыларга бу күренеш, шатлык китермәсә дә, туган авыллары аларга соңгы ярдәмән күрсәтеп, йөзләрендә уйнаткан нурлары белән соңгы жылысын уртаклашты. Авыл эчәндә котырынган бу утны сүндерергә янгыр көче дә җитәрлек түгел иде инде. Коры урын, жылы жир табарга уйлаган урыс явы ашыгып артка чигенде. Авыл эчәндә кызыл әтәч туге дәвам итте...

* * *

Кичен яуган янгыр, иртәнгә якта яртылаш кибеп тә өлгерде. Жәйнен жылы төннәре, бөтен табигатьнен сусавын басып, иркен суласа да, капмакаршы торган ике яуның берсенә дә канәгәтлек китермәде. Тирә-як танымаслык булып үзгәргән. Әле кайчан гына бөтен тирә-якны матурлап торган авыл юкка чыгып, аның урынында пыскып яткан күмер өемнәре генә торып калды. Иртәнгә яктагы юешлек аякларга сыланып унайсызлык тудырса да, көндәгечә кояш чыкты, үз балаларының барысына да тигез елмайды.

Ниһаять, җирләр кибеп, көн тулы көчәнә кергәндә, урыслар кабат Мәшәк суын кичеп тау ягына кузгалдылар. Ике яу арасында әле берничә көн элек кенә тормыш кайнаган бистәнә күмергә калган нигезе. Башта урыс атлылары кичеп, соңрак тулпар да алгы якка чыгарылды. Күп тә узмады, Чаллыга таба беренче ядрәләр очты. Туп гөрелтесенә ияләшмәгән атлар белән сугышчыларны сискәндереп тулпар шартлады.

Иркен кырларга таралган татар атлылары өчен аның шуннан артык зыяны булмаса да, бу бигрәк тә урыс гаскәренә күнелен күтәрү өчен эшләнде. Акрынлап үр менүче урыс атлылары якынаюга, Чаллы атлылары яу каршыннан хәрәкәтләнеп ук ата башлады. Алдагы сафлар сирәкләнсә дә, аларның әле очы-кырые күрәнмәде. Үз мөмкинлекләрен яхшы белгән чаллылар сафларын бугамыйча артка чигенделәр. Дошманның үзен ничек тотасын белеп булмаса да, һәр очрак уйланылгын иде. Шуна да алар, ике төркемгә бүленеп, акрынлап таркалдылар. Олырак төркем Котлы би белән тау ягындагы ныгытмалардан ерак булмаган урманга таба чигенсә, кечкенәрәк төркемне җитәкләгән Мәмеш Бирде яраннары ныгытма урларына сыланып, кичәге урыс явы куркып калган сазлыкны үзәнлек ягына борылды.

Үзләренә күпкә өстенлекләрен белеп тә әлегә чаклы кыюсызрак һөжүм иткән Мәскәү явы каршы-якның икегә бүленүен файдаланып булса кирәк, томырылып алар артыннан ташланды. Сугыш кызганнан кызды, хәрәкәт артты. Ләкин Котлы би төркемә сугыш тәртибен саклап, урманга чигенде. Кысрыклап килүче дошманны куркытканы шул урман булды.

Олы төркемнән үзгә буларак, Мәмеш Бирде жайдаклары зур тизлек белән ныгытма урларына сыенып бердәнбер унайлы юлдан үзәнгә төшә

башладылар. Аларга Юрий атлылары ташланды. Эмма жансыз кебек торган Чаллы калыгасы бу юлы дәмши калмады. Күк күкрәгәндәй бердәм ату тавышлары янгырады. Алар берара тынып торганда чыелдашып уклар очты. Дошман атлыларының беренче ташкыны сөрлегеп калды, икенчеләре аларга абынып шул ук хәлгә калды. Мөмөш Бирде артыннан куарга мөмкин булган бердәнбер юл алар өчен ябык иде. Мөмөш Бирделәр ашыкмыйча гына калыга каршындагы Чаллы суын кичеп, урыс явының башка хәрәкәтләрен көттеләр.

Урыс явы акрынлап Чаллы кырына кереп тулса да артыгын майтара алмады. Якындагы урманнар да сагайтты аларны. Сугыш берара тынып торган кебек булса да, бу бер әзерлек кенә иде әле. Авыр тупларны акрынлап үргә менгереп Чаллы ныгытмаларына карап төби дә башладылар.

Дошман явының сугышка әзерләнүен Чаллы каласы ныгытмаларының күзәтү манараларынан карап тору бигрәк тә авыр иде. Ныгытма ышанычлы, шулай да алар авыр тупларга түзәрме? Сонгы очракта бердәнбер ышаныч—елга арьягындагы Мөмөш Бирде атлылары. Алар урыс явына Чаллы каласын тулысынча уратып алырга мөмкинчелек бирмәс өчен барсын да эшләрчәк. Урманга кереп югалган Котлы би атлылары да тынгылык бирмәс. Шуна да Юрий үз атлылары белән урманга таба борылырга мәжбүр булды. Чаллылар белән кабат сугышка кереп, тагын да зур югалтуларга түзә алмаячак ул. Боярның бар үе хәзердән үк бу калганы жиертеп Казанга кайту. Моңа сәбәпләр дә күп. Житмәсә, Кадрәк тә сугыш кырында калган яралылардан Кырым ханы Дәүләт Гәрәйнең Казанга таба яуга килүе турында ишетүен житкерде. Бу хәбәрләр дәрәс булмый калмас, шуна да ашыгырга кирәк.

Озак та узмады, Чаллы каласына каратылган туплардан ут бөркелде. Ныгытма коймалары шартлап сынып, бүрәнәләр күккә очты. Эмма алары ныгытма үрләренән беренчеләре генә булып, калганнары чуен ядрәләрдән нык саклады. Тупларны корып, берара тынып торган вакытларда, каршы якның күзәтү манараларында жанлылык күренмәде. Бояр жәяүле сугышчыларын һөжүмгә жибәрде. Эмма алары да ачыктан-ачык түгел, ә ат арбаларын этә барып ана ышыкландылар. Казанны алганда сыналган әлегә ысул күп кенә сугышчыларны саклап калырга мөмкинлек бирә иде. Ләкин һөжүм итүчеләргә яна гына тупларда атып ваттырган беренче үрләргә житәр-житмәс туктарга туры килде. Тирән чокыр һәм анын янындагы бүрәнәләр аркылы арбаларга ышыкланып үтү мөмкин түгел иде. Тынлыкның алдаучан, үз хәрәкәтләренән күзәтү астында булуын алар яхшы беләләр иде. Ләкин өмергә буйсынып бердәм ныгытмага ташландылар. Кабат дөррәү ату тавышлары янгырады...

Төнге тынлыкны бозып шартлаган туп тавышлары, кичәге яшенле янгырның күкрәвен кабатлаган кебек тоелса да, урманнарда сыенган Чаллы кешеләрен алдый алмады. Куркудан бигрәк алар кала ныгытмаларындагы якыннарының язмышлары өчен өтелде. Тагын да ераграк китеп сыенган башка авылдашларына бәлгем жинелрәктәр дә. Алар инде Чулманны кичеп Ногай якларына китеп өлгөргәндер. Эмма үз жирендә табылмаган бәхет чигтә табылырмы?

Үткән төндә керфек тә какмаган Би Әмир картның башында авыр уйлар чуалды. Әйтерсен лә алардан инде котылу чарасы юк. Бу уйларны карт-коры, бала-чагаларның язмышы өчен булган жаваплылык хисе дә тарата алмый. Мондый чакта ашау-эчү, йокы онытыла. Юатырлык яна сүзләре булмаса да куыштан-куышка йөрде. Башкалар да сөйләшер сүзгә мохтаж булгандыктан, аның белән аралашуга шат булдылар. Узган төндә елаган нарасыйлар да, әниләре куенына кереп бу изге картның йомшак

сүзләреннән изрәп, тәмле йокы таптылар.

Бары берәз тынычлангач кына Би Әмир ярдәмгә жибәргән атлылар янына килде. Алары атлы сугышчылар булса да, бары да жәяүле иде. Чөнки атлар тугарылмаган килеш әзерлектә тора. Күзәтүчеләрдән куркыныч хәбәр булуга, кара урманнарға тагын да эчкәрәк узарга әзер алар.

Би Әмирнең үзләре янына килгән күргән ир-атлар, олы жанлы кешегә игътибар йөзеннән тез буыннарын турайтып бастылар.

—Хәл-әхвәлләр аманмы, балалар?

—Аман әлегә, аман,—диешеп берәм-берәм ике кулларын да картка суздылар.

Хәлләренң башкасын алар әлегә үзләре дә белми, ә калыга ягында шартлаган туп гөрелтесе барысына да ишетелә. Сонгы хәбәр кичә кич, Чаллы тирәсеннән китерелгән яралылар белән бергә килгән иде.

Ирләр арасында берәзгә тынлык урнашты. Ерактан ишетелгән туплар тавышы аларның барын да кабат тынгысыз уйларга ташлады.

* * *

Калыгага һөжүм артыннан һөжүм ясалды. Туплар гөрселдәде. Ядрәләрдән сонгы ныгытма буралары да чалыша башлап, ныгытманы саклаучыларның мөмкинчелекләре кимегәннән кимеде. Гали Әкрәм калыганы калдырып чыгуга һаман да ризалыгын бирмәде. Калыга эчендә дошман явына каршы тору югалтуларны күпкә киметә иде. Мона аргы яктагы дошман мәетләренң санап бетергесез күплеге дә инандырды. Калыга эчәндәгеләр үзләре дә, Мәмеш Бирде атлыларының ярдәмен тоеп, рухи төшенкелек сизмәделәр.

Тагын бер көн төнгә авышты.

Ногай юлы ягыннан килгән бер төркем атлылар озак кына читләшөп йөргәннән соң, Мәмеш Бирде төркеменә кушылып, ана хәбәр барлыгын житкерделәр. Ногайлардан килгән бу төркем сугышчыларда ниндидер өмет уятса да, Мәмешнең үзен бик авыр хәлгә куйды. Болай да авыр чакта, мондый хәбәр алу аны бөтенләе белән төшенкелектә калдырды. Әйтерсен лә аның бар уйлары, хыял- өметләре бер мизгелдә чәлперәмә килде.

Өч көн элек, ногайларның мәртәбәлесе, Гали Әкрәмнең әтисе, аларның ярдәмгә зур өметләр баглаган Йосыф мирза—аның ярдәменә күпме өметләр баглаган иде чаллылар—бу дөньядан китеп барган.

Үлемнәрне, кан, күз яшларен күп күргән Мәмешне уйлар басты. Яуларны күп күрде ул. Әмма әлегә чаклы югалып калганын хәтерләми. Бу юлы исә тиз генә тынычлана алмады. Мона сәбәпләр дә юк түгел: госманлылардан да, кырымнарда да ярдәм күренми. Ногайлар булып ногайлар да бер сүзгә килә алмыйча, үзара сугыш куптардылар. Сораган ярдәмен башкорт кабиләләре дә жавапсыз калдырды. Чаллыдан соң чиратның үзләренә житчөгән генә анларлык бит, югыйсә. “Кеше хәлен кеше белми, үз башына төшмәсә”,—бу сүзләренң мәгънәсе барысына да аңлаштыла.

Күнеленң иң нечкә хисләре белән бу сугышның соңгыларынан берсе булганын тоя иде ул. Чаллыдан соң башка көч юк. Элегрәк чактагы кебек Алабуга ханы Сәүгәннең ярдәменә өметләнеп булмый, бары да алдан уйланылмады шул. Үзара сугышып, этләшөп ятканчы берләшәргә иде дә бит! Хажы Гәрәй белән Сәүгән ханнар берләшөп Казанга яу чапканда, Казан диварлары янында ятып калучылар күп булды. Ә Казан явы Чаллыны туздырып көлгә калдырганда шуның белән үзенә күпме дошман табып китте. Киресенчә булганда бу көнгә төшәр идемени алар?

Туган йортын, халкын сөйгән кешегә бу өметсез килчәкне күрүдән дә авыррак ни бар икән бу дөньяда! Мәмешнең күзалдына әтисе Шәехзадә карт килде. Ул авыр чакларда һәрчак: “Улым, ни югалтсан да, иң авыр чакларда да килчәккә өметенңе югалтма, дөнья бер халәттә беркайчан да катып калмый ул, Аллаһы тәгалә дә, ахырмаган алдынан, мин сабыр итүчеләр, түземлеләр белән булырмын дигән”,—дип әйтә торган иде.

Шул вакытта Мәмеш Бирденен авыр уйларын бүлеп кабат туплар шартлады. Урыс явы төнге караңгылыктан файдаланып тагын һөжүмгә әзерләнгән иде.

* * *

Бояр бар көчләрен жыеп гаскәрән һөжүмгә өндәде. Ныгытма янында кабат сугыш кызды. Зур югалтулар исәбенә булса да, бу юлы ныгытмаларга үт салып китә алдылар алар. Күтәрелгәннән-күтәрелә барган ялкын Чаллы өчен зур куркыныч тудыра, аны сүндерергә омтылу бернинди нәтижә бирмәде. Киресенчә, яктылыкта күренеп китүче кешеләр, караңгылык артына яшеренгән дошман явына сугышны давам итәргә унайлыктар тудыра иде. Ныгытма эчендә берара ыгы-зыгы туып алды. Алдан уйланылганча, аны калдырып китәргә вакыт житте.

Бу хәлләрне үт йотып күзәтүче Мәмеш Бирде атлылары, Чаллы ныгытмасы каршындагы елга янында жөелеп, калганы калдырып чыгучыларга ярдәм кылдылар. Ул арада урман ягында калган Котлы би атлылары да дошманга сиздермичә генә үз иптәшләренә кушылдылар. Калганы калдырып чыгучыларга, яралы яудашларына ярдәм итеп таң атканчыга чаклы өлгерергә иде дип ашыктылар. Мәмеш Бирде бу ыгы-зыгыда күпме генә Гали Әкрәмне күзләсә дә таба алмады. Калганы калдырып чыгучылар да күнелне юатырлык сүз әйтмәде. Бөтенләй үт белән чолганган Чаллы каласыннан чыккан сонгы сугышчылар арасында да Гали юк иде.

“Изге жаннар, бәхетле ата белән ул. Алар бер-берсенә үзләренен авыр хәбәрләрен дә, кайгыларын да ирештермичә шәһит киттеләр”. Әтисенен үлемен Галигә ничек белгертермен дип кайгырган Мәмеш Бирденен башыннан шул уйлар йөгәрде.

Барысы да бергә жыелган чаллылар туган төбәкләрен калдырып, Мишә урманнарына таба юл алды. Инде тәүлеккә якын ял, йокы күрмәсаләр дә йөзләрендә ару, өметсезлек чаткылары юк. Иман ныклығын саклап, көчләреннән килгәннең барысын да эшләде алар. Бүгенге көн белән генә түгел, әле барысы да алда!

Мәмеш Бирдебөк, сонгы тапкыр Чаллы каласына карады. Беленеп килүче таң яктысында, әле һаман да калга эченнән югарыга таба ниндидер шөүләләр күтәрелә, әйтерсәң лә Ватаннарын яклап шәһит киткән изгеләрнен жаннары күккә, турыдан-туры Аллаһның хозурына инә иде.

Аларның күбәеп, исән-имин Казан ягына таба китүләрен борчылып күзәткән бояр, сугышчыларына калга алынганнан соң бирәчәк ялын да, бәйрәм итәр өчен ачачак шәраб кисмәкләрен дә онытып, тизлек белән Казан ягына омтылды. Мәетләр, авыр яралылар да игътибарсыз калды. Карт боярның шөбһәсә, күнелә нидер сиземләве юкка түгел, бу вакытларда олы кияве Никитаның тәне төмам суынып бетеп бара иде инде.

Бары да шулай бетәр дип күз алдына да китермәгән Кадрәк мирза, бу хәлләрдән соң хужасына нидер әйтү түгел, күзенә күренергә дә куркып, үз сыныгын югалтудан курыккан эттәй, әтисенен кешеләре белән яу артынан иярде.

Соңыннан булып узган вакыйгалар

Чаллы төбәгеннән киткәннән соң Мәмеш Бирде баш күтәрүчеләрне вакытлыча үз авылдашлары, гаиләләре янына жибәрә. Ногай ягынан килгән сугышчылар да яралы яудашларын алып үз якларына кайтып китәләр. Мәмеш үзе янындагы кечкенә генә төркем белән каршылык күрсәтүчеләрне янәдән зур яуга туплау максатында тау ягындагы коралдашы Әхмәт янына юл ала. Әмма ул үз юлында инде кулына корал тотарлык ирләрен дә, илбасарлар зәхмәте тими калмаган авылларны да очратмый. Ул да түгел,

Арча юлында урыс ягына күчкән һәм әле янарак кына чукундырылган чирмешләр тозагына элгә. Зур бүләкләргә өмет иткән чирмешләр Мәмешне берничә яудашы белән бергә Казанга әсир итеп китерәләр. Казанда Мәмеш Бирдегә баштарак яхшы мөгамәлә күрсәтеп, жир һәм унайлы тормыш алып барыр өчен башка чаралар булуын да белгертәләр. Моңың өчен урыс диненә күчәргә, башка коралдашларын да шуна өндөргә кирәк була. Хәтта Чаллы төбәгендәге биләмәләренә кабат хужа була алуын да искәртәләр. Мәмеш Бирде бу хакта сөйләшәргә дә теләми. Шунлыктан ана Казан калгасының яна эшләнгән зинданнарында озак ятарга туры килми.

Мәмеш Бирдене әле янарак кына зур югалтулар белән Чаллы төбәгеннән кайтып төшкән бояр Морозов үзе белән Мәскәүгә тотык итеп алып китә.

Айга якын вакытка сузылган юлда Мәмеш Бирде күзләренә ышанмый. Казан ягына агылучы меннәрчә хәерчеләр ташкыны гажәпләндерә аны. Узган юлларның як-ягында тавык тәпиенә охшаш аркылы таяклар утыртылган каберләр күплегә телсез калдыра. Мәскәү патшалыгының казанлыларга гына түгел, үз халкының да дошманы булуын андый ул. Бу турыда Мәскәүгә житәрәк ара-тирә үзенң ин дәрәжәле тотыгы янына кереп сүз каткалаган бояр Морозовка да искәртә. Сүз көрәшкәндә ул ана юлда күргәннәрен сөйли һәм шуның белән аның күнелендә каршылыклы фикерләр уята. Әлеге фикерләр көрәше нәтижәсендә киләчәктә боярның явыз Иванны күрә алмаучыларның берсе булачагын әлегә белми. Эмма бояр үзенң бөтен көчен биреп хезмәт иткән бу явызлыкны инде жинә алмый. Ул да түгел, әлеге вакыйгалардан соң берничә ел вакыт узгач, явыз Иванга каршы эшләрдә гаепләнәп аның опричниклары тарафыннан котырган этләргә талатылып үтерелә. Гаиләсе һәм бар якын туганнары исә Белоозерск монастырының зинданнарына ташлана. Бар булган мал-мөлкәте казна хисабына күчерелә. Бу кансыз Иванның үз халкына каршы эшләгән явызлыкларының башы гына була әле.

Мәмеш Бирдене бер айлап тоткынлыкта яткырганнан соң, явыз Иван күнел ачкан көннәренң берсендә Казан алыну хөрмәтенә салына башлаган бер чиркәү янында жазалап үтерәләр. Аның артыннан бу жәза мәйданына Мәскәү патшасының һәм урыс халкының дошманнары дип саналган йөзләргә урыс руханиларын һәм бояр халкын алып киләләр. Аларның күбесе Казанна яулап алу сугышында катнашучылар була.

ШИҒАРИЯТ

Эльмира Шәрифуллина

КӨЗЛӘРДӘ КИЛГӘН ЖЫЛЫМ

Танып калсыннар

Такыя чигәм асыл таш белән,
Нәкыш бизәге—көмеш каш белән.
Кисеннәр аны яхшы күңелләр:
Житү кыз-кыркын, чая киленнәр,
Кыңгыр салсыннар назлы сеңелләр.

Такыя чигәм асыл таш белән,
Нәкыш бизәге—әнжә каш белән.
Киеп йөрсеннәр нечкә биллеләр,
Ирсезләр кисен, кисен ирлеләр,
Якын килмәсен керле күңелләр.

Такыя чигәм асылташ белән,
Нәкыш бизәге—жәүһәр каш белән.
Шөһрәт казансын изге канлылар,
Милләтен сөйгән туташ-ханымнар,
Илһам алсыннар шагыйрь жанлылар.

Такыя чигәм асылташ белән,
Нәкыш бизәге—алтын каш белән:
Кашлары жем-жем, торадыр көлеп,
Танып калсыннар—кемлекне белеп,
Сәлам бирсеннәр—ерактан күрөп!

* * *

Эй, син дөнья, серле дөнья,
 Мең төскә бизэлгәнсең.
 Бозың эреп,
 Суың сеңеп,
 Яшэргэн... төзэлгәнсең.

Таңнарың жылы, сихэтле,
 Кичлэрең назлы, дымык.
 Без генә моңлы-сагышлы,
 Толларның—күңел сынык.

Жиллэрнең дә үз жыры бар,
 Үз моңы бар буранның,
 Жирнең серен тоя белсен
 Күңел күзе угланьың.

Барыр юлы бүленмәсен
 Сәфәр чыккан берәүнең.
 Язмасын корбаны булу—
 Үзе сынык терәүнең...

* * *

Гөллэр дә төш күрә микән,
 Язмышына күнә микән?
 Берсе—кол, димәк, хезмәтче,
 Икенчесе—түрә микән?

Гөллэр дә төш күрә микән?
 Кайгыда яшъ түгә микән?
 «Яратамын, китмә!» диеп,
 Гыйшыкына тез чүгә микән?

Гөллэр дә төш күрә микән?
 Яратканда үбә микән?
 Күңеллэре гел нәфисме,
 Кайчак усал—
 Сүгә микән?

Гөллэр дә төш күрә микән?
 Төшендә таж үрә микән?
 Күккә аша белә микән?
 Гөлнең жаны үлә микән?

Моң анасы

Композитор Сара Садыйковага

Туган жиргә табынгансың,
 Давыл булып кабынгансың,
 Кар-бураннар ябынгансың,
 Моң анасы—Сара апа.

Күнеллэрдэн саркыгансың,
Ефэк нурлар талкыгансың,
Йолдыз булып балкыгансың,
Моң анасы—Сара апа.

Гөл-чәчәк булып шыткансың,
Утлы күмөрләр йоткансың,
Туфан-су булып купкансың,
Моң анасы—Сара апа.

Шул моңнарың—кышта, көздә,
Шул моңнарың—йөздә, күздә,
Яши—илдә, яши—бездә,
Моң анасы—Сара апа!

Көз көнө чыккан кояшым,
Көз көнө аткан таңым.
Бу минем гомер көземдә
Жилкенеп чапкан чагым.

Көз көнө чыккан кояшым,
Көз көнө алган жылым.
Бу минем назлы, нәзберек
Тылсымлы, синле елым!

Көз көнө чыккан кояшым,
Көз көнө ингән нурым.
Бу минем көздә күкрәп,
Яшенлән туган жырым!

Көз көнө чыккан кояшым,
Көз көнө сызган юлым.
Бу, ахры, былбыл телендә
Сулкылдар, сызлар кылым!

Татар хикәяләре хазинәсеннән

Габделхәй
Сабитов

ӨЧ КҮҖЕЛ

Сирай бабай иртә таннан урамда кангырап йөри. Ул сары тунын кин билбау белән буган, бүрек колакчыннарын бөйләп, тун якасын күтөргән. Яка өстеннән Мөслимә әбинен күк шөлен ураган. Борыны да күренми. Тик чал сакал гына, тырпаеп, яка очлары арасыннан чыгып тора. Гәүдә алгарак сөрлөккән, аяклар, гәүдәне куып житәргә теләгәндәй, вак-вак юргалап атлайлар. Өйтерсен, күзгә күрәнмәгән ниндидер көчле кул бабайны, ихтиярсызлап, ак сакалыннан тартып алга илтә.

Колхоз фермасына баручы яшь-жилкенчөк ана сәлам биреп китә. Атлылар, атларын читкә борып, үзләре юл саба. Өлкәнрәкләр хәл белешергә туктый.

— Исән-саулыкмы, Сиражетдин агай! Бик иртә кузгалгансың.

— Шөкер, Шәрәфетдин. Мәнә, берәз сөякләрне языйм, дип чыктым өле... Үзен кая юл тоттым?

— Трактор чанасына тирес төяргә өйткәннәр иде.

— Йө, ярый, ярый, бар. Тоткарланып торма. Ну, пучты кызы күзәнә чалынмагандыр бит?

Сирай бабай очраган һәр кешегә бер үк сорауны бирә.

— Күрәнмәде шул, Сиражетдин бабай. Иртәрәк шул өле, кайтып житмәгәндер,—диләр ана.—Интеген йөрмә, өңдә генә утыр. Булса, үзе китерер.

— Ие шул. Шулай гына итим өле.

Ләкин ул кайтмый. Кайтса да, капка төбеннән кире борыла. Йорт саен туктала-туктала, кешеләрдән сорый-сорый, хат ташучыны эзләп таба.

— Исәнме, кызым Илгизә! Безнен малайдан хат-хәбәр юктыр бит?—ди Сирай бабай.

Илгизә, гаепле кеше кебек, башын ия.

— Юк шул, бабакай. Бүген хатлар бик аз. Бәлки, иртәгә... Булса, үзем илтермен.

— Алай икән... Әллә нишләп язмый башлады бу арада...

Илгизә дәшми. Сирай бабайның «бу арада» дигәнөнә быел өч ел тулды. Өч ел бие ачы бураннарда, чатнама суыкларда, язын-көзен, тубыктан пычрак ерып, һәр көн авылның югары очына кадәр бара ул.

Баштарак Илгизә үзе дә, зарыгып-зарыгып, Өптерәйдән хат көтте. Армиядә вакытта язгалап торды. Алтайдан бер хаты килгән иде. «Эш бик авыр. Җитмәсә, суыгы тенкөгә тия. Акчасы да әллә ни төшми. Озак калмам, ахры. Жылырак жиргә күчәргә исәп. Күчкөч, хәбәр жиберермен»,—дип язган иде. Хатының азагында: «Кавышу көннәрен көт, сандугачым. Башкаларга күз салма»,—дип тә куйган.

Көтте Илгизә. Сагынып-монаеп көтте. Язгы иртәләрдә, күн сумкасын асып, кыр жулына чыкса, тургайлар жырын ишетсә, каршысына Өптерәй кайтып килер кебек тоела иде. Зәңгәр һаваларга караса да, канат кагып сайраган ялгыз сыерчыкны күрсә дә, шомырт агачлары чәчәк атса да, һаман Өптерәй исәнә төшә иде. Айлы төннәрдә, Җидегән йолдызга карап, ялгызы таннар аттырганы булды. Аның белән бергә йөргән каенлыкта зифа каеннарны кочып, үксеп елаганы булды. Армиядән жибергән рәсеме өле дә альбомында. Тик ул хәзер башка бер рәсем астына кыстырып куелган. Өптерәйнең андый рәсеме Сирай бабайларда да бар.

Анысы хәзер дә—түр стеналарында, пыялалы рам эчендә.

Мөслимә әби, шул рәсемгә карап, картынын кайтканын көтө. Ул бүген әйбәт төш күргән...

Ләкин Сирай бабай буш кул белән кайтып керә. Ул чишенгәндә, Мөслимә әби, нәрсәдер өмет иткәндәй, сүзсез генә карап тора. Итеген салып, мич башына ташлагач, өкрән генә сорап куя:

—Юкмыни?

—Юк.

Сирай бабай, бөгөрләнеп йоклаган соры мәчене чак кына этәрәп, мич янындагы караватка, карчыгы урынына менеп ята. Мөслимә әби түрән сулап куя да иртүнгә эшләрен караштыра башлый.

Көйгән сыртлы кәжә бәтие мичтән чыкмас өчен мәш килә. Кисәү агачы белән тәпиеннән тарткач, ачуланып кычкыра.

—Мичкә кергәнмени, мошеник?—ди Сирай бабай, юрган астыннан башын чыгарып.—Кундыр сыртына чырагачын белән.

Үзе, чынан да кундырмагае, дигән кебек, шунда ук өстәп куя:

—Бик каты сукма, сабый бит, нәрсә белә ул! Жылыга елышкандыр...

Күнелле шартлап, мичтә каен утыны яна. Мөслимә әби, каз ите турап, шулпалы бәрәнгә куя. Өйгә төмлә аш исе таралгач, Сирай бабай да кузгала. Үзеннән элгрәк өстәлгә килеп утырган чуен чүлмәктән таш төлинкагә аш бүлө дә карчыгына дәшә:

—Өйдә, кил, ашык кайнар килеш. Бик төмлә күренә.

—Ашык тор, ашык тор,—ди Мөслимә әби.—Хәзер мичне генә томалыйм да...

Ләкин Сирай бабай ялгызы ашарга теләми. Карчыгынын мич томалаганын да, самовар куйганын да көтөп тора. Аннан соң да вак-төяк эшләренә тотынса гына сабырлыгын жая:

—Нишләп йөрисең инде тагын?—ди ул, гайрәтләнгән булып.—Кулыннан житәкләп китергәнне көтәсенме әллә?!

—Һай алла, ашык тор, дидем бит.

Утыралар. Ит калжаларын бер-беренә этә-төртә, икесе бер савыттан ашылар. Өстәл артында сүз сөйләшү юк. Гомер буе тату яшәгән кешеләр алар—уйнап-көлгән чаклары да, туймастай булып сөйләшкән вакытлары да булды. Тик хәзер... ярты гасыр бергә гомер итеп, сөйләшсә сүз дә беткәндер. Гадәтләр өйрәнгән, теләкләр сүзсез аңлашыла.

Чәй эчеп алгач, Мөслимә әби көзгә артыннан саргаеп беткән бер хат алып килә. Габдрахманның сонгы хаты... Посыкка тартмасында килгән иде.

—Кычкырып укы,—ди Мөслимә әби.

«Сәлам соңында берәз сүзгә күчәм,—дип укып китә Сирай бабай.—Сезгә посылка жиберәм... Ике такта чәй, ун лимон, бер кило хәлвә, әзрәк йөзем жимеше... Үзем исән-сау гына. Моннан ике ай элек иске урыннан күчтем. Иптәшләр шунда калдылар. Монда яна дуслар табылды. Акча әйбәт төшә. Ну бик авыр. Шахтадан жен кебек каралып кайтасын. Берәз акча туплагач, чистарак эшкә күчәрмен, дип торам...»

Хат укылып беткәнне генә көтөп утырган кебек, шаулаша-гөрләшә мөктәп балалары килеп керә. Кызлар көянтә-чиләкләргә тотыналар. Берничәсе, өсләрен-аякларын чишенеп, идән юа башлый. Малайлар, балта-пычкы алып, шунда ук янадан чыгып китәләр. Утмыныкта пычкы чыжылдый, балта тукылдый. Ярты сөгәт төүтми, салкыннан бит очлары алланган жирән чөчлө юантык малай кочак-кочак утын көртә башлый.

Сирай бабай аның эшләгәннен күзәтеп тора-тора да туктап сорый:

—Син кем малае буласың, улым?

Бабай килгән саен шул сорауны кабатлый. Малайның көләсе килә, ләкин ул иренеп тешләп кала:

—Хәснүлланыкы, бабай.

—Ә-ә... Оста Хәснүлланыкымыни? Беләм, беләм. Бабан бик шөп кеше иде синен. Ярман сугышында бергә йөрдөк. Аklar вакытында да бергә сугыштык. Гаярь кеше иде. Авыр туффрагы жинел булсын.

Балалар, утын кисеп, ишегалларын көрәп, бар эшне карап китәләр. Кичләрен еш кына председатель Сафи көрәп чыга. Ул, тешләрен чалыштырып, бүреген алдына

куеп утыра да хэл-эхвэл сораша.

—Йөдөмисеэме? Ашарыгызга бармы? Утыныгыз кышка житешлеме?—ди.

—Рэхмэт, Сафуулла, барысы да бар. Бер нәрсәгә дә йөдөтмисен,—ди картлар.

—Тартынып тормагыз, ни кирәк булса да сорагыз,—ди Сафи.—Шушы колхозда эшләп, шушы жирне игеп картайдыгыз. Хакыгыз зур.

Ә малай турында ләм-мим. Анлый кеше, ярага кагылмый.

* * *

Төн буге буран котырды. Жил, кар бөртөкләре бөрөп, лып-лып төрөзә какты, кыекны кубарып өйгә керергә теләгән сыман, түбә калайларын дөбөрдөттө. Булдыра алмагач, моржага килеп елады. Әллә нинди шомлы төн булды бу...

Сирай бабай, сары тунын бөркәнеп, мич башында ята. Аякларының сызлавына чыдый алмыйча, пошынгаланып, яткан урынында әйләнгәли. Төн урталары узгач кына йокыга тала, анда да саташып уяна.

—Кортка, дим, кортка...

Карчык дәшми. Өйдә тынлык. Стена сәгатенен келт-келт йөрүе генә ишетелә... Ә жил һаман дулуй, һаман ыңгыраша. Беркайчан да таң атмас, беркайчан да бу зәһәр жил тынмас кебек тоела.

Сирай бабай урыныннан торып утыра, мичнән жылырак жиренә аркасын тери дә... көтә.

—Син! Сина әйтәм. Кузгалырга вакыт түгелме?

Карчык кузгалмый.

Сирай бабайның күнеле, нәрсәдер сизенеп, кинәт кенә бик каты әрнеп куйды. Ул мич бурыныннан төштө, кармаланып, карчыгы яткан карават янына барды... Соры мәче никтер йокламый, кайгыга баткан кебек башын иеп, урындыкта утыра. Мамык юрган астында аңа жылы беткән... Мөслимә әбинен сулышы өзәлгән...

Сирай бабай калтыранган кулларын Мөслимә әбинен мангаена куйды һәм, аның төненә үз жылысын бирергә теләгән кебек, озак басып торды.

Төрөзәгә таң шәүләсә төштө. Көннән куркып, жил кырга качты. Сирай бабай, тунын иценә салып, баскычка чыкты.

Буран бөтенләй тынып калган. Дөнья, кеше кайгысына күз йомып, йокымсырап ята. Салмак кына ябалак кар төшкәли. Яңа кар өстеннән беренче эне салып, урманнан жигүле ат килә.

... Шәрәфи малае икән. Габдрахманның яшьтөшә... Капканы киң итеп ачты да атын баскыч төбенә китереп туктатты.

—Тр-р-р!.. Сирай бабай, сезгә пенсия китердем. Унсигез пог бодай, дүрт кило май. Яңа икмәккә чаклы бодай кабартмасы ашарга була.

—Рэхмэт, улым... Син инде, ни, карчык өлешен кире илтеп тапшыр... Вафат булды ул...

Шул вакыт аның күзеннән яшь бөртөгә сыгылып чыкты да, бите буенча төгөрөп, чал сакалына кунды. Егет, нәрсә өйтергә белмичә, башын иеп, озак кына сүзсез торды. Аннан соң, ашыга-ашыга, капчыкларын чоланга ташыды да, атын борып, колхоз идарәсенә чапты.

Председатель Сафи килеп житте, авылдашлар, күрше-күлән жыелды.

Мөслимә әбине жирләделәр. Кичкә таба балта осталары кабер өстенә гәрәбәдәй сары нарат такталардан чардуган корып кайттылар. Төнен тагын кар яуды, актарылып яткан кара кәсләрне ак юрган белән япты.

* * *

Иртәгесен Сирай бабай, таңнан торып, колхоз идарәсенә барды.

—Сафуулла энем, ни... көч житәрлек берәр эш булмасы, дип килгән идем...

—Һай, Сиражетдин бабай, нигә сина эш,—диде председатель, гажәсенеп.—Колхозның байлыгы сине туйдырырга гына житәрлек. Эшлисен эшләгәнсен, хәзер рәхәтләнеп ял ит.

—Шулаен шулай да... Ялгыз башны куяр жир юк. Бушка ашарга да өйрөнөлмөгөн.

—Бер дә борчылма. Бушка түгел, шушы жиргә кәргән хезмәтөн өчен. Ризыгын хәлөл.

Бабай тынычлангандай булып кайтып китте. Ләкин икенче көнне тагын килде.

—Мина ярашлы бер эш тә юкмины соң, Сафиулла?—диде ул, кыяр-кыймас кына.—Бер ялгызым өйдә тик ятам. Әллә ничек бит, бракка чыккан карт алаша кебек.

Сафи түзмәде, көлеп жибәрде.

—Тынгысыз кеше син, Сиражетдин бабай. Ярар алайса, карап карарбыз. Хәзергә кайтып тор. Хәл иткәч, үзем кереп чыгармын.

—Кайчанрак керерсең икән соң?

—Бүген кич булмаса, иртәгә иртән сугылмыйча калмам.

—Шулай итә күр инде...

Идәрәдә озак уйлашканнан соң, картны алма бакчасына каравылчы итеп билгеләргә булдылар.

—Өйдә, күнеле тынычлансын,—диде председатель.—Кышын анда барып йөрсө юк. Жәйгә икенче кеше куярбыз.

Ләкин Сирай бабай алма бакчасына тиз арада сукмак салды. Аның эзеннән кәжәләр дә баргалады. Бабайга эш табылды.

Кояшка да эш күбәйде. Ул кар өстенә чөлтәрләр ясады, түбә кыекларына көмеш сөнгеләр элде, ишегалдына чыккан сыерларның сыртларын жылытты. Аннары гөрләвекләр агызды, елгаларны боздан арчыды, кыш бие ирәп йоклаган каеннарны уятты, ботакларына бөртек-бөртек бөреләр сипте. Жирләр чыкты, тау итекләрендә хәтфә үлән борын төртте.

Шундый матур язгы көннәрдән берендә авылга Әптерәй кайтып төште.

Сирай бабайны каравылдан чакыртып алдылар. Ул кайтканда Әптерәй баскычта утыра иде. Әтисенә ябык кулларын үзенә көрәктәй зур учына алды:

—Исәнме, әти, исән-сау гына тордыңмы?

Сирай бабай, җавап бирергә теләп, авызын ачкан иде, кинәт голт итеп бүленеп калды.

—Әниен... әниен карчык күрә алмады, мәрхүмә...

Бераз тынычлана төшкәч, Сирай бабай бәйрәмнәрдә генә кия торган ак күлмәген киеп алды, күрше Гәтифәне чакыртып, коймак пешертте, мунча яктырды. Мунчадан соң, әтисе белән бер сөгәт чамасы сөйләшеп утыргач, Әптерәй чыгарга жыена башлады.

—Син, әти, үзен дә юын,—диде ул.—Мин авылны күрәп, иптәшләр белән күрешеп кайтыйм.

—Ни... ярый алайса, бар, улым,—диде ана Сирай бабай.—Әниң мәрхүмә сина дип чикләвекләр саклаган иде. Чормага менеп төш.

Әптерәй чормага менеп китте. Үзенә хас бер хуш ис аның борынын кытыклап алды. Бер якка пар-пар итеп бәйләнгән каен себеркеләре эленгән. Өскөрәк бәйләм-бәйләм абагалар, мәтрүшкәләр, тагын әллә нинди үләннәр кыстырылган. Алар арасында кып-кызыл миләш тәлгәшләрә күренә. Бер тартмада—балан, жилпучта—кипкән шомырт, жир жилгәе. Баш очында карындакка төрелгән каклаган каз эленеп тора. Арырак эреле-ваклы янчыкларда—чикләвек. Елныкы елга аерып сакланган.

Әптерәй, ниндидер күнелле көй сызгыра-сызгыра, кесәләренә чикләвек тутырады да төшәргә борылды. Каклаган каз:—«Мә, мине дә ал!»—дигән кебек, дынк итеп, башына бөреләп калды.

Жинел хром итек ялтыратып майланды, кунычы гармун күреге кебек жыерылды. Бостон чалбар балагы, күпереп, өскөрәк чыкты. Кыска жинле сары ефәк күлмәгенң изүе ачык. Дингезчеләрнеке кебек буй-буй тельняшка яхшы күренерлек.

Әптерәй әзерләнеп беткәч, Сирай бабай аның янына килде:

—Ни... улым, әниеннен кабере юлдан ерак түгел,—диде ул, йомшак кына итеп.—Шунда, карт нарат төбендә. Ташына янча язылган...

Әптерәй чыгып китте. Ул, урам чатында тукталып, берәз вакыт зират ягына карап торды да, борылып, чикләвек яра-яра, кибеткә таба юнәлдә.

Авыл кешеләре ачык күнелле. Озак читтә йөргән кешегә генә түгел, көн дә күрешә торган авылдашларына да әллә каян көлеп, кул сузып киләләр. Ләкин Әптерәй якты йөз күрмәде. Очраган кешеләр сөлам бирәләр дә, башларын читкә борып, тиз-тиз атлап китеп баралар. Урамда кешесе дә аз күренә. Бар халык эштә.

Анда-монда сугылып озак йөрдә Әптерәй, ямь таба алмады. Бала вакытта бергә уйнап үскән иптәше Заһри өйдә икән. Кырда кулын яралап, эшкә чыга алмаган. Әптерәй, ярты кыстырып, аның янына керде. Ләкин Заһри эчмәде.

—Рәхмәт, малай, үзен генә сал инде,—диде ул.—Мин болай бәйрәм вакытларында салгалыйм да, тиктомалга әллә ничек. Кыстама инде син мине...

Янгын сараенда сөйләшеп утырырлык бер кеше табылды.

—Һо, Габдерахман энем, сине дә күрер көннәр бар икән!—диде Хәтәр Хәйрулла, кесәдән чыгып торган шешә башын күргәч.—Өйдә, өйдә, түрдән уз. Рәхәтләнеп сөйләшеп утырырлык өле. Син дөнья күргән кеше, мин дә күрмәгән түгел, дигәндәй.

Өстәл тартмасыннан китек стакан чыкты. Закускага суганы, кыяры табылды. Мөлдәрәтеп кенә салып куйдылар. Әнгәмә куерып китте. Бер-берсен бүлө-бүлө, баштан узганнарын сөйләп киттеләр. Шешәнен бушаганы сизелмичә дә калды. Икенчесен алып чыктылар. Анысын башлап, йөзәр грамм салгач, Хәйрулла Әптерәйне кочаклап ук алды:

—Алтын егет икәнсең, душтым. Кайчаннан белми йөргәнмен. Кайталар, әмма синен кебеге булмый... Без дә яшибез инде дөньяда...

Тагын берәз төшереп алгач, Хәйрулла икенче төрләрәк сөйли башлады:

—Син, малакасус, эт сугарып йөргәч тә, әллә монда дөньяның чите кителер, дип уйладыңмы?... Кем дип белден син безне? Әтиенне ташладың... Юк, без ташламабыз. Ташламабыз булгач, ташламабыз... Нәрсә борынынны жыерган буласың, ә?

Хәйрулла Әптерәйне якасыннан каптырып ук алды:

—Аракы эчереп, Хәйрулла абзанны йомшартмакчы буласыңмы? Шаярма! Хәтәр Хәйрулла, диләр аны! Елтыр ыштанынны төшереп, ат кыргычы белән төярмен, селәгәй... Яхшыдан яман туган нәрсә... Сыптыр моннан! Әнә, Идел аръягында акча яуган, ди!

Әптерәй көч-хәл белән генә чыгып ычкынды. Ярый өле үзе чамалабрак эчкән иде.

Янгын сараеннан төмам көфе кырылып кайтты. Кайту белән, лапас сәндәрәсенә урын жәеп ятты. Ул уянганда, көтү кайткан иде инде. Юынып ашаганчы карангы да төште. Берәздән кунак егет клубка чыкты.

Ай яктысында клуб ягыннан килүче ике шәүлә күренде. Шау чәчәккә күмелгән шомырт агачы төбенә жипкәч, егет туктап кызга дәште:

—Илгизә, тукта инде берәзга...

—Керәм, Әптерәй, таннан торасы бар.

—Иртә бит өле. Әнә, кичке шәфәк тә сүрелмәгән.

—Иртә чаклары булгандыр. Әмма хәзер сон инде...

—Шулай инде ул кызлар хәтере. Бик жинел оныткансың.

—Һе, жинел, дисең... Кеше күнеле көзгә түгел.

—Илгизә... мин тиздән китәм. Озатырга төшәрсен бит?

—Элек озатканыма үкенмим, ләкин хәзер... Ярый, Әптерәй, ачуланма, хуш!

Жилкапка ачылды да ябылды. Егет, башын иеп, озак кына торганнан сон, борылып, түбән очка таба китте. Ай да аны озата бармады, болытлар артына кереп калды.

Әллө Әптерәй авылдан бизгән, әллө авыл анардан бизгән... Ни булса да булгандыр, егет бер атнадан китәргә жыена башлады.

—Әттинә дә үзем белән алып китәм,—дип сөйләнде ул кешеләргә.

Күршеләр анын бу ниятен хупладылар. Сирай бабай унай да, каршы да сүз әйтмәде. Кичтән әйберләрен жыеп тәйнәделәр. Иртән Заһри пристаньга илтергә ат жигеп килде. Әптерәй әйберләрен чыгарып төяде. Ишекне бикләп, аркылы такта сукты. Күрше-күлән озата чыкты. Соры мәче дә, боегып кына, бер чытпәрәк утыра иде.

—Син, Гатифә, мәченә үзегезгә ылыштыр инде,—диде Сирай бабай.—Акыллы ул, әйбер-карага тими.

Килгән кешеләрнең барысы белән дә кул биреп сабуллашкач, арбага йомшак печән өстенә менеп утырды. Урамаа очраган һәр кеше, хәерле юл теләп, кул болган калды. Зиратны узганда бабай, атны туктатып, карчыгынын кабере янында озак кына дога кылды... Тагын кузгалдылар. Тарантаска утырып басудан кайтучы Сафи очрады. Атлар юл сабышып, арба белән тарантас тигезләшкәч, Сафи дилбегәсен тартты:

—Тр-р-р... Китүмени, Сиражетдин бабай?

—Китәм инде, Сафиулла, хуш-сау бул!

—Ярый инде. Безне онытып бетермә. Алдагы жәйгә кунакка кайт.

—Белмим шул, Сафиулла, янадан күрәп булырмы...

Сафи киткәч, Сирай бабай артка борылып утырды... Жил тегермәне, «сау бул, кордаш!» дигән кебек, канатларын болгый... Кала туган жир. Сиксән ел гомер иткән авылы кала. Аунап үскән су буйлары, урак урган кырлары, печән чапкан болыннары кала. Егет чакларда сажень салгандай колачлап йөзгән Якты күл дулкыннары кала. Карчыгынын туфрагы кала, шау чөчөккә күмелгән алма бакчалары хужасыз кала...

—Хушыгыз! Кабат күрә алмасам, бөхил булыгыз!

Менә сонгы йортлар, сонгы өянке башлары күрәнмәс булды. Төбәк үрәннән тагын бер генә кат күренерләр дә...

Мона кадәр тын гына утырган Сирай бабай, тау башына күтәрелгәч, тынгысызлана башлады. Ин элек алга борылып утырды, авыл ягына карамаска тырышып барды. Тирләп киткән мангаен сөртеп алды. Аягындагы галошын салып какты. Аннан соң тагын, еш-еш борылып, артка карый башлады... Һәм кинәт Заһринин кулыннан кысып тотты:

—Заһретдин, туктат атыңны!

Ат туктауга, яшьләр кебек жәһәт кенә арбадан төштө.

—Улым... мин калырым, ахры.

—Нәрсә син, әти? Акылыңнан яздыңмы өллә?!

—Ярар, улым, бар, вакытынны уздырма. Рәхәт яшә, бөхет юлдашын булсын.

Миннән фатиха!

Һәм борылып китеп тә барды. Әптерәй, йөгереп барып, кулыннан тотты, үгетләп тә, әрләп тә карады, ләкин барысы да бушка. Булдыра алмагач, кул селтәп, арба янына килде.

—Тфү!.. Нишлисән бу картлар белән. Әйдә инде, Заһри дус, мине илтәп куй да әтиңнең әйберләрен кире алып китәрсен.

Ә Сирай бабай шактый гына юл алган инде. Ул ашыга-ашыга авылына кайта. Гөдә алга омтылган, аяклар, гөдәне куып житәргә тырышкан кебек, юргалап атлайлар. Әйтәрсен, ниндидер күзгә күрәнми торган көчле кул аны, ак сакалыңнан тотып, алга сөйрәп бара, алга ашыктыра.

ИСКӘРМӘ

Габделхәй белән юл йөрү талчыктырмый иде. Моңа, бәлки, аның хәл жыеп алуны нәкъ тиешлә төштә һәм нәкъ вакытында оештыра белүе сәбәпчедер. Габделхәй белән болатында хозур кылу ардырмый иде. Моңа, күрәсез, аның—табиять баласының—ямь

дәрҗасы серләрен мавыктыргыч аңлатуы нигездер. Габделхэй белән уач янында төн чыгу ялыктырмый иде. Моңа, мөгаен, аны дөньяның киндәгенә гөнаһсыз баладай сөенеп соклануы этәргәндер. Габделхэй белән әңгәмә кору җиңел иде. Моңа, шиксез, аның риясызлыгы ирештерә иде. Әдәбият һәм әдәби иҗат турындагы кызып (эмма кызышып түгел!) гәлләшүләрдә ул әнә шул ихласлыгы белән көчле иде, шуңа күрә фикерен читтән-миттән әйләндереп йөртмәде, турыдан ипләп кенә бәрде, ә, мәгълүм ки, төз тидерсәң, каты ору кирәкми.

Габделхэйнең беренче әдәби әсәрләренә үк әнә шул югарыда саналган сыйфатлар хас иде һәм болар аның ижатының асылы булып ныгый барды. Габделхэй дускайның (ул иш-иптәшкә «дускай» һәм «дустым» дип эндәшә иде) укучыларга яхшы таныш «Айбаш» (башта «Туган җир туфрагы» исемендә иде) дигән хикәясә бар. Аны хәзер дә радиодан еш кына кабатлап укыйлар. Әсәрдә ясалмалыкның ишарәсе дә юк, бу кечкенә хикәядә ихласлык-риясызлык бөркелеп тора. Әсәренә Габделхэй 1956 елның октябрь аенда Мәскәүдә әдәбият институтында укыганда яза (авторга егерме биш яшь). Һәм классик хикәя 1957 елның 20 февралендә «Ленин байрагы» газетасында (Минзәлә) беренче тапкыр басыла, аннары язучының җыентыкларына кертелә.

Без башта, журналың «Татар хикәяләре хәзинәсеннән» бүлегендә урнаштыру өчен, шушы хикәяне алмакчы идек. Эмма фикеребезне Габделхэй дускайга бер әдәби әңгәмәдә хикәяне инде ничәнчедер кабат мактагач, аның:

—Нигә «Өч күңел»не читкә куясың әле?—дип искәртүе искә төште.

Хаклы иде Габделхэй. Бу әсәрдә «Айбаш»тан һич тә кайтыш түгел. Аннары бер нәрсәне онытмыйк—автор әдәбиятта хәзер еш кына кабатланучы бу теманы алтмышынчы еллар башында ук күтәргән булган ич. «Өч күңел» хикәясә беренче тапкыр 1962 елда «Совет әдәбияты» («Казан утлары») журналының бишенче санында басыла.

Әйдәгез, хөрмәтле укучылар, Сирай бабайны, Мөслимә әбине һәм дә бер үк гаиләдәге өченче жанны-күңелне ашыкмыйча гына күңелбездән кабат уздырык әле... Тасвир үрнәгенә тиң хикәя язучының «Урман кызы» исемле китабыннан (*Татарстан китап нәшрияты, 1991 ел*) үзгәртелмичә алынды.

Габделхэй Сабитов (1931-1995) әдәбиятка чын күңеленнән бирелеп хезмәт итте. Моңы аның шигырьләре, очерклары, пьесалары һәм аеруча хикәяләре, Эрих Распенның «Барон фон Мюнхаузен мажаралары» тәржемәсе дәлиллә раслый. Тәржемәгә ул әсәр язгандагыча көчән салды. «Мажаралар»ны тәржемә иткән чакта иш-иптәш, Габделхэйнең үзен баронга охшатып, аның турында шактый мәзәкләр чыгарды. Эмма безнең көлүдә нәрсәдер җитми кебек иде аңа, безнең мәзәкләрне көчәйтә иде ул. Мондый хәл, үзсиз үзгәч көлә бөтү, агъын риясызлыкның һәм олылыкның чагылышы лабаса. Вафаты алдыннан без, иш-иптәш җыелып, аның өенә бардык. Озак еллар дарулардан һәм Фәтхиясенең мәрхәмәтеннән, игелегеннән һәм, әлбәттә, мэхәббәтеннән көч алып яшәгән Габделхэй дустыбыз безне:

—Шулай... егетләр,—дип елмаеп каршылады.

Аның бу сүзләре үзенең авыр хәленнән шаяртуы кебек ишетелде. Җиңел ишетелде...

Габделхэй чәчәкләр үстерергә ярата иде. Ул дусларына һәм дә танышы булмаган кешеләргә төрле орлыклар өлешә иде. Әгәр кем дә булса, кирәкми, мин чәчәкләр үстерим, дисә, аңа:

—Ахмак син!—дип ярып салудан тыелмады.

Һәм болай тупаслануыннан, беренче булып, шаркылдап көлөп тә җибәрер иде. Хәер, төрле төбәкләрдә яшәүчеләр белән орлыклар алмашучының һәм үзе орлыклар алучының (соңгысына осталык мәжбүри ич) чәчәк яратмаучыны әрләргә хакы булгандыр.

Безнең бакчада Габделхэй дускай биргән орлыклардан үсчә чәчәкләр бар. Алар озынча буйлы, зифа, чәчәкләре нәни кыңгырауга охшаш, бер ише ап-ак, икенчеләре сыек шәмәхә төстә. Китапча исеме онытылган. Без аларны, Габделхэй чәчәге, дип атыйбыз.

Әйе, Габделхэйнең хикәяләре дә үсемлекләрнең чәчәген атып бетергән чагына тиң. Бу хикәяләр—шиңми торган чәчәкләр.

Хикәяне матбугатка әзерләүдә булышуы өчен, без Габделхэйнең олы жанлы хәллә Фәтхия ханымга рәхмәтлебез.

Әсәренә журналда бастыру өчен
Мәгъсум ХУЖИН әзерләде

КАРДӘШЛЕККӘ ЧИКЛӘР ЮК

Ут күршебез Удмуртия Республикасында яшәүче милләттәш-каләмдәшләрбез белән без шушы елның гыйнвар азагында—Әгерҗә районында бик матур үткән «Татар әдәбияты көннәре» барышында очрашкан идек. Ижау каласыннан алар бирегә әлеге республиканың Мәғлүмат һәм матбугат министры урынбасары Назыйрә Касыймова һәм Татар иҗтимагый үзәге президенты Рәис Габдуллин җитәкчелегәндә зур бер делегация булып килгәннәр иде. Укучыларыбызга шактый билгеле каләм ияләре һәм сәнгать әһелләре дә бар иде араларында.

«Татар әдәбияты көннәре»н йомгаклау кичәсендә Ижау кунаклары Казан язучыларына:

—... Күңелләргә тылсымлы-илаһи канатлар куя, бетмәс-төкәнмәс дәрт-иһам өсти, яшәү утын көчлерәк дәрләтә торган мондый гаять кирәкле, искиткеч файдалы очрашуларны бездә дә—Удмуртстанда яшәүче милләттәшләрбез өчен дә үткәрер булмасы?—дип мөрәҗҗәгать иттеләр.

Аларның бу үтенеч-тәкъдире йөрәкләрдә шундук хулау тапты. Чөнки әлеге республикада дистәләргә меңләгән кан-кардәшләрбез гомәр кичерә бит! Аларга рухи азык бик тә тансык, бик тә кадерле... Сөйләшә-аңлаша торгач, Удмуртиядә андый очрашуларны «Казан утлары» һәм аның дуслары» дигән исем астында үткәрергә үзара килешенде.

Әлеге чараны оешкан төстә тормышка ашыру өчен һәр ике як та ныклап хәзерләнде. Ниһаять, язгы ямьле көннәрнең берсендә Казаннан Ижауга, редакциянең «ГАЗель» микроавтобусына утырып, «Казан утлары» журналының баш мөхәррире—шагыйрь һәм җәмәгать эшлеклесе, Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Равил Фәйзуллин җитәкчелегәндәге делегация килеп төште. Делегация әгъзалары арасында журналының баш мөхәррире урынбасары—танылган прозаик Флус Латыйфи, бүлек мөхәррире—язучы-эзтабар Шаһинур Мостафин һәм басмабызның якин дуслары—Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты, шагыйрь Мөдәррис Әгъләмов, Татарстан радиосының «Мәдәният һәм сәнгать» берләшмәсе директоры, Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре, прозаик һәм шагыйрь Жәүдәт Дәрзаман, «Чаян» журналының җаваплы сәркатибә, сатира-юмор остасы, язучы Камил Кәримов һәм яшь җырчы Ләйсән Сәләйманова бар иде.

Татарстан кунакларын Удмуртия Республикасы Дәүләт Советының милли сәясәт, дөүләт төзелеше һәм җирле үзидарә даими комиссиясе рәисе Юрий Семенов кабул итте. Очрашуда Удмуртия Язучылар оешмасының күренекле вәкиле, республиканың Дәүләт премиясе лауреаты Зоя Богомолова да катнашты һәм чыгыш ясады. Удмуртия язучыларының Татарстандагы каләмдәшләре белән дустанә-тыгыз элемтәдә торыу турында да тәфсилләп сөйләп үтте ул.

—Безнең байтак әдиләрбезнең туган җирләре дә—Татарстан бит!—диде Зоя Алексеевна.—Мин моны удмуртларга карата да, татарларга, русларга карата да дйтәм...

Чынлап та, бер Кукмара районы ғына да Удмуртиягә уңлап язучы, әдәбият галиме үстереп биргән. Алар арасында Удмурт автономиясенә нигез салучы трибун шагыйрь һәм алкылы публицист, дөүләт эшлеклесе Максим Прокопьев, күренекле язучы-галим, мәгрифәтче Иван Михеев, җырчы-шагыйрь, Удмуртия Республикасының Дәүләт премиясе лауреаты Гай Сабитов, әдәби тәнкыйтьче Алексей Ермолаев, балалар шагыйре Владислав Кириллов һ. б. бар.

Инде татар телендә иҗат итүче шагыйрьләргә килсәк, алар турында тулырак мәғлүматларны без Ижауда 1997 елда нәшер ителгән «Язмышлар авазы» дигән калың гына китаптан (мөхәррире—Закуан Нуретдинов) таптык. Иң элек укучыларыбызны аның кереш өлешендәгә кайбер юллар белән таныштырып үтик әле:

«... Удмуртия Республикасында беренче мәртәбә саф татарча китап дөньяга килү—гадәттән тыш хәл,—диелә анда.—Дөрөс, 115 меңнән артык татар-башкорт кешесе яшәгән төбәктә талантлар булуы һәм аларның үз халкына кирәклегә бәхәс кузгатмый...»

Китапның авторлары—Татарстанда, Башкортстанда, Удмуртиянең үзәндә, Россиянең башка төбәкләрендә туып-үсеп тә, ахырдә язмыш җилләре Удмуртиягә алып килгән төрлө яшәтсә, төрлө тормыш һәм иҗат тәҗрибәсе алган, төрлө язмыш татыган шагыйрьләр һәм композиторлар. Аларны берләштерүче көч—тормышка, үз халкына, туган телгә, илгә кайнар мөһәббәт, милләт өстендә төшкән проблемалар тирәнлеген аңлау, үз фикерләрен халыкка җиткерергә зур ихтияҗ...»

Чыннан да, гыйбрәтле язмышлар турында сөйләүче хикмәтле китап бу! (Аны дөньяга чыгаруда иҗат көчләрен үз тирәсенә көннән-көн ныграк туплай баручы «Яңарыш» газетасы һәм аның тынгысыз хезмәткәрләре, Удмуртия Республикасы Хакимияте каршындагы милләтләр эше буенча комитет рәисе Светлана Смирнова һәм шул ук комитетның баш белгече Фәат Абубакиров аеруча зур тырышылык куйганнар—мең дә бер рәхмәт аларга!) Китап авторларының байтагы белән без Ижау шәһәренә меңнән артык кеше сыйдырышы «Ижмаш» мәдәният сараенда үткәрелгән беренче кичәбез барышында якыннан таныштык. Бу көнне бирегә Воткинск, Глазов, Можга, Сарапул һәм Әгерҗе шәһәрләреннән әдәбият-сәнгать яратучылар, җирле иҗат көчләре күпләп килгән иде. Шулар арасынан бигрәк тә әңиле-кызлы Гөлфия һәм Гүзәл Исхаковаларга аерым тукталып үтәсебез килә. Гөлфия ханым—тумышы белән Татарстанның Лениногорск районындагы Мөзмин-Каратай авылынан. Соңгы 24 ел дәвамында ул гаиләсе белән Воткинск шәһәрәндә яши, машиналар төзү заводында технолог хезмәтен күңел җылысын биреп башкара. Бер үк вакытта Гөлфия ханым шәһәрдәгә Татар иҗтимагый үзгә бүлекчәсен һәм «Тургай» ансамблен оештыруда башлап йөрүчеләрнең иң беренчесе. Шуңа күрә хезмәттәшләре һәм милләттәшләре арасында да абруе зурдан аныч.

Гөлфия ханым балачактан ук шигърияткә һәм җырға гашик шәхес. Үзе шигърьләр яза, үзе җырлый—Ходай аңа барысын да мөлдән биргән! Инде менә кызы Гүзәл дә, әнисеннән үрнәк алып, матур-матур шигърьләр иҗат итә икән... Байтагы инде Удмуртия һәм Татарстан матбугаты битләрендә басылган, аерым җыентыкларда урын алган...

Казан язучылары белән очрашу да әңиле-кызлы Исхаковалар бергә килгәннәр иде. Алар безгә Воткинск каласында яшәүче аксакал шагыйрь Риза ага Шәфиев кайнар сәламен дә җиткерделәр...

Бу көнне без тагын Ижауда яшәүче якташ шагыйрьләрдән Ибраһим Биектаулы (тумышы белән—Балык Бистәсе районынан) Шиһабетдин Садыйков (Әгерҗе), Әминә Гайфуллина (Чистай), Биктимир Гәрәев (Актаныш), Фәләх Комазани (Мамадыш), Фәридә Айдарова, Эльмира Нигъмәтжанова (Башкортстан, Тәтешле районы), Айрат Мурзыев (Пермь өлкәсе, Барда районы) һ. б. белән дә әңгәмә кордык, җирле композиторлардан Әлфия Шиһапова (Аластан), Рәиф Баһаветдинов (Башкортстаннан) иҗат иткән җырларын тыңладык, «Шаян йолдызлар» вокаль ансамбле чыгышларын карап туймадык. Күңел чишмәләренә чылтыравы, салават күперендәгечә төрлө төсләрдә балкып, йөрәкләренә йөрәкләр белән тоташтырды бу кичәдә, дуслык-туеңлык хисләрен тагын да көчәйтә төште.

Кичен көнне безнең делегация әгъзалары Ижау шәһәрәндәгә 6 нчы татар классик гимназиясендә (директоры—Гөлзирә Әхмәтшина) чыгыш ясадылар, мөгаллимнәр һәм аларның шәкертләре оештырган «Нәүрүз бәйрәме»н карадылар. Ахырдан гимназия китапханәсенә култамгалы китапларын һәм «Казан утлары» журналының соңгы елларда чыккан тупланмаларын бүләк итеп калдырдылар.

Филармония бинасында узган очрашу да хәтергә тирән уелып калды. Бирегә Удмуртия педагогия университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегә, педагогия училищесының татар бүлегә студентлары үзләренә җитәкчеләр—доцент Нурғали Мөхәмәтшин (тумышы белән—Кукмара районының Байлангар авылынан) һәм Вәсимә Хәкимова (Әгерҗе районының Уразай авылы кызы) белән бергә килгәннәр иде. Кызыклы

аңгәмә жыр һәм шигырь белән аралаштырып алып барылды. Очрашу барышында, кунаклар белән беррәттән, Ижау шагыйрьләре дә чыгыш ясады... Шул ук көнне кичен шәһәрнең Тимерюлчылар мәдәният сараенда казанлылар халыкка әдәби-музыкаль тамаша күрсәттеләр.

Удмуртия жирендә булуыбызның өченче көнендә без Ижаудан 200 чакрым ераклыктагы Базезино районына—Казан ханлыгы вәкилләренең лаеклы варислары яшәгән данлыклы Кистем авылына юл тоттык. 1557 елда Камай морза тарафыннан нигез салынган борынгы авылда—мәдәният йорты каршындагы иркен мәйданда—яше-карты безне якты йөз, ипи-тоз һәм жыр белән каршылады. Аннары сәхнәдә дә үз осталыкларын күрсәттеләр алар... Жыеп кына әйткәндә, үзенең милли төсен, кабатланмас гүзәллеген үтә кадерләп саклаган горур халык белән очрашу, күркәм гореф-гадәтләре белән танышу, үзенчәлекле сый-нигъмәтләрнен авыз итү күңелләрдә искиткеч жылы тәэсирләр калдырды. Хәтта вакытлары да Казан вакыты белән бер икән! Үзәнә күрә серле бер утрау кебек бу авыл! Аннары, биредә яшәүчеләрнең күпчелеге Касыймовлар фамилиясен йортта икән. Удмуртиядәге Татар ижтимагый үзгенә Кистем бүлекчәсе рәисе—атказанган мөгаллимә Фәйүзә ханым Касыймова әйтмешли, авылынң һәр кешесе үзенең Казан ханнары, атаклы морзалар токымыннан булуы белән чиксез горурлана һәм миллиәтебезнең йөзәнә һич тә кызылык китермәслек итеп яшәргә тырыша...

Юлыбызны дөвәм итеп, Глазов шәһәрәнә дә килеп җиттек. Монда иң зурлардан саналган Мәдәният сараена да халык күлүп җыелган иде. Залны тоташтан иңләп, башларына ак жулык япкан, иңнәрәнә ак мамык шәл салган апалар, чиккән түбәтәйле абыйлар утыра, янәшәләрендә—яшь буын вәкилләре. Әдәбиятка-сәнгатькә сугазанлыклары әллә кайдан сизелеп тора—Казан кунакларын һич кенә дә яннарыннан җибәрәселәре килмәде аларның. Ни әйтсәң дә, залдагыларның байтагы—зләрәе елларда Татарстанның төрле районнарыннан күчеп килүчеләр бит. Әнә, биредәге Татар ижтимагый үзәге бүлекчәсе җитәкчеләренең берсе—шәһәрдә якиәмбе татар мәктәбе аштырып, туган телләрен белмәгән ата-аналарга, аларның балаларына дәресләр бирүче вәкән мөгаллимә һәм шагыйрь Минзирә Касыймова-Ризванова—тумышы белән Татарстанның Балтач районндагы Иске Смәил авылыннан. Мамадыш, Кукмара, Саба, Базык Бистәсе, Актаныш һ. б. районнардан килүчеләрне дә байтак очраттык без залда утыручылар, журналыбызны укучылар арасында. Сагынганнар алар туган як сөйләмен, моңнарын да өзәлеп сагынганнар! Язучыларыбыз сөйләгәндә, Ләйсән Сәләйманова татар халык жырларын башкарганда, Жәүдәт Дәрзаман тальянда, курайда, кубызда уйнаганда тамашачыларның күзләрендә яшь бөртекләре берөзлексез җемелдәде... Шуңа күрә дә Казан кунакларын озатканда:

—Бик озакка сузымчы, тагын килегез безгә, кадерле туганнар, сезне өзәлеп көтеп калабыз! Һәр очрашу—үзе бер гомер бит ул!—диештеләр алар, кулларыбызны кат-кат кысып, ихлас рәхмәтләрән белдергәндә.

Без, әлбәттә, вәгъдәләр биреп, вакытлыча хушлаштык...

Дүртенче көнне, очрашуларны йомгаллап, Татарстан делегациясе Ижауда татар телендә нәшер ителүче, исеме югарыда телгә алынган «Яңарыш» газетасы хезмәткәрләре белән очрашты. Үзара дуслыкны ныгыту, аңлашу-аралашу билгесе итеп китаплар бүләк итештек, сувенирлар алмаштык...

Инде форсаттан файдаланып, Удмуртия жирендә «Казан утлары» көннәре»н оешкан төстә үткәрдә зур булышлык күрсәткән Татар ижтимагый үзәге президенты Рәис Габдуллинга, биредәге «Яңарыш» газетасының баш мөхәррире һәм бер үк вакытта телевидение аша татарча тапшырулар аштыручы Ирек Шәриповка, «Азатлык» радиосының Ижаудагы үз хәбәрчәсе Хәмидә Гайфуллинага, Удмуртия Мәгариф министрлыгының татар милли мәктәпләре һәм балалар бакчалары буенча җаваплы хезмәткәре Әлфия Гайсинага, әлеге республиканың милли музееда татар бүлгәе мөдире булып эшләгән Резедә Әхмәтҗалиевага һәм Раил Галияхмәтов, Азат Галиев, Габделмур Миннахмәтов, Раил Гаринов кебек булдыклы җитәкчеләргә, миллиәтпәрвәрләрә күңел түрләребездән чыккан рәхмәт сүзләрен җиткерәсез килә.

Инде хәзер сезнең игътибарга Удмуртия жирендә яшәүче бер төркем татар шагыйрьләренең кайбер иҗат җимешләрен тәкъдим итәбез.

Шаһитур МОСТАФИН

Риза Шәфи

Тезелеп кенә лә тезелеп...

Тезелеп кенә лә тезелеп киткән тау сыртлары...
Тезелеп кенә тезелеп үсә наратлар...
Тезелеп кенә лә тезелеп кире кайтмадылар
Тезелеп кенә тезелеп үткән солдатлар.

Тезелеп кенә лә тезелеп печән чапканнар,
Тезелеп кенә тезелеп иген иккәннәр,
Тезелеп кенә лә тезелеп илгә кайтмадылар—
Тезелеп кенә тезелеп калды һәйкәлләр...

Гасырлар узгач

Нигә шулай?—керфек какмый узалмыйсың?
Күзләремнән, карашымнан күз алмыйсың?
Ни били соң, мине күргәч, күңеленне?—
Әллә инде болгар бабаң мин идемме?

Нигә әле мине күргәч елмаясың?—
Серле мәгънә салып гелән куанасың?
Ни били соң, мине күргәч, күңеленне?—
Әллә минем болгар Әнкәм син идеңме?

Ил йомышы

Ком чүлләре йөзгә, күзгә ком орсын,
Жанны, тәнне тәмуг уты кыздырсын,

Тундрасы сөяккәчә тундырсын,
Сазлар, күлләр адым саен суырсын,

Юлны бүлеп янартаулар ургылсын,
Жәһәниһәме әжәл жәтмәсен корсын,

Алты башлы алтмыш дию ажгырсын,
Көне-төне пуля, мина сызгырсын—

Белә илем татар каушап калмасын:
Йомыш кушып өмет кенә багласын.

Ибраһим Биектаулы

Тукайны күрдем төшемдә

Әйтте Тукай:
 —Ибраһим!
 Үлгән өчен үлөп йөрмә,
 Исәниәрие уйла син!
 Әрвахларга файдаң тимәс
 Чиле-пешле догаңнан.
 Исәниәргә—саф татарча—
 Акыл сора Ходайдан.
 Һәркем үлә, гүргә керә—
 Үлми калыр бәндә юк.
 Исән чакта—тәүбә кирәк,
 Үлгәннән соң—тәүбә юк!
 Таш атканга Аш атканнар
 Көрәшләрдә егадыр.
 Фани дөнья яхшылыгы—
 Бакыйлыкка догадыр!
 Синең дини наданлыгың
 Гафу кылыр, шәт, Хода.
 Халкың өчен шигырь аша
 Ходайдан тәүфыйк сора!
 Бакыйлыкка иңәр көндә
 Калганнарны Бәхил ит!
 Хәзинәмдә бары белән
 Каршылармын. Рәхим ит!

Шулайдыр...

«Син—милләтче» диючеләргә

Зур гакул юктыр да...—
 Күрәсен, шулайдыр:
 Гел татар буламдыр,
 Татарча күрәмдер,
 Бу кире бәндәне
 Яраткан—Ходайдыр,
 Актарган туфраклар,
 Алай да, тирәндер—
 Хәйямне, Пушкинны,
 Гетены беләмдер,
 Күкләргә ашсам да,
 Тарта үз оямдыр,
 Халкымны тоямдыр,
 Тукайны сөямдер,
 Татарны кызганып—
 Сызланып көямдер.
 Мин—мәңге төзәлмәс
 Милләтче юләрдер:
 Иман—бер, кыйбла—бер...
 Шәт, шулай үләрмен.

Төнгө серенада

Төн уртасы. Кемдер елей—
Ни кайгысы, нужасы?
Белә, фәкать, кырның, айның,
Чишмәләрнең хужасы.

Барча дөнья хайран калган
Тирән уйга сабышып.
«Жыр» дип аталган халәт бу—
Алтын төннең сагышы.

Төнгө илаһи мизгелдә,
Жирнең тын аймагында,
Нәни генә шар тибрәнә
Сандугач тамагында...

*

Шинәбетдин Садыков

Үпкәләмим

Язмышыма үпкәләмим—
Ормады һәм какмады,
Яшь, газиз гомер өзелеп
Чит жирләрдә ятмады.

Исән калдым, илгә кайттым,
Бәхетле тормыш кордым.
Гомеремне сөеп яшәп,
Житмеш яшьне тутырдым.

Килми әле һич китәсе
Шушы якты дөньядан.
Беләм—анда киткәннәрне
Жибәрмиләр яңадан.

Язны көтәм

Ник шулкадәр өзгәләнеп
Нурлы язны яратам?
Йөрәгемнең түрләрендә
Татлы хисләр уятам...

Язлар төсле, бер әйләнеп,
Яшьлеккә кайтсаң иде.
Урман буйлап, гармун уйнап,
Моңнар таратсаң иде!..

Саф мэхэббэт утларында
Тагын бер янсаң иде,
Картлыгыңны жинеп, куып,
Яшәреп калсаң иде...

Сал шифаңны, илһамыңны,
Нурлы яз, йөрәгемә!
Уйларым, хисләрем белән
Кайтыйм мин яшьлегемә!

Гөлфия Исхакова

Шундый кешемен...

Туры әйттем—дустыма мин ярамадым.
Ялагайны гомрем буге яратмадым.
Беркем алдында тәлинка мин тотмадым.
Көнчелек чиренинән чирләп ут йотмадым.
Булганына шөкер иттем—әшләп таптым.
Пешсәм кайчак—ашыкмыйча өрөп каптым.
Кызып китсәм, миндә, дидем, татар каны!—
Үзе татар булган гына аңлар аны.
Моңым акты чишмә булып күкрәгемнән.
Шигырләрәм шытып чыкты йөрәгемнән.
Байлыгым шул—балаларым исәнлегә,
Гайләмнең тынычлыгы, көйчәнлегә.
Бәйрәм һәрчак дусларымның якты йөзә,
Әнкәемнең шат күңелә, жылы сүзе...
Кимчеләкләрәм дә бардыр—юктыр, димин,
Тик жүлэргә—бу түрә!—дип, башым имин.

Янып сөяр чак

Кышкы карлар салкын.
Йөрәкләрдә ялкын—
Жан жылысы бозны эретер.
Ераклардан, иркәм,
Кайтам, дип әйтсәң,
Жан дускаең көтми кем көтәр?

Карларның аклыгы,
Сөюнең сафлыгы
Безнең күңелләргә жылытыр.
Бик сагынган чакта
Уйлыйм синең хакта—
Шуннан татлы минутым юктыр.

Кышларның бураны
 Сүндерәлмәс аны—
 Мәхәббәт бит үзе—ут-учак.
 Булса да кыш салкын,
 Йөрәкләрдә ялкын—
 Безнең әле янып сөяр чак!..

Әминә Гайфуллина

Сагыну

Нурын сибеп иртән Кояш чыга,
 Моңсулана—житкәч баешка.
 Кояш булып Кояш моңсулана,
 Без түзәбез ничек сагышка?

Кояш белә иртән шушы жиргә
 Килеп тагын нурын сибәсен.
 Мин белмимен кайчан кайтасымны:
 Авылымны килә күрәсем.

Авылымның исеме Акъяр минем,
 Ярлары да ап-ак булганга.
 Төnnәрен дә утырып шигырь язам,
 Сагыну хисем ташып тулганга...

Төшләремә керә инеш буге,
 Ал чәчәкле яшел тугайлар.
 Олыгайгач күңел нечкәрәме,—
 Сагындыра дуслар, туганнар.

Минем кебек һаман сагынадыр
 Авылыннан чыгып киткәннәр.
 Теләгем шул: туган туфрагыннан
 Аерылмасын иде бүтәннәр...

Динар Абдуллин

Белсәң иде

Белсәң иде, нинди табышмаклар
 Китерәсен безгә киләчәк—
 Күпме кайгы, күпме хәсрәтләрен,
 Күпме бәхетле көн бирәчәк.

Белсәң иде, безне киләчәктә
Көтәчәген нинди язымшлар.
Ясалмаган булыр иде, бәлкем,
Алда ясалачак ялгышлар.

Белсәң иде гомер озынлыгын,
Күпме калган жирне таптарга,
Белсәң иде барыр юлларыңны—
Турысыннан гына атларга.

Белсәң иде дуслың фикерләрен,
Дошман нәрсә уйлый эченнән.
Белсәң иде гомер итү жаен,
Бәхет табып куйган көчеңнән.

Белсәң иде кемгә өйләнергә,
Кемнәр сине сөеп жылытыр.
Белсәң иде, кемнең явызлыгы
Синең желегеңне корытыр.

Белсәң иде—ялкау ник эшләми...
Хезмәт сою серен—тырышың...
Киләчәкне белеп торсак, бәлки,
Кызыгы да калмас тормышың...

Язгы җыр

Табигать терелгән,
Яшелгә төренгән,
Дөньяга илаһи наз иңгән.
Сандугач сайрасын,
Йөрәкләр сайласын,
Хисләре уятып яз килгән.

Чәчәктә гөлләрәм,
Бәхетле көннәрәм,
Күңелгә моң тула язларын.
Гармунда уйнадым,
Җырларга уйладым,
Язымымдыр инде, язганым.

Җыр белән егылмам,
Үземә йомылмам,
Җырларым үстерер канатлар.
Гомерем юлында,
Кәефем югында,
Моңарым язымны кабатлар.

Үз язың үзәңдә,
Җырлаган сүзеңдә,
Җыр белән кабына өметләр.
Кошларга охшатып,
Күңелне бушатып,
Җырлашып яшәгез, егетләр!

Онытма

Язымш җиле ерак ташласа да,
Ялгыз калдым, диеп курыкма.
Һәрчак сиңа ярдәм кулын сузар
Туган илең барын онытма!

Чит илләрдә хәзер яшәсәң дә,
Ятим яшим, диеп боекма.
Үз баласы итеп каршы алып
Боек халкың барын онытма!

Башка милләт телен өйрәнсәң дә,
Үз телеңне өйрәт оныкка.
Һәр милләтнең гүзәл асылташы—
Туган теле барын онытма!

Син онытма ата-ана динен,
Дөнья малын күрәп солыкма.
Горур яшә, намусыңны саклап,
Татар икәнеңне онытма!

Ринат Батталов

Поши һәм чәчәкләр

Урманнарغا чыктым мин бүген—
Ямьле аланнарны буйларга,
Аның саф навасын суларга,
Яшьлек елларыны уйларга.

Тыңладым мин дөньяны онытып,
Моңлы итеп кошлар сайравын,
Серләшүен бөдрә каеннарның,
Усак яфракларының шаулавын.

Салкын чишмә ага чылтырап,
Килә барын күреп каласым.
Агач арасынан күреп калдым
Чабып килгән поши баласын.

Каны ага, тонган күзләре,
Әллә кемнән ярдәм эзләде.
Биреп соңгы эрнү тавышын,
Хәлсезләнеп жиргә тезләнде.

Жиргә тамган алсу каныннан
Ак чәчәкләр алсу төс алды...
Табиғаттан алган хозурлык
Харап булды, тәмам югалды...

Фәлэх Комазани

Йә, көл инде!

«Минем милләт—Татар!»—дидем.

Көлдә кемдер—

«Надан!»—диде.

Мин хәзер дә шул ук татар—

Мәңге сатмам милләтемне!

Йә, көл инде!..

Хәзер көлми. Акыл кәргән—

«О, син—Татар!»

Әйе, горур милләттән мин.

Электән дә шуңдый идем—

Тамчы каным ташны ватар!

Йә, көл инде!..

Гомер

Жыр ишетелэ. Кемдер моиланамы?
Шатлыктанмы эллэ ул жыр суза?
Минем дэ бит шундый чаклар булды.
Әй, гомерлэр... Ник соң тиз уза?!

Әле күптән түгел нәни идем—
Әниемнең кочагында йөрдем.
Әле генә төплө белем алдым,
Беренче кат сөйгәнемне күрдем.

Инде гаилэ корыш яшәүгә дэ
Ун ел вакыт узган—кара син!
Малай үсә—әтисенә алмаш!..
... Картаеп ла, дустым, барасың...

*

Биктимер Гәрәев

Бәхиллек

Юлга чыгар чакта ата-анамнан
Мин сорадым рөхсәт иң элек.
Авыр юлны минем жиңеләйтте
Атам-анам биргән бәхиллек.

Догаларын укып, киң юл сорап,
Теләп калды алар изгелек.
Батар судан мине тартып алды
Атам-анам биргән бәхиллек.

«Юлга чыгам, сау булыгыз!»—дидем,
Алларында башымны иеп.
Йөзләремә кара каплатмады
Атам-анам биргән бәхиллек.

*

Эльмира Нигъмәтжанова

Сөйләр идем, язар идем...

Мин сөйләргә булдым сиңа
Кайнар Кояш хақында:
Кинәт кенә болыт чыгып,
Торып калдым саякында...

Язам, дидем, зәңгәр таулар,
Саф чишмәләр хақында:
Тик аларның гүзәллеге
Сыймады бу хатыма.

Мин сөйләргә булган идем
Утлы сөю хақында.
Мәхәббәтем аңламадың—
Янмадың ул ялқында.

Мин язармын дигән идем
Тагын... Бәхет турында!
... Каләмемнең очы сынды
Кинәт шушы урында...

* * *

Сөю—бәлки, упкын аша чыгу—
Карамаска теләп түбәнгә.
Чайкалсам да... үзем—бар таяныч,
Бушлык, бушлык, бушлык—тирәмдә!

Сиңа

Шәһәрнең тынгысыз дөньясы—
Шау-шуның бар микән тынганы?
Онытмам да сыман акрынлап
Кайдадыр еракта син барын.

Дөньяга кул селтәп карыймын,
Әллә минне артык сабырмын?
Башканы житәкләп, янымнан
Үтәсең—гадәти саниймын...

Һәм үзем, бикләнеп дөньядан,
Сиңа дип шигырләр язамын.
Сагынгач ачып бер укырмам,
Ә бәлки искә дә алмамын.

Ә вакыт ашыгышмы ашыга,
Кемгәдер ул—дәва, кемгә—юк!
Еллардан көтәмен мөгжиза,
Һәм яшим, бел, шуңа юанып.

*

Айрат Мурзыев

Сылукай

Тәрәз каршына утырып,
Бер сылу чигү чигә.
Йорт алдындагы бакчада
Житешкән алма, чия...

Кызың йөзләренә күчкән
Алсулыгы алманың...
Шушы тизсез матурлыктан
Күзем ала алмадым!..

МИЛЛИ-МӘДЭНИ МОХТӘРИЯТ (АВТОНОМИЯ) ТУРЫНДА РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯСЕ ФЕДЕРАЛЬ ЗАКОНЫ

Әлеге Федераль Закон Россия Федерациясендәге милли-мәдәни мохтәриятләрнең (автономияләрнең) хокукий нигезләрөн билгели, Россия Федерациясе гражданның милли-мәдәни үсеш юлларын һәм формаларын сайлау процессында милли мәнфәгатьләрөн яклау өчен, дәүләт белән жәмгыятьнең үзара эш итүенә хокукий шартлар тудыра.

1. БҮЛЕК. ГОМУМИ НИГЕЗЛӘМӘЛӘР

1 маддә. Милли-мәдәни мохтәрият (автономия) төшенчәсе

Россия Федерациясендәге милли-мәдәни автономия (милли-мәдәни мохтәрият)—ул милли-мәдәни үзбилгеләнү формасы, шулай ук билгеле бер этник уртак төркемнәргә кәргән Россия Федерациясе гражданның үзләренчә яшәү рәвешен саклау, телен, мәгарифен, милли мәдәниятен үстерү мәсьәләләрен мөстәкыйль хәл итү максатында аларның ирекле үзөшү нигезендә барлыкка килгән жәмәгать берләшмәсе булып тора.

2 маддә. Милли-мәдәни мохтәрият (автономия) принциплары

Милли-мәдәни мохтәриятнен (автономиянен) нигезләнү принциплары:

гражданның билгеле бер этник уртак төркемгә кәргәндә ирекле теләк белдерүе;

үзөшү һәм үзидарә;

милли-мәдәни мохтәриятнен (автономия) эчке оешу формаларының күп төрлелеге;

иҗтимагый инициативаны дәүләти яклау белән берләштерү;

төрле этник уртак төркем гражданның телләрен, мәдәниятен, йолаларын, гореф-гадәтләрен хөрмәт итү; законлылык.

3 маддә. Милли-мәдәни мохтәриятнең (автономиянең) хокукий статусы

Милли-мәдәни мохтәриятнен (автономиянен) барлыкка килүе һәм эшчәнлеге әлеге Федераль закон, шушы Федераль законга нигезләнеп кабул ителә торган башка федераль законнар, Россия Федерациясе субъектларының конституцияләренә (уставларына) туры килә торган нигезләмәләр, законнар һәм башка норматив-хокукий актлар, шулай ук халыкара хокукның гомумтанылган принциплары һәм нормалары, Россия Федерациясенен кеше һәм гражданның хокукларын һәм ирекләрен тәзмин итү өлкәсендәге халыкара шартнамәләре белән кәйләнә.

Әгәр Россия Федерациясенен халыкара шартнамәсендә әлеге Федераль законда каралганлагыдан башка кагыйдәләр билгеләнгән булса, халыкара шартнама кагыйдәләре кулланыла.

4 маддә. Милли-мәдәни мохтәрият (автономия) хокуклары

Милли-мәдәни мохтәрият (автономия) хокуклары:

дәүләт хакимияте органның һәм жирле үзидарә органның милли үзенчәлекне саклау, милли (туган) телне һәм милли мәдәниятне үстерү өчен кирәкле ярдәмне алырга;

үзләрен милли-мәдәни мәнфә-

гатыларен күздә тотып, законнар чыгаручы (вәкилләккә) һәм башкарма хакимият органнарына, жирле үзидәрә органнарына мөрәжәгать итәргә;

Россия Федерациясе законнары белән урнаштырылган төрлүтмә масса-күләм мәгълүмат чаралары булдырырга, милли (туган) телдә мәгълүмат алырга һәм таратырга;

тарихи һәм мәдәни мирасны сакларга һәм баептырга, милли-мәдәни хөзинөләр-дән иреккә файдаланырга;

милли йолаларны һәм гореф-гадәт-ләрне сакларга, халыкның сәнгатьчел-нәфис промыселларын һәм һөнәрләр-нән торгызырга һәм үстерергә;

мәгариф һәм фәнни учрежде-ниеләр, мәдәният учреждениеләре оешты-рырга һәм аларның Россия Федерациясе законнарына нигезләнеп эшлөләр-нән тәмин итәргә;

үзләр-нән вәкаләтлө вәкилләре аша хөкүмәт карамагында булмаган халыкара оешмаларның эшчәнлегендә катнашырга;

Россия Федерациясе законнары нигезендә чит ил дәүләтләр-е, гражданны һәм ижтимагыи оешмалары белән дискриминациясез-тигезсезлексез гума-нитар бәйләнешләр урнаштырырга һәм аларны өзмәскә;

Федераль законнар, Россия Федера-циясе субъектларының конституцияләр-е (уставлары), законнары белән милли-мәдәни мохтәрияткә (автономиягә) мәгариф һәм мәдәният өлкәсендә бүтән хокуклар да бирелү ихтималы бар.

Милли-мәдәни мохтәрият (авто-номия) эшчәнлегендә катнашу яки катнашмау Россия Федерациясе граж-даннарының хокукларын чикләүгә нигез була алмаган кебек, гражданнының нинди милләттән булуы да аларның милли-мәдәни мохтәрият (автономия) эшчәнле-гендә катнашу яки катнашмавын чикләү өчен нигез була алмый.

Милли-мәдәни мохтәрияткә (авто-номиягә) булган хокук милли-террито-риаль үзбилгеләнүгә хокук була алмый.

Милли-мәдәни мохтәрияткә (авто-номиягә) хокукны тормышка ашыру бүтән этник уртак төркемнәр-нән мәнфәгатләр-енә зыян китерергә тиеш түгел.

II БҮЛЕК. МИЛЛИ-МӘДЭНИ МОХТӘРИЯТНЕН (АВТОНОМИЯНЕН) СИСТЕ-МАСЫ. МИЛЛИ-МӘДЭНИ МОХТӘРИЯТНЕ (АВТОНОМИЯНЕ) ГАМӘЛГӘ КУЮ ҺӘМ ТЕРКӘУ ТӨРТИБЕ

5 маддә. *Милли-мәдәни мохтә-риятнең (автономиянең) оештыру нигезләре*

Милли мәдәни мохтәриятнән (автономиянән) оештыру нигезләре билгеле бер этник уртак төркемнәргә кәргән Россия Федерациясе гражданны-рының таралып урнашу үзенчәлекләр-е һәм милли-мәдәни мохтәриятләр-нән (автоно-мияләр-нән) уставлары белән билгеләнә.

Милли-мәдәни мохтәриятләр-нән (автономияләр-нән) жирле (шәһәр, район, поселок, авыл), региональ, федераль булуы ихтимал.

Жирле милли-мәдәни мохтә-риятләр (автономияләр) региональ милли-мәдәни мохтәрият (автономия) тәзи алалар. Әгәр Россия Федерациясе субъекты эч-нәдә билгеле бер этник уртак төркемгә кәргән Россия Федерациясе гражданны-рының бер генә жирле милли-мәдәни мохтәрият-е (автономиясе) тәзелгән булса, өеге милли-мәдәни мохтәриятнән (автономиянән) региональ милли-мәдәни мохтәрият (автономия) статусын алу ихтималы бар.

Россия Федерациясе субъектла-рының ике яисә аннан күбрәк региональ милли-мәдәни мохтәриятләр-е (автоно-мияләр-е) үз эшчәнлекләр-енән региона коордиация органнарын тәзи алалар. Бу органнар региональ милли-мәдәни мохтә-риятләр (автономияләр) була алмыйлар.

Билгеле бер этник уртак төркемгә кәргән Россия Федерациясе гражданны-рының федераль милли-мәдәни мохтә-риятләр-е (автономияләр-е) Россия Федерациясе субъектларының ике яисә аннан күбрәк региональ милли-мәдәни мохтәриятләр-е (автономияләр-е) тара-фыннан тәзелүе ихтимал. Әгәр Россия Федерациясе эч-нәдә билгеле бер этник уртак төркемгә кәргән Россия Федера-циясе гражданнырының бер генә региональ милли-мәдәни мохтәрият-е (автономиясе) тәзелгән икән, өеге милли-мәдәни мохтә-риятнән (автономиянән) федераль милли-мәдәни мохтәрият (автономия) стату-сын алуы мөмкин.

Билгеле бер этник уртак төркемгә кәргән, тиешлө республикасы яисә автономияле округы, автономияле өлкәсе булган Россия Федерациясе гражданны-рының федераль, региональ милли-мәдәни мохтәриятләр-е (автономияләр-е) һәм Россия Федерациясе субъектларының дәүләт хакимияте органнары үз

эшчәнлекләрен координацияли, милли (туган) телләрен һәм милли мәдәниятен саклау һәм үстерү өлкәсендә, милли-мәдәни мохтәриятләрен (автономияләрен) һәм Россия Федерациясе субъектларының үзара киешүләре һәм шартнамәләре нигезендә, федераль һәм региональ программалар эшләүдә катнаша алалар.

6 маддә. *Милли-мәдәни мохтәриятне (автономияне) төзү, теркәү, үзгәртеп кору һәм ябу тәртибе*

Милли-мәдәни мохтәрият (автономия) Россия Федерациясе законнарына нигезләнеп һәм өлге Федераль законда күздә тотылган милли-мәдәни мохтәриятләрен (автономияләрен) үзенчәлекләрен исәпкә алып гамәлгә куела.

Жирле милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр) милли жәмәгать берләшмәләренен делегатлары тарафыннан гомуми жылышларда (конференцияләрдә) гамәлгә куела.

Региональ милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр) жирле милли-мәдәни мохтәриятләрен (автономияләрен) делегатлары тарафыннан конференцияләрдә (корылтайларда) гамәлгә куела.

Билгеле бер этник уртак төркемгә кәргән Россия Федерациясе гражданның федераль милли-мәдәни мохтәриятне (автономиясе) региональ милли-мәдәни мохтәриятләрен (автономияләрен) делегатлары тарафыннан корылтайларда гамәлгә куела.

Милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр) эчке идарә органнарын төзиләр. Ул органнары оештыру тәртибе, функцияләре һәм атамалары, Россия Федерациясенен жәмәгать берләшмәләре турындагы законнарына нигезләнеп, милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр) тарафыннан мөстәкыйль рәвештә билгеләнә.

Милли-мәдәни мохтәриятне (автономияне) теркәү, Россия Федерациясе законнарында каралган тәртиптә, юстиция органында үтә.

Милли-мәдәни мохтәриятне (автономияне) теркәү өчен массакүләм мәгълүмат чараларында яисә башка ысуллар белән төзәләсе милли-мәдәни мохтәрият (автономия) турында оештыру жылышына (конференция, корылтайга) кадәр кимендә өч ай элек хәбәр ителгәнлекне раслый торган

документлар тапшырылган булырга тиеш.

Милли-мәдәни мохтәриятне (автономияне) теркәү турында карар кабул иткән юстиция органы, милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр) реестрына кертү өчен, уң көн вакыт эчендә Россия Федерациясе башкарма хакимиятенен милләтләр эшләре буенча тиешле органына теркәү турында мәгълүматлар жиберә.

Милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр) реестры гомуми танышу өчен ачык.

Милли-мәдәни мохтәриятне (автономияне) теркәү, үзгәртеп кору яисә ябу Россия Федерациясенен жәмәгать берләшмәләре турындагы законнарында каралган тәртиптә гамәлгә ашырыла.

7 маддә. *Россия Федерациясе Хөкүмәте, Россия Федерациясе субъектларының башкарма хакимияте органнары һәм жирле үзидарә органнары каршындагы милли-мәдәни мохтәриятләрен (автономияләрен) эшләре буенча консультатив советлар*

Фикер алышу органнары буларак, Россия Федерациясе Хөкүмәте каршындагы милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр) эше буенча консультатив совет төзәлә һәм ул жәмәгать башлангычы тәртибендә эш итә.

Милли-мәдәни мохтәриятләрен (автономияләрен) эше буенча Россия Федерациясе Хөкүмәте каршындагы консультатив совет:

милли-мәдәни мохтәриятләрен (автономияләрен) эшчәнлеген киештерүне гамәлгә ашыра, алар арасында багланышлар урнаштырырга һәм ныгытырга ярам итә;

Россия Федерациясе дәүләт хакимияте органнарында этник уртак төркемнәрен мәдәни һәм социаль мәнфәгатьләрен күздә тоту һәм яклы;

милли (туган) телләрен һәм милли мәдәниятне саклау һәм үстерү өлкәсендә федераль программалар, норматив хокукий актларның проектларын эшләүдә, шулай ук билгеле бер этник уртак төркемгә кәргән Россия Федерациясе гражданның хокукларына һәм законлы мәнфәгатьләренә кагылышы башка карарларны эшләүдә катнаша;

билгеле бер этник уртак төркемгә кәргән Россия Федерациясе гражданның милли проблемалары буенча Россия

Федерациясе Хөкүмәтенә, башкарма хакимиятнен федераль органнарына кинәшләр бирә.

Милли-мәдәни мохтәриятләрнен (автономияләрнен) эше буенча Россия Федерациясе Хөкүмәте каршындагы консультатив совет һәр федераль милли-мәдәни мохтәрияттән (автономиядән) билгеле бер вакытка делегат итеп жиберелгән вәкилләрдән тора.

Милли-мәдәни мохтәриятләрнен (автономияләрнен) эше буенча Россия Федерациясе Хөкүмәте каршындагы консультатив советны оештыру, аларның эшчәнлегә һәм ябылу тәртибе Россия Федерациясе Хөкүмәте тарафыннан билгеләнә.

Милли-мәдәни мохтәриятләрнен (автономияләрнен) эше буенча консультатив советлар яки башка төрле фикер алышу органнары Россия Федерациясе субъектларының башкарма хакимиятләре каршында төзелүе ихтимал. Бу органнары оештыру, аларның эшчәнлегә һәм ябылу тәртибе Россия Федерациясе субъектларының башкарма хакимиятләре органнары тарафыннан билгеләнә.

Милли-мәдәни мохтәриятләрнен (автономияләрнен) эше буенча консультатив советлар яки башка фикер алышу органнары тиешле муниципаль оешмаларның жирле үзидарә органнары каршында төзелүе дә ихтимал. Әлеге органнары оештыру, аларның эшчәнлегә һәм ябылу тәртибе муниципаль оешмаларның норматив-хокукий актлары тарафыннан урнаштырыла.

III БҮЛЕК. МИЛЛИ (ТУГАН) ТЕЛНЕ САКЛАУ, ҮСТЕРҮ ҺӘМ ФАЙДАЛАНУГА ХОКУКНЫ ТӘЭМИН ИТҮ

8 маддә. *Милли (туган) телләрне дөүләти яклау*

Россия территориясендәге милли (туган) телләрне социаль, икътисади һәм хокукий яклауны Россия Федерациясе тәэмин итә.

Россия Федерациясе гражданның милли (туган) телен саклау, үстерү, аралашу, тәрбия һәм уку телен сайлап алуга һәм файдалануга хокукы Россия Федерациясенен Конституциясе, федераль законнар, Россия Федерациясе субъектларының конституцияләре (уставлары) һәм законнары, һәм әлеге Федераль закон белән гәмәлгә кертелә.

9 маддә. *Милли (туган) телне саклау һәм үстерүгә хокукны тәэмин итү*

Россия Федерациясе дәүләт хакимияте органнары һәм Россия Федерациясе субъектларының дәүләт хакимияте органнары:

милли (туган) телләрне саклау һәм үстерүгә юнәлтелгән дәүләт сәясәтен үткөрүне тәэмин итәләр;

милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә) милли (туган) телләрне саклау һәм үстерү өлкәсендә дәүләт программаларын эшләүдә һәм гәмәлгә ашыруда финанс ярдәме (тиешле бюджет һәм бюджеттан тыш средстволар исәбенә), оештыру һәм башка төрле ярдәм күрсәтәләр.

Башкарма хакимиятнен федераль органнары, Россия Федерациясе субъектларының башкарма хакимияте органнары милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә) рус телендә һәм шулай ук милли (туган) телләрдә дә китаплар нәшер итүдә, вакытлы матбугат чыгаруда, телерадио тапшырулар оештыруда, массакуләм мәгълүмат чаралары булдыруда булышлык итәләр.

Россия Федерациясе субъектлары арасында, шулай ук Россия Федерациясе белән чит дәүләтләр арасында милли (туган) телләрдә теле һәм радиопрограммалар, аудио һәм видеоматериаллар, матбугат продукциясе алмашуда булышалар.

10 маддә. *Милли (туган) телдә төп гомуми белем, тәрбия һәм уку телен сайлап алуга хокук*

Билгеле бер этник, уртак төркемнәргә кәргән Россия Федерациясе гражданның, Россия Федерациясе законнары һәм Россия Федерациясе субъектлары законнары нигезендә, милли (туган) телдә төп гомуми белем, тәрбия һәм уку телен сайлап алуга, мәгариф системасы белән бирелгән мөмкинлекләр чикләрендә хокукы.

11 маддә. *Милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр) тарафыннан милли (туган) телдә төп гомуми белем, тәрбия һәм уку телен сайлап алуга хокукны тәэмин итү*

Милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр) милли (туган) телдә төп гомуми белем, тәрбия һәм уку телен

сайлап алуға хокукны тәэмин итү максатында үз алларына түбәндәге бурычларны куя:

дәүләти булмаган (ижтимагый) мәктәпкәчә учреждениеләр яки шундый учреждениеләрдә милли (туган) телдә тәрбия төркөмнәре оештырырга;

милли (туган) телдә укый торган, дәүләти булмаган (ижтимагый) мәгариф учреждениеләре (гомуми белем, башлангыч, урта һәм югары профессиональ белем) төзәргә;

милли (туган) телдә укый торган дәүләти булмаган (ижтимагый), башка төрлө белем бирү учреждениеләре оештырырга;

милли (туган) телдә белем алуға хокукны тәэмин итү өчен, ведомстволар карамагындагы мәгариф учреждениеләре катнашы белән уку программалары эшләргә, дәреслекләр, методик ярдәмлекләр, башка уку әдәбияты нәшер итәргә;

башкарма хакимиятнән федераль органнарына, Россия Федерациясе субъектларының башкарма хакимият органнарына, жирле үзидарә органнарына тәкъдимнәр кертәргә;

дәүләт, муниципаль мәгариф учреждениеләрендә милли (туган) телдә укый торган сыйныфлар, уку төркөмнәре оештырырга;

рус телен һәм милли (туган) телне, милли тарихны һәм мәданиятне тирәнтен өйрәнә торган дәүләт муниципаль мәгариф учреждениеләре төзәргә;

дәүләти белем стандартларын, шулай ук милли (туган) телдә, башка телләрдә укыта торган дәүләт һәм муниципаль мәгариф учреждениеләре өчен яқынча программалар эшләүдә катнашырга;

дәүләти булмаган (ижтимагый) мәгариф учреждениеләре өчен педагогик һәм башка кадрларны әзәрләү һәм яңадан әзәрләүне оештырырга;

Россия Федерациясеннән читтөгә, хөкүмәт карамагында булмаган оешмалар белән милли (туган) телдә белем алуға хокукны тормышка ашыру өчен шартлар тулыуы турында шартнамәләр, атап өйткәндә— педагогик кадрларны әзәрләү, милли (туган) телдә фәнни-методик, уку, мәтүр әдәбият, аудиовизуаль укыту чаралары белән тәэмин итү турында шартнамәләр төзәргә;

милли (туган) телдә белем, тәрбия һәм уку телен сайлап алуға хокукны тәэмин итү буенча Россия Федерациясе

законнарына һәм Россия Федерациясе субъектларының законнарына нигезләнеп, башка чараларны гамәлгә ашырырга.

Милли (туган) телдә укыта торган дәүләти булмаган (ижтимагый) мәгариф учреждениеләре, Россия Федерациясенен дәүләт теле буларак, рус телен Россия Федерациясе законнарына һәм дәүләти белем стандартларына нигезләнеп өйрәнүне, шулай ук Россия Федерациясе субъектларының дәүләт телләрен шушы субъектларының законнарына нигезләнеп өйрәнүне тәэмин итәләр.

12мәддә. Милли (туган) телдә төп гомуми белем, тәрбия һәм уку телен сайлап алуға хокукны башкарма хакимияте федераль органнары, Россия Федерациясе субъектларының башкарма хакимият органнары тарафыннан тәэмин итү

Башкарма хакимиятнән федераль органнары, Россия Федерациясе субъектларының башкарма хакимият органнары Россия Федерациясе законнарына, Россия Федерациясе субъектларының Россия Федерациясе халыкларының телләре, мәгарифе турындагы законнарына һәм әлегә Федераль законга нигезләнеп:

зарурлык булганда дәүләт, муниципаль мәктәпкәчә учреждениеләрдә төркөмнәр, милли (туган) телдә укыта торган дәүләт, муниципаль мәгариф учреждениеләрендә сыйныфлар яисә уку төркөмнәре оештыруны тәэмин итәләр; милли-мәдәни мохтәриятләреннән (автономияләреннән) тәкъдимнәрен һәм регионның аерым шартларын исәпкә алып, дәүләтнән рус телендә һәм милли (туган) телдә, укыта һәм милли (туган) телне, милли тарихны һәм мәданиятне тирәнтен өйрәнә торган мәгариф учреждениеләрен, шулай ук милли (туган) телләрен, милли мәданиятне өйрәнү һәм пропагандалау өчен өстәмә мәгариф учреждениеләрен (якшәмбе мәктәпләре, факультативлар, мәдәни-мәгариф үзәкләре һәм башка белем бирү учреждениеләре) төзәләр;

милли (туган) телдә укыту өчен кирәк булган уку программаларын, дәреслекләр, методик ярдәмлекләр һәм башка уку әдәбиятын әзәрләүдә, нәшер итүдә һәм булдыруда ярдәм күрсәтәләр;

дәүләт һәм муниципаль мәгариф учреждениеләрендә милли (туган) телдә белем алуға хокукны тәэмин итүгә юнәлгән чараларны мәгарифкә караган

суммалар чикләрендә тиешле бюджет һәм бюджеттан тыш керемнәр исәбенә финанслауны гамәлгә ашыралар;

күбесенчә милли-мәдәни мохтәриятләрнең (автономияләрнең) төхәдминәре буенча, шул исәптән Россия субъектлары арасындагы килешүләр һәм дәүләтара килешүләр нигезендә милли (туган) телдә, башка телләрдә белем бирү эшчәнлеген тормышка ашыручы мәгариф учреждениеләре өчен педагогик һәм башка кадрларны әзерләүне, янадан әзерләүне, квалификацияләрен күтәрүне оештыралар;

милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә) милли (туган) телдә дәүләти булмаган мәгариф учреждениеләрен төзүдә һәм башка төрбия һәм уку формаларын үстерүдә матди, хокукий, оештыру һәм бүтән ярдәмне күрсәтәләр.

IV БҮЛЕК. МИЛЛИ МӘДӘНИЯТНЕ САКЛАУ ҺӘМ ҮСТЕРҮГӘ ХОКУКНЫ ТӘММИН ИТҮ

13 маддә. *Милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр) тарафыннан милли мәдәниятне саклау һәм үстерүгә хокукны тәммин итү*

Милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр) билгеле бер этник уртак төркемнәргә кәргән Россия Федерациясе гражданнының милли мәдәниятен саклау һәм үстерүгә хокукын тәммин итү максатында үз алларына түбәндәге бурычларны куя:

дәүләти булмаган (ижтимагый) милли мәдәният учреждениеләре: театрлар, мәдәният үзәкләре, музейлар, китапханәләр, клублар, студияләр, архивлар һәм мәдәният учреждениеләре төзәргә һәм аларның эшләвен тәммин итәргә;

ижади берлекләр, профессиональ һәм үзешчән сәнгать коллективлары, милли-мәдәни мирасны, милли мәдәният казанышларын өйрәнү буенча түгәрәкләр оештырырга;

милли-мәдәният өлкәсендә массакүләм чаралар: фестивальләр, конкурслар, смотрлар, күргәзмәләр һәм башка чаралар үткәргәргә;

милли төбәкне өйрәнүне оештыру, тарих һәм мәдәниятнең милли һәйкәлләрен саклауга ярдәм күрсәтәргә, төбәкне өйрәнү, этнографик һәм башка ижтимагый музейлар төзәргә;

халыкның сәнгатьчел-нәфис промыселлары һәм һөнәрчеләкләре белән шөгыльләнә торган оешмалар төзәргә;

милли (туган) телләрдә һәм башка телләрдә тарихи, матур, музыкаль, фольклор-этнографик әдәбият әсәрләрен нәшер итәргә;

милли мәдәният өлкәсендә ижат хезмәткәрләре, педагогик һәм башка кадрлар әзерләү буенча дәүләти булмаган (ижтимагый) мәгариф учреждениеләре оештырырга;

милли-мәдәниятне саклау һәм үстерү турында төхәдминәр эшләргә һәм аларны дәүләт хакимиятенә тиешле органның, үзидарә органның тапшырырга;

мәдәни алмашу һәм милли мәдәниятне саклау өлкәсендә Россия Федерациясеннән читтә урнашкан, хөкүмәт карамагында булмаган оешмалар белән хезмәттәшлек турында шартнамәләр төзәргә.

14 маддә. *Милли мәдәниятне саклау һәм үстерүгә хокукны башкарма хакимиятнең федераль органны, Россия Федерациясе субъектларының башкарма хакимият органны тарафыннан тәммин итү*

Башкарма хакимиятнең федераль органны, Россия Федерациясе субъектларының башкарма хакимият органны Россия Федерациясе законнарына, Россия Федерациясе субъектларының мәдәният турындагы законнарына һәм әлегә Федераль законга нигезләнә:

милли-мәдәни үсешнең федераль һәм региональ программаларын эшләгәндә милли-мәдәни мохтәриятләрнең (автономияләрнең) төхәдминәрен исәпкә алалар;

милли-мәдәни мохтәриятләрнең (автономияләрнең) милли (туган) телдә белем бирү программаларын тормышка ашыручы мәгариф учреждениеләре өчен дәүләт белем стандартларына тарихны, мәдәниятне, этнографияне, хезмәт эшчәнлегенә традицион төрләрен, халыкның сәнгатьчел-нәфис промыселларын һәм һөнәрләрен өйрәнү буенча курсларны керту турындагы төхәдминәрен карыйлар һәм тиешле карарлар кабул итәләр;

дәүләт һәм муниципаль мәдәният учреждениеләренә эшчәнлеген милли-мәдәни ыштыяжларны канәгатьләндерүгә юнәлтәләр;

дәүләт һәм муниципаль архивлар системасында билгеле бер этник уртак төркемнәргә кәргән Россия гражданнының мәдәнияте, тарихы, ижтимагый

тормышы буенча тиешле бүлекләр оештыралар;

милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә) милли мәдәниятнен дәүләти булмаган (ижтимагый) учреждениеләрен төзүдә, ижади хезмәткәрләр һәм башка белгечләр әзерләү буенча дәүләти булмаган (ижтимагый) мәгариф учреждениеләрен ачуда, милли мәдәният өлкәсендә массакүләм төрле чаралар үткөрүдә ярдәм күрсәтәләр;

билгеле бер этник уртак төркемнәргә кәргән Россия Федерациясә гражданнары өчен кыйммәтле һәм Россия Федерациясә мәдәни мирасынын бер өлеше булган тарих һәм мәдәният һәйкәлләренен саклануын тәмин итәләр;

билгеле бер этник уртак төркемнәргә кәргән Россия Федерациясә гражданнының милли мәдәниятен саклау, торгызу һәм үстерү, милли-мәдәни хокукларын үтәү өчен шартлар тудыру буенча башка чараларны гамәлгә ашыралар.

15 маддә. *Милли-мәдәни мохтәриятләрнең (автономияләрнең) эшчәнлекләрен массакүләм мәгълүмат чараларында яктыртуга булган хокукларын дәүләт хакимияте органнары тарафыннан тәмин итү*

Дәүләти аудиовизуаль массакүләм мәгълүмат чаралары милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә) эфир вакыты бирә. Тапшыруларнын даимилеге, озынлыгы, кайсы телдә алып барылуы гамәлгә куючылар һәм теле-радиопрограммаларнын редакцияләре тарафыннан килешеп билгеләнә.

Россия Федерациясенен хакимият органнары, Россия Федерациясә субъектларынын хакимият органнары милли-мәдәни мохтәриятләрнен (автономияләрнен) эшчәнлеген бушлай яктыртуга мөмкинлек биргән дәүләти булмаган массакүләм мәгълүмат чараларын яклайлар һәм хуплайлар.

Массакүләм мәгълүмат чараларына финанс һәм оештыру ярдәме каралган федераль программаларда милли-мәдәни мохтәриятләрнен (автономияләрнен) массакүләм мәгълүмат чараларына ярдәм күрсәтү күздә тотыла.

Массакүләм мәгълүмат чаралары, Россия Федерациясә субъектларынын финанс һәм оештыру-ярдәм программалары, жирле үзидарә программаларынын милли-мәдәни мохтәриятләрнен (автономияләрнен) массакүләм мәгълүмат

чараларына булышлыкны күздә тоту мөмкинлегә бар.

У БҮЛЕК. МИЛЛИ-МӘДӘНИ МОХТӘРИЯТНЕң (АВТОНОМИЯНЕН) ФИНАНС-ИКТЫСАДЫЙ НИГЕЗЕ

16 маддә. *Милли-мәдәни мохтәриятләрне (автономияләрне) финанслау принциплары*

Милли-мәдәни мохтәриятнен (автономиянен) хокукларын гамәлгә ашыруга бәйле эшчәнлеген финанслау федераль бюджет, Россия Федерациясә субъектларынын бюджетлары, жирле бюджетларнын средстволары исәбенә башкарыла.

Өлгә максатларда махсус федераль, региональ һәм жирле фондалар оешуы ихтимал.

Милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә) финанс средстволары милли-мәдәни үсешнен ижтимагый әһмиятле программаларын финанслау өчен, мәдәният, мәгариф өлкәсендәге чараларны һәм хәйрия чараларын гамәлгә ашыру өчен бирелә.

Бюджеттан тыш чыганаклардан кәргән средстволар милли-мәдәни үсешкә бирелә торган бюджет ассигнованиеләрен киметү өчен нигез була алмый.

17 маддә. *Милли-мәдәни мохтәриятләрнең (автономияләрнең) милек хокукы*

Милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр), Россия Федерациясә законнарына нигезләнеп, милек хокукына ия булалар.

18 маддә. *Милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр) мөлкәте*

Башкарма хакимиятнен федераль органнары, Россия Федерациясә субъектларынын хакимият органнары, жирле үзидарә органнары милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә), аларнын коммерция белән шөгылләнмәгән учреждениеләренә һәм оешмаларына, Россия Федерациясә законнарында һәм Россия Федерациясә субъектларынын законнарында гамәлгә кертмәгән төртинтә, дәүләти һәм муниципаль мөлкәтне милеккә яисә арендага бирүләре ихтимал.

Милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр), аларнын коммерция белән шөгылләнмәгән учреждениеләре һәм

оешмалары үзлөрөнә аренда шартнамәсе шартларында бирелгән биналарны уставларындагы максатларын һәм эшчәнлекләрен тормышка ашыру өчен файдалана алалар.

Милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр), аларнын коммерция белән шөгыльләнмәгән учреждениеләре һәм оешмалары тарафыннан арендага алынган биналар өчен түләү күләме Россия Федерациясенен шушы субъекты территориясендә коммерция белән шөгыльләнмәгән мәдәният һәм мәгариф оешмалары өчен гамәлгә кертелгән тәртиптә, шулай ук Россия Федерациясенен Гражданлык кодексы, башка федераль законнар, Россия Федерациясе субъектларынын законнары һәм башка норматив-хокукий актлары белән билгеләнә.

19 маддә. *Милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә) дәүләт һәм жирле үзидарә тарафыннан финанс ярдәме*

Билгеле бер этник уртак төркемнәргә кәргән Россия Федерациясе гражданнынын милли яшәү рәвешен саклау, милли (туган) телен һәм милли мәдәниятен үстерү, милли-мәдәни хокукларын тормышка ашыру максатында Россия Федерациясенен закон чыгаручы федераль органнары һәм башкарма хакимияте федераль органнары, Россия Федерациясе субъектларынын закон чыгаручы (вәкиллеке) һәм башкарма хакимияте органнары:

милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә) ярдәм күрсәтү өчен Федераль бюджетта, шулай ук Россия Федерациясе субъектларынын бюджетларында ассигнованиеләрне күздә тоталар;

региональ үсешнән федераль фондаларын оештырганда һәм акча тотканда милли ихтияжларны сәпкә алалар;

милли-мәдәни үсешнән махсус федераль, региональ фондаларын тәзиләр;

милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә) Россия Федерациясе законнарына, Россия Федерациясе субъектларынын законнарына нигезләнә,

салымнар, жиемнар һәм кредитлар буенча льготалар бирәләр;

жирле үзидарә органнары, жирле милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә) финанс ярдәме мәсьәләләрен Россия Федерациясенен жирле үзидарә турындагы законнарына нигезләнәп хәл итәләр.

20 маддә. *Милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә) дәүләти финанс ярдәме күрсәтүнең төп шартлары*

Башкарма хакимиятнен федераль органнары, Россия Федерациясе субъектларынын башкарма хакимияте органнары милли-мәдәни мохтәриятләргә (автономияләргә) өлгә Федераль законнын 19 нчы маддәсендә каралган финанс ярдәмен бу средстволарнын билгеле бер максатка юнәлдерелгән булуы һәм фәкатә конкрет чараларга тотылу шарты белән күрсәтәләр. Зарури булганда өлгә ярдәм тиешле милли-мәдәни мохтәрият (автономия) белән шартнамә нигезендә күрсәтелә.

Дәүләт финансый торган милли-мәдәни үсеш программаларын һәм проектларын сайлап алу Россия Федерациясе субъектларынын башкарма хакимияте органнары тарафыннан милли-мәдәни мохтәриятләрнен (автономияләрнен), вәкилләре катнашында гамәлгә ашырыла.

Федераль финанс органнары, Россия Федерациясе субъектларынын финанс органнары бирелгән средстволарнын максатлы файдалануына контрольлек итәләр. Милли-мәдәни мохтәриятләр (автономияләр), алынган дәүләт средстволарын куллану турында үз вакытында хисап бирергә тиешләр. Дәүләт финанс ярдәмен урынсыз файдаланган очракларда милли-мәдәни мохтәриятләрнен (автономияләрнен) житәкчеләре каралган тәртиптә жаваплы булалар.

VI БҮЛЕК. ЙОМГАКЛАУ НИГЕЗЛӘМӘЛӘРЕ

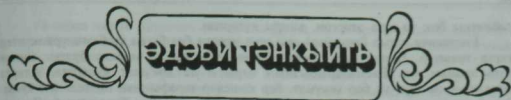
21 маддә. *Өлгә Федераль законнын көченә керүе турында*

Өлгә Федераль закон рәсми рәвештә басылып чыккан көненнән көченә керә.

Россия Федерациясе Президенты
Б. ЕЛЬЦИН.

Мәскәү, Кремль 17 июнь, 1996 ел.

(«Российская газета». 25 июнь, 1996 ел.)

ТУКСАНЫНЧЫ ЕЛЛАР ӘДӘБИЯТЫ

Кешелек жәмгыяте өчен гаят мәгънәле дата—2000 нче ел якынлашып килә. Бу дата тормышыбызның төрле тармаклары турында житди уйлануларга этәрә, үткән чорга нәтижеләр ясауны, киләчәк елларга күз салуны сорый.

Шул унайдан “Казан утлары” журналы редакциясе язучыларга һәм киң катлам укучыларга, әдәбият сөючеләргә гасырыбызны йомгаклаучы туксанынчы еллар әдәбияты турында түбәндәге сораулар белән мөрәжәгать итә:

—Соңгы ун-унбиш елда басылган кайсы әсәрләрне (проза, поэзия, драматургия, публицистика) әдәбиятыбыз казанышы дип саныйсыз? Ни өчен?

—Сезнеңчә, туксанынчы еллар татар әдәбиятында нинди уңай сыйфатлар бар? Ә кайсы яклар Сезгә ошап житми? Киләсе гасырга Сез кайсы әсәрләрне алып керер идегез һәм татар әдәбиятында нинди сыйфатларның өстенлек алуын теләр идегез?

—Әдипнең жәмгыятьтәге урынын киләсе гасырда ничек итеп күз алдына китерәсез?

Мансур Вәли:

1. Анкетадагы сорау «соңгы ун-унбиш елда» диеп шактый ук анык куелган. Ләкин бөтен Жир шарындагы кешелек жәмгыяте менә-менә 2000 ел бусагасын атлап керәм дип дулкынланып торган чагында күнелнең һич кенә дә соңгы ун-еллык белән генә чикләнәсе килми шул! Бигрәк тә зур биеклек, ничәмә-ничә буыннар үз хыялында, уенда йөрткән һәм бик тә тирән символик мәгънәгә ия булган гаят кызыклы бер фәлсәфи үр дә бит әле ул—2000 ел. Шуна күрә, яна меңьеллык биләмәләренә аяк басканчы, башта үзбездән артта калган юлыбызга күз салып аласы килә. Иң ким, иң аз дигәндә дә, үтеп баручы менә шушы егерменче гасыр турында гына булса да, бер гомумирәк фикер, нәтижә чыгарасы килә.

Гасыр башында татар милли матбугаты туунын әдәбиятыбыз үсеше өчен көчле этәргеч, бәрәкәтле нигез булуын инде барыбыз да белә. Ләкин биредә, менә шушы бик тә таныш хакыйкәтне искә төшерү белән бергә, без бүгенге көнебез өчен үтә мөһим булган бер закончалыкны асызыклап үтәргә дә онытмаска тиешбез. Аны тиешенчә аңлап, хәтеремизгә сәндереп китәргә кирәк. Ул чагында—гасыр башланган елларда—бездә чын мәгънәсендә **ирекле матбугат** булу, төрле юнәлештәге ирекле басмалар тирәсенә шулай ук төрле рухтагы, төрле караштагы шәхесләр туплану һәм аларның чын-чынлап үз сүзләрен әйтеп, үз фикерләрен белдереп яшәүләре турында искәртәргә теләм мин. Чын, ихлас ижади атмосфера булу, үзеннән йөрәк сүзенне әйтүгә, шуны халыкка житкертү мөмкинлек бирүче саламәт мохит булу хакында. Менә шушындай хал—гәрчә, матди яктан алып караганда, ижатчы шәхесләр үзләре аллани шәп яши алмасалар да—ижатны,

әдбиятны бик тә алга этәргән, югары күтәргән.

Егерменче гасыр башынын әнә шул иреген без бүген үзөбезгә үрнәк итеп куярга тиештер. Чөнки әле хәзергә безнең чыннан да ирекле булган милли матбугатыбыз юк. Басмаларыбызнын барысы да хөкүмәт кулында. Аларга житәкчеләр дә шул ук бер хөкүмәт, бер кешеләр тарафыннан билгеләнәп куела. Шулай икән, димәк, инде чын ирек турында бернинди сүз була алмый. Димәк, бүген безнең белән янәшәдә яшәгән бик кызыклы һәм талантлы шәхесләреннә ялкынланып, ышанып язган, ләкин югарыдан куелган кысага сыймаган байтак кына язмалары, әдәби әсәрләре дөньяга чыга алмый, халыкка барып ирешә алмый кала дигән сүз. Димәк, әдәбият тулы кан белән яши алмый дигән сүз.

Без бүген гасыр башында пәйда булган Тукайларнын, Әмирханнарнын, Исхакыйларнын бөеклегенә, вулкандай рухи көченә сокланабыз икән—алар ин беренче чиратта әнә шул ирекле матбугат тудырган титаник фигуралар! Ижатта бары тик гаделлекне генә, ихлас йөрәк сүзен генә алга кую аларны чыннан да зур, чыннан да бөек шәхесләр итеп үстергән.

Аларнын бер-берсе белән ихластан бәхәсләшүләре дә үзләреннә үк рухи һәм фикри яктан үсләренә ярдәм иткән. Бу нәрсә ижтимагый аң өчен дә файдалы, кирәкле күренеш булган. Чөнки жәмгыятьне борчыган мәсьәләләр төрле яктан яктыртылган, төрле аспектта каралган һәм өйрәнелгән.

Һәм тагын бер мөһим фактор. Янәшәдә икенче бер көчле ижатчы яшәү, анын карашлары матбугатта чыгып тору бүтән ижатчыларны да ирексездән дыяректә эчтән кыздырып, эчтән дөртләндереп, аны ижади актив, «кайнар» хәлдә тотта. Кызыклы һәм бик үзәнчәлекле яна әдәби әсәрләр туу өчен менә дигән стимул була ул!

Егерменче гасыр башында безнең әдәбиятыбыз узган менә шушы якты үр турында уйланган чагында без әлеге олы хакыйкәтне һич тә истән чыгармасак иде. Чын ижат, зур ижат, тирән ижат өчен анын никадәр кирәкле, мөһим булуын онытмасак иде.

Әйе, үткән юлларда үзөбез очрашкан күренешләр безнең киләчәк тормышыбыз өчен кирәкле сабакны да, гыйбрәтне дә, үрнәкне дә мул бирә. Бары тик аларга игътибар итү генә кирәк.

Тарихка «совет чоры» дигән исем белән кереп калачак чор да житди уйлануларга этәрә. Бу еллар турында уйланган чагында да кайбер кызыклы закончалыклар һәм алдагы көндә кирәк булырдай мөһим рухи ориентирлар ачыклана.

Әйе, ил белән Сталин идарә иткән чорны алмаганда, «совет дәвере» дип аталган бу елларда да безнең әдәбиятыбыз бик күп гүзәл әсәрләр тудырды. Каты цензура булу еш кына үтә алмаслык киртә, каршылык китереп куйса да, совет чорында актив ижат иткән һәм без хәзер дә сокланып укырдай әдәби әсәрләр язган бик күп әдипләребез бар безнең. Минемчә, бусы—бәхәссез хакыйкәт, барыбызга да билгеле нәрсә. Ләкин биредә дә менә шушы бәхәссез хакыйкәтнен төбенә төшәргә, анын нигезендә ни ятканын аңлап үтәргә онытмыйк әле.

Ил башында торган хакимият үз жәмгыятенә рухи-әхлакый сәламәтлеге турында нык кайгыртырга тиеш һәм, әнә шул эшне башкаручы мөһим көч буларак, әдәбиятны үстерү турында да борчылырга, кирәкле чаралар күрергә тиеш! Әгәр дә без сүз алып барган совет чоры татар әдәбиятына бихисап күп ижади шәхесләр биргән икән—бу, ин беренче чиратта, әдәбиятка әнә шундый житди мөнәсәбәт булунын матур жимеше дип каралырга тиешле күренеш. Күп кенә совет житәкчеләре авызыннан: «Каләм ияләре—алар партиянен алтын фонды», «Каләм ияләре—безнең уң кулыбыз» дигән сүzlәр әйтелгән икән, бу чыннан да шулай иде бит. Халыкнын да, житәкчеләреннә дә әдипләргә мөнәсәбәте яхшы иде. Жәмгыять аларны тиешенчә зурлый һәм алардан кеше жанынын инженерлары буларак тиешле рухи-әхлакый кимәлдәге әдәби әсәрләр көтә иде.

Язучы кеше менә шушы таләпне, ихтыяжыны сизеп ижатка, эшкә дөртләнә иде. Хәтта ул елларда телдән төшимәгән «коммунизм төзүченә әхлак кодексы» да һич кенә дә начар нәрсә түгел иде бит ул, егетләр! Жәмгыятьне тазартуга, көчәйтүгә, кешеләрне матуррак күңелгә ия итәргә теләп эшләнгән чара иде бит болар. Әлеге кодекснын Изге Коръән белән уртак урыннары күп булу турында инде әйтеп тә торасы юк!

Ул чорда ижади мөхитнен үтә жанлы булуы, яна әсәрләр хакында матбугатта да, язучыларнын жылышларында да фикер алышулар бару, бер-береннен язганы белән ихлас кызыксыну яшәү—шулай ук кешедәге ижатка дәртне арттыра иде ич.

Моңы бәлки кайберәүләр «үткән этап» дип әйтер, ул хакта инде хәзер сөйләшү файдасыз дияргә теләр. Ләкин, әгәр дә без барыбыз да, шулай эшләү тулаем жәмгыять өчен кирәк, файдалы дип саныйбыз икән—әгәр дә халык үзе шуны дәрәс дип таба икән—ул чагында без, ягъни халык сайлап куйган хакимият ия өчен халык таләбен үтәмәскә тиеш соң?! Ил таләбе, жәмгыять таләбе шундый булса—андый эш һичшиксез эшләнәргә тиеш бит инде ул!

Әйе, совет чоры татар әдәбиятында без бик тә югары бәяләргә тиеш әдипләр бар. Әмма арадан берсен минем аерып күрсәтәсем килә. Бу—Әмирхан Еники ижаты. Үзенен чагыштырмача кыска күләмле әсәрләре белән безнен әдәбиятыбызны сәнгати һәм фәлсәфи яктан бөтендөнья әдәбияты биеклегенә күтәргән әдиپ ул! Әлеге, әдиппен әсәрләрен чын мәгънәсендә үзләрен тәңгәл дәрәжәдә тәржемә итә алмавыбыз аркасында, безнен бу олут әдибездә башка халыклар бөтенләй белми диярлек. Ләкин килер бер чор: Әмирхан Еники әсәрләренә анын үзе сыман зур талантка ия тәржемәчеләр алыныр, алар күнел күзләрен киң итеп ачып карап, бу әсәрдәге бихисап зур рухи хәзинәләрен күрерләр һәм ул энжеләрне түкми-чәчми, бар булган эстетик-рухи куәтендә, башка халыкларнын әдәбият сөючеләренә дә илтәп жигкерерләр. Бу—безнен татар халкынын, татар әдәбиятынын зур тантанасы булыр.

Әмма биредә тагын бер мәсьәлә бар. Әмирхан Еники кебек «хакимияткә карата мәңге оппозициядә» торучы әдиппен совет чорында ничек унышлы ижат итә алуы уйландыра. Күнелдән әнә шундый хикмәтле сорау китми. Ничек алай була алды соң ул?

Әйе, Еники социаль чыгышы белән дә, тоткан мәсләге белән дә һич кенә дә советча түгел иде. Ләкин анын чын милли әдип булуы һәм минемчә, барынын да биргәк югары профессиональ дәрәжәдә ижат итүче әдип булуы, халкынын да сабыр-тыйнаклыгы һәм чыдам-түземлуге—менә шул сыйфатлар аны совет чорында да унышлы ижат итә алу мөмкинлегә бирде. Үз әсәрләрендә халыкнын, жәмгыятьнен рухи-әхлакый сафлыгы мәсьәләсен күтәрүе дә анын эшен бөтен ил, димәк ул чактагы партия эше, партия юлы белән бер юнәлештә итә иде. Бу кеше чыгышы һәм тәртибе белән коммунистларча булмаса да—анын эше, анын ижаты, кин мәгънәсендә алганда, һичшиксез, әйбәт мәгънәсендәге коммунистларча иде. Пычранмаган һәм кешелек бәхете турында ихлас борчылып яшәгән большевикларча иде бу ижат.

Әйе, ныклап торып уйланган чагында без үз әдәбиятыбызнын башкалардан һич кенә дә ким булмавын күрербез. Ләкин, шул ук вакытта, ижат ителгән байтак кына әсәрләргә карата үзәбезнен игътибарыбыз жигмәвен дә беләбез. Мисал өчен бер генә язучыбызны алыяк. Арчада яшәп ижат итүче прозаик Радик Фәйзовны. Инде ничә еллар буена актив ижат белән шөгыльләнәп, менә дигән әсәрләр тудырган кеше ул! Жигмешенче елларда анын «Әбигә кунакка» исемле кечкенә генә бер хикәясә турында мин махус мәкалә язып, аны «Социалистик Татарстан» газетасында бастырган идем. Моннан соң да Радик абый бик күп матур хикәяләр, повестьлар ижат итте. 1995 елнын гыйнвар санында «Казан утлары» журналында дөнья күргән «Телсез» дигән хикәясә аеруча унышлы чыккан иде анын. Нинди тирән мәгънә, нинди нечкә психология, нинди көчле хисләр бит бу әсәрдә! Үзе бер гүзәл симфония сыман кабул ителә торган чын сәнгать әсәре ул! Бер укыган кеше һич кенә дә оныта торган түгел. Бу әдиппен әле яңа гына басылган «Тәңре хөкеме» повестен да («Казан утлары», биелгы 4 сан) мин бик унышлы әсәрләр рәтенә кертер идем. Бер безнен халык өчен генә түгел, ә бөтен кешелек жәмгыятенә кирәкле, мөһим идея күтәрелә бу фантастик повестьта. Хәзерге ситуациядә—Жир шарындагы кешелек жәмгыяте үзенен алдагы юлы туупка терәлгәнән һаман ныграк аңлый барган драматик елларда—татар язучысынын кешелеккә бер альтернатив юл тәкъдим итүе зур мәгънәгә ия булган фәлсәфи һәм эстетик күренеш. Менә хәзер, унышлы тәржемә ителәп дөнья күләмендә таратылган тәкъдирдә, бу әсәр, һичшиксез, зур яңгыраш алыр иде.

Әйе, әнә шундый зур фәлсәфи идеяга корылган әсәрләр бөтен халыклар

өчөн дә кызыкты була. Мисал өчөн, сиксэненче елларда болгар язучысы Павел Веженонның «Барьер» дигән повесте дөнья күләмендә киң яңгыраш алган иде. Анын эчтәлеге, идеясе әле һаман да истә тора. Бәхетбезгә күрә, андый оныгылмый торган һәм бик тә үзенчәлекле әсәрләр үзөбездә дә бар бит алар! Шул ук сиксэненче елларда «Казан утлары» журналы Фәүзия Бәйрәмованың «Күл балыгы» дигән ифрат кызыкты кечерәк кенә повестен бастырды. Тирән һәм оригиналь фәлсәфәгә ия булган, шул идеясе әсәрдә уңышлы сәнгати гәүдәләнеш тапкан менә шушы повестька безнең игътибарыбыз тиешенчә булмады. Хәтта бөтенләй диккат тә ителмәде кебек бу. Гүзәл әсәргә! Ә бит менә шушы әсәргә нигезләнеп менә дигән бер балет та ижат итәргә мөмкин иде безнең композиторларыбызга! Мәсәлән, балет-феерия! Күз алдыма килә: нинди гүзәл музыка, нинди соклангыч күренешләр, нинди кызыкты эчтәлек килеп чыгар иде бу әсәрдә!

Менә шушындый уфтанырлык хәлләрне уйлагач:

—Нишләп соң без үзөбездә булган рухи-эстетик байлыкны күрә, аны тиешенчә баяли алмыйбыз?!—дигән әрнеткеч сүzlәр дә телгә килә.—Без соң әллә кайчагында чын әдәбиятның ни икәнен, нинди икәнен аңлап житкермибезме соң?!

Әнә шундый—бүтән төр сәнгать әсәрләре тудырырга да жирлек, нигез була алырдай әсәрләрлән тагын берсе—Флүс Латыфиның «Хыянәт» романы. Моннан күп еллар элек укылса да, ул бер кызыкты кино сыман булып һаман күз алдында тора, андагы персонажлар укучының хәтерендә бүтән дә яшәп яталар. Әгәр дә алынучы булса, менә дигән нәфис фильм килеп чыгар иде бит бу әсәрдән! Мәхәббәтгә дә, тарихы да, әхлагы да, мажарасы да—без күрергә теләгән бөтенесе дә шунда ич анын!

Ә шигърият өлкәсенә күз салсак, ул «күз генә тимәсен» диярлек хәлдә, минемчә. Сонгы елларда бигрәк тә Лена Шагыйрьжанның ижади унышлары сөендерә. Никадәр кайнар хис, безнең йөрәк кичерешләренә дә бик аваздаш булган тирән социаль һәм әхлакий мәгънә анын ялкынлы, кайнар шигъриятләндә! Анын әсәрләре сине шуның хәтле көчле кичерешләргә сала ки, хәтта бер шигърен укып чыккач кинәт кенә бүтәнә күчү мөмкин дә түгел. Ирексездән, үзеннән үзе озак тотып, синең бар күнеленне, жанынны, рухыны биләп, тотып тора анын һәр басылган әсәре! Үз каләмдәшләре алдында ясаган чыгышлары һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре белән (быел 3 санда басылган «Сүzlәр» дигән әдәби тәнкыйть әсәрен генә алыгыз сез анын) Лена Шагыйрьжан ижаттагы эстетик һәм фәлсәфи казанышларын, тагын да ныгытса, күтәрә.

Бүгенге драматургия турында төрле фикерләр ишетелә. Ләкин анда аксакалларыбызның да унышлы ижат итүе, күп санлы яшьләр дә булу—бусы бәхәссез нәрсә бит! Сонгы елларда сәхиә күргән әсәрләрлән мина Туфан Миннуллинның режиссер Фәрит Бикчәнтәев тарафыннан Г. Камал театрында куелган «Жанкисәккәем» спектакле гаять тә көчле тәэсир иткән иде. Ул спектакльне караган кич минем өчөн чыл-чын бәйрәмгә әверелде! Олы бәйрәмгә! Ләкин андый тантаналар сирәгрәк була шул бездә... Хәзер эш нигездә режиссерларга килеп терәлә сыман. Безнең мәданиятебезнең әнә шул баскычы нык ук түгел кебек бүтән. Милли драматургияне яна дәрәжәгә күтәрү өчөн хәзер безгә көчле яна режиссерлар житми сыман. Эш әнә шунда шикелле...

2. Сонгы елларда, ягъни сүз бара торган туксанынчы елларда, безнең әдиләребез үзләрен иреклерәк хис итеп яза башлады. Ләкин бу әле, шулай да, тоткын иреге белән чагыштырып караганда гына зуррак тоела торган тойгы. Без бүтән әле барыбыз да кичә генә тоткынлыктан котылган коллар хәлендә. Әле безнең рухыбыз, күнелбез, дөньяны аңлавыбыз һәм кабул итүбез, шушы зур һәм иркен дөньядә үз-үзебезне күрүбез һәм тотуыбыз—болар барысы да әле безнең һаман кичәгә колларча килеп чыга. Үпкәләштән, гаеп итештән булмасын, чыннан да әнә шулай безнең хәлләребез!

Аңлаешлырак булсын өчөн икенче төрләрәк итеп әйтсәк, безнең эчтә, безнең күнелдә, безнең жанда ниндидер тар кыса яшәү була инде бу, ягъни мәсәлән. Элек андый кысаны, «партия куя, партия таләп итә» дия идек. Ә хәзер, чагыштырмача ирекле яшәгән чагында, каия һәм ничек килеп туа соң ул эчке кыса дигән нәрсә?

Әйе, бер караганда адәм баласы тулысынча ирекле була да алмый инде ул.

Чөнки һәрбер адеми затны тудырып үстөргән ата-ана, гаилә бар. Шулар кебек үк кадерле булган туган халкы, милләте бар. Аннары тагын һәркемнен туган җире, туган иле була... Болар, билгеле, безнен рухны, безнен йөрәкләрне кечкенәдән үк үз «биләвенә» били. Аның кайсыдыр жепләре бөтенләй үк, гомер буена өзә дә алмастай була. Андый жепләренен ныклығы—бары тик яхшы күренеш кенә.

Ләкин, әнә шуна да карамастан, мин биредә, барыбер, язучы күнеле югарырак кимәлдә яши алырга тиеш дип исәплим. Шулай дип уйлыйм. Ни өчен?

Чөнки, Аллага шөкер, безнен күз алдыбызда Жир Йөзе дип йөртелгән гүзәл Дөнья, соклангыч бер Яшәеш бар. Әнә шул гүзәл Яшәешнен чиксез күп төрле чагылышы, балкышы, бәхете, төме, ләззәте, рәхәтлеге бар! Бу дөньяга җратылган жан иясе, адәм баласы татырга тиешле Олы Бәхет бар! Безнен яна әдәбиятыбыз хәзерге адәм баласына әнә шул кадерле тойгыларны тоярга ярдәм итсен, аны бәхетле яшәргә өйрәтсен иде. Ана Жир Йөзендә чын-чыннан бәхетле, ирекле Кеше булып яшәргә ярдәм итсен, аны әнә шундый зат итеп үстөрсен, тәрбияләсен иде! Югысә, безнең әдәбиятыбыз үзе дә күп чагында «эш аты»на охшап кала. Юк, мин болай дигән чагында хезмәт, эш турында язуну ғына кертмим. Кинрәк мәгънәдә алам мин бу сүзгә—әдәбиятта гел дә проблемалар белән генә, гел шуларны чишү турында баш ватып кына яшәү, димәк гел эш белән тулган яшәү турында әйтергә теләм мин. Яшәү дигән бәхетне әдәбиятта бары тик эшләүгә генә кайтарып калдыру хақында әйтергә теләм. Бары тик шуна ғына өндәүче, шундый кеше тәрбияләргә, үстөрергә теләүче әдәбият турында минем сүзем.

Без, бигрәк тә әдәби тәнкыйть тирәсендә кайнашучылар, әдәби әсәрләргә зур-зур таләпләр куярга бик тә ашыгабыз. Әйткәнәмчә, элек ул таләпләр күбрәк очракта югарыдан төшә иде. Ә хәзер менә «миллилек» дигән бик әйбәт идея да кайчагында ниндидер бер тарлык, кысанлык тудыра сыман. Безнен кайсыбер тәнкыйтьчеләребез әдәби әсәргә карата артык дөрес таләпләр куеп, аның күп бизәкләгән, кызыклыгын, аның тормыш һәм яшәү чынлыгына тутрылыгын—димәк укучыны тарту көчен, эстетик күренеш буларак тулыканлыгын киметергә телиләр кебек. Моңы үзләре дә анышмастан! Бу инде, баланы тәрбияле итәм диеп, анын шәхес һәм кеше буларак мөстәкыйльлеген санга сукмау сыманрак аңлашыла. Әдәбиятка карата элеккеге партия диктаты кебек кабул ителә. Шуңа күрә әдәбиятка куелган андый артык жигди, артык сәяси таләпләрне күнел кабул итми. Кемнендер карьеристик омтылышы сыманрак аңлашыла мондый адымнар. Чираттагы конъюнктура шикелле кабул ителә.

3. Алдагы еллар әдәбиятын кинрәк колалчы һәм кызыклырак, сәнгати яктан камилрәк итеп, артык натуралистик күренешләрдән азат итеп, укыган кешегә тәэсире көчле булырдай итеп күрәсе килә. Телевидение белән көндөшлек әдәбиятта тагын да зуррак үзгәрешләр китереп чыгарачак. Проза әсәрләренен күләме бик нык кимер дип уйлыйм. Димәк, аларнын фәлсәфи һәм эстетик көче артырга тиештер...

Чын әдәби әсәр ул яна заман кешесенен дөньяны индәгән фәнни-техник процесстан арыган-алжыган жанына шифалы янгыр сыман яварга тиештер... Әдәбиятның, кеше күнеленен төп юлыннан читкә таба өстөрәүче төрлө-төрлө экспериментлар, яна «изм»нар да яна гасыр әдәбиятында азрак булып сыман тоела. Чөнки аларнын байтагы экспериментлар гасыры булган егерменче гасырда инде үзләренен озак яшәү көченә ия түгел икәнлеген күрсәтте. Тулаем кешелек жәмгыяте үзе барыр өчен иң чын, иң ышанычлы, иң ныкты һәм перспективалы юлны табып алырга бик тә, бик тә теләгән сыман, әдәбият-сәнгать дөңьасында да кешелек чын, табигый, дөрес нигездәге әсәрләргә генә кабул итәр шикелле тоела. Ихлас кешелек хисләренә, кызыкты язмышларга, йөрәкләргә кузгатырдай кичерешләргә ия булган әсәрләргә генә.

Озын сүзнен кыскасы: алдыбызда торган яна гасырда заман кешесенен күнеленә үтеп керә алу өчен язучыга үз эшенен чын остасы булырга туры киләчәк. Аннан чын профессиональлек соралачак, таләп ителәчәк.

Халык ижаты жәүһәрләре

МИШӘР ӘКИЯТЛӘРЕ

Мәғлүм булганча, беренче бөтендөнья сугышы чорында (1914—1918) венгр галиме Игнац Кунош (1860—1945) Чехиянең Эгер һәм Венгриянең Эстергом шәһәрләре тирәсендәге лагерларда тотылган хәрби әсирләрдән, шул исәптән татар солдатларыннан да, халык авыз ижаты әсәрләре язып алу белән шөгыльләнгән.

И. Кунош—тел белеме галиме, төркіче. Ул төрле төркі халыкларның телләрен һәм шивәләрен (диалектларын) өйрәнгән. Аның коллекциясендәге фольклор материаллары арасында Казан татарларыннан һәм мишәрләрдән язып алынганнары күләм яғыннан шактый зур урын алып тора. Алар—нигездә, әкиятләр һәм җырлар.

Венгрия Фәннәр академиясе архивындагы бу материаллар дистәләргә еллар дәвамында тикшеренүчеләребез өчен билгесез булып торган иде. 60 елларда венгр галимнәре, И. Кунош эшчәнлеген белән бәйләп рәвештә, әлегә материалларны фәнни жәмәгатьчелеккә җиткерү хәстәрен күрә башладылар. Ниһаять, 1980 елда Будапештта И. Кунош коллекциясендәге җырларның бер өлеше «Казан татарларының җырлары» дигән исемдә аерым китап булып дөнья күрдә. Аны басмага Будапешт университеты профессоры Жужа ханым Какук әзерләгән иде. 1989 елда инде ул, Имре Башки белән бергә, «Казан татарларының әкиятләре» дигән китапны нәшер итте. Бу китаптагы әкиятләр укучыларыбызга җиткерелгән иде инде («Мирас», 1993, № 2—7, 9—12; 1994, № 1—4, 7—12). Будапештта чыккан әлегә җыентыкларда фольклор әсәрләре латин шрифтына нигезләнгән транскрипциядә басылган һәм шунда ук аларның немец теленә тәрҗемәләре дә урнаштырылган.

1996 елда Ж. Какук шул ук принципка нигезләнгән тагын бер китап чыгарды. Бу китап Сегед шәһәрində басылган һәм «Мишәр-татар текстлары...» дип атала. Китапның беренче бүлегендә 273 җыр (дүртюлыклар) урнаштырылган, икенче бүлегендә исә 7 әкият урын алган.

Мишәр әкиятләрендә, әлбәттә, шушы шивәгә хас сүзләр еш очрый. Мәсәлән: зин (җен), берсәк (бераз), төн ката (төне бую), саулыклашу (кул бирешү) һ. б. Мисал итеп китерелгән бу сүзләр диалектологик сүзлекләрдә теркәлгәннәр. Әмма сүзлекләрдә теркәлмәгән сүзләр һәм мәгънәләр дә очрый биредә. Әйтик: урындык (сәке), кулча (балдак), мәзәк (мәзҗәс) һ. б.

Кунош тупламасындагы Казан татарлары әкиятләреннән аермалы буларак, мишәр әкиятләрендә урыс теле аша кергән сүзләрнең мул булуы күзгә ташлана: брат, войско, вопрос, время, вывеска, давай, давно, интерес, кухарка, лодка, навоз, наследник, пароход, пекарь, пожар, разбойник, сказка, стрельба, тройка, чашка, яма кебек сүзләр барысы 46 га җыела. Шулардан наследник 4 мәртәбә, кухарка 3, брат, войско, пароход, яма сүзләре икешәр мәртәбә кабатлана.

Янә шуны да билгеләп үтәргә кирәк: тупламадагы әкиятләрдә бер үк сүзнең ике шәкелдә язылуы да очрый. Мәсәлән: пич—мич, пичкә—мичкә. Бу хәлне Куношка ярдәм итүче мәдрәсә күргән яшь солдатның «эшчәнлеген» дип тә кабул итәргә мөмкин булып иде, әмма эш алай гади булмаса кирәк. Диалектолог Д. Рамазанованың раславына караганда, Сембер төбәгендә төрле сөйләшләр шулкадәр аралашкан, береккән ки, мондый күренеш хәтта бер үк кешенең сөйләмәндә дә булырга мөмкин икән.

Табиғый, И. Кунош, телче буларак, фольклор әсәрләрен дә беренче чиратта тел материалы итеп туплаган. Шуңа күрә, ул вакыттагы гадәт буенча, аларның кемнән язып алынуы конкрет күрсәтелмәгән. Шулай да кайбер очракларда, аерым фактларга таянып, теге яки бу әсәрнең кем тарафыннан сөйләнүен фараз итү мөмкинлеген бар.

Ж. Какук китапка язган кереш мәкаләсендә түбәндәгеләрне хәбәр итә. И. Куношның хәрби әсирләр арасындагы эшчәнлегенә багышланган басма хезмәтләрендә җырчылар һәм әкиятчеләр турында бер сүз дә юк. Әмма басылмаган бер хезмәтендә ул, фатирына еш килеп йөргәннә булса кирәк, үзе «өй мишәрен», Сембер (Ульяновски) шәһәрненнән Юсыф Айнетдинов һәм аның юлдашы Семенов турында бик җылы итеп искә ала. Бу ике

информантның телләре бер-берсеннән аерылып торган: Ю. Айнетдинов «пыцак», «ел» дип сөйләсә, Семенов «пычак», «жыл» дип сөйләгән.

Безгә калса, Семеновның керәшен булуы да ихтимал. Мәсәлән, ул жырлаган жырлар арасында мондыйе да бар:

Безнен, кай, чиркәү—иске чиркәү,
Жаңа чиркәү салырлар,
Без килдек (кайттык.—Л. Ж.) дип сөенмәгез—
Жыл да солдат алырлар.

Жиде әкиятнең соңгысын (аның тексты тулы түгел) әлеге Семенов сөйләгән булса кирәк, чөнки анда да шул ук үзенчәлекләр. Бу әсәрдә мишәрлек юк. Урыс сүzlәре дә очрамый. Мишәрнеке дип исәпләнүенә бәлки сөйләүче телендәге «ч» авазының мишәрчә яңгырашы сәбәпче булгандыр. Әмма урыс телендәге «ч» авазын хәтерләткән мишәр «ч»сы урта диалектның Казан арты сөйләшләрәндә һәм шушы ук региондагы керәшен сөйләшләрәндә дә бар ич (нугайлык галамәте!). Кем белә, бәлки Семенов Казан арты кешесе булгандыр. Бу жәһәттән, ул яздырган жырлар арасында тагын берсе игътибарга лаек:

Кара-кара күренә
Карадуган кырлары,
Кара кашлы, зифа буйлы
Безнең Жумия кызлары.

Мәгълүм булганча, Карадуган һәм Жумия (Юмья) авыллары—Казан артында—Балтач, Кукмара төбәгендә.

Калган алты әкияттән бишесенең теле Ю. Айнетдинов жырларындагы үзенчәлекләргә ия, ягъни аларда «ц» шивәсе «ярылып ята». Шуңа күрә аларны нәкъ менә Юсыф Айнетдинов сөйләгәндер дип фараз ителә.

Әкиятләрнең берсе (өченчесе) «ч» шивәсендә сөйләнгән. Анда «мишәрлек»нең башка сыйфатлары да бар. Димәк, сөйләүчеләр, ким дигәндә, өчәү булган.

Әлеге тупламдагы хәзинәләрнең иң кыйммәтлесе—«Юсып Минулин әкият» дигән мажаралы әсәр. Бу сюжетка корылган әсәрнең моңарчы чыккан әкият җыентыкларыбызда басылганы юк иде. Сюжеты түбәндәгечә: әкият герое, солдат хезмәтеннән кайтып килгәндә, юлбасарларга юлыга, сонрак атаманны үтереп, үзе атаман була, әсирлектәге патша кызы белән кача, юлда кызын караклар урлый, солдат кызын таба, аңа өйләнә һәм патшаның варисы булып кала.

Ышанып әйтергә мөмкин, бу әкият—төркиләрдән ижадта. Аның урыс фольклорыннан керү мөмкинлеге юк, чөнки әсәрнең сюжеты, гомумән, көнчыгыш славян фольклорына хас түгел. Ул донъя халыкларының әкият сюжетларын чагылдырган Аарне-Томпсон күрсәткечендә дә теркәлмәгән.

И. Кунош тупланмасындагы «Мишәр әкиятләре»нә бәйләп әнә шул хасиятләрне күрсәтергә мөмкин. Без аларның бишесен журнал укучыларына тәкъдим итәбез. Текстларда фонетик үзенчәлекләр чагылмаса да, лексик үзенчәлекләр һәм стиль тулысынча диалект сакланды. Әкиятләрнең исемнәре дә оригиналдагыча калдырылды.

Ленар ЖАМАЛЕТДИН,
филология фәннәре кандидаты.

Патша улы һәм дию

Бердән берәү бар иде, бер патша улы бар иде. Ул патша улын өйләндерде. Аның хатыны бик усал булды, көне-төне хурлаша иде. Егет чыдый алмыйча юлга китте.

Юлда барганда бер коега туры килде. Төннен уртасы иде, айның унбишенче күчәсе иде. Коега карады: айның шәүләсе күренә. Бoryлып оенә кайтты, хатыны белән сөйләште:

—Кое төбөндө бер жәүһәр күрдөм, ди, әйдө, икәү барып алайык,—ди.

Икәү киттеләр. Кое янына житкәч, егет арканга бәйләнә башлады. Хатын әйтте:

—Үзем төшөп алайым.

Хатынын бәйләде, төшөрөп жибәрде. Хатын төшөп китте. Егет шул вакытта куанды, хатыннан котылдым, дип.

Кое төбөндө житмеш ел яшәгән дию тора иде, ул, теге хатыннан куркып, коедан чыкты. Егеткә әйтте:

—Ник хатынынны жибәрден минем яныма?—ди.

Егет әйтте: —Ник түзәлмәдән бер көнгә? Мин түздем унике ел.

Дию әйтте егеткә: —Әшнә булайык.

Дию белән егет юл белән киттеләр, бер шәһәргә життеләр.

Дию әйтте: —Мин чирковларына¹ барып, калакуннарын² сугамын, ди. Шул чакта син аларга әйт: «Чирковыгызга зин³ ияләшкән»,—диген. Алар шул чакта бер багучы эзләрдәр, син: «Мин багучы буламын,—диген,—мин ул зинне куалармын»,—диген. Син алардан мен тәнкә акча сора, ди. Алар биргәч, син миңа килеп әйтерсен,—ди.

Дию боларнын чирковларына керде, калакуннарын сугарга тотынды. Егет сөйләшөп куйганча эш итте. Шәһәр кешеләре багучы эзләргә тотындылар. Бу егетне таптылар да:

—Егет, шул зинне безнең чирковтан куала,—диләр.

—Куалыймын, тик ике мен тәнкә акча бирегез,—диде.

Алар акчаны биргәч, егет диюгә барды, акчаларын алдым, дип. Шуннан соң алар ул шәһәрдән чыгып киттеләр.

Дию әйтте егеткә: —Ярар, сина акча таптым әле,—диде.

Егет, дию белән бәхилләшөп, өенә кайтып китте.

Дию, янә бер шәһәргә кереп, чирковларга суга башлады. Болар, шәһәргә сугыш килгән дип куркып, төрле якка телеграм суктылар. Бу егетнең багучылык хәбәрөн ишетеп, аны да чакыртып алдырттылар.

Егет шул вакытта, диюнен кыюлыгыннан куркып, уйга калды. Алай булса да барып керде диюнең янына. Егет әйтте:

—Теге хатын коедан чыккан, сине эзләп йөри,—ди.

Дию әйтте: —Мин китәм Каф тавының артына, син болардан ике мен тәнкә акча ал инде,—ди.

Дию китте. Егет, акчаны алып, үзенең шәһәрөнә кайтты, бик һәйбәт хатын алды, бик яхшы итеп торалар.

Төнә⁴ бардым, бүген килдем⁵, әле дә шулай торалар. Туйларында да булдым.

Дию патшасы әкиятө

Борын заманда бар иде бер кеше. Аның бер таз улы бар иде. Таз малай егерме биш яшенә житкәчтен атасы үлде.

Малай, анасыннан йөз сум акча сорап алып, базарга чыгып китте. Базарда йөз сумга бер көчек сатып алып өенә кайтты. Көчеккә кәжә савып сөт эчерәдәр иде.

Икенче атна булгач, тагын да анасыннан йөз тәнкә акча алып, базарга китте. Сибирски мәче сата торган бер кешегә очрады.

—Күпме сорыйсың?—дигәч, мәче иясе:

1 Чирков (урысча: церковь)—чиркәү.

2 Калакун (урысча: колокол)—кынгырау.

3 Зин—жен.

4 Төнә—кичә.

5 Килдем—кайттым.

—Йөз тәнкә,—диде.

Таз йөз тәнкәгә мәчене дә алып кайтты. Йортта башка хайваннары юк иде.

Өченче атнада тагы, йөз тәнкә акча алып, базарга китте. Ул акчага бер бака сатып алды.

Кайтканда, ыргы юлга житкәч, бака егетнен кулыннан сикереп төшөп, уңжиде яшендәге бер кыз булды. Таз:

—Мин сине йөз сумга бака дип сатып алдым, син кыз булдың,—диде.

Кыз анарга каршы: —Мин бака түгел, фәлән шәһәрдәге Ризван патшаның кызы идем, мине, уңжиде яшемә житкәч, бер дию өйдән урлап, бака итеп, базарга чыгарып йөз сумга сатты, диде. Инде мин синнән үз атама итеп тапшыруынны үтенәмен, мин сина үземнен алтын балдагымны бирәм,—диде.

Таз, риза булып, кызны, патша тора торган шәһәргә алып барып, атасына тапшырды. Атасы бик шатланып:

—Бу хезмәтен өчен сина ни бирим?—диде.

Егет: —Миңа бернәрсә дә кирәкми, кызынны бирсән була,—диде.

Патша: —Кызымны бирәм, биш мең сум акча бирәм,—диде.

Егет, биш мең сум акчаны алып, өенә кайтып китте.

Бер-ике атна торгачтын, егет үзенен анасын, башкода итеп, патшаның кызын сорарга жибәрде. Анасы, барып, патшага:

—Мине малаем кызынны сорарга жибәргән иде,—диде.

Патша: —Кызымны бирермен, әмма минем сарасмнан өегезгә хәтле тимер юл булып, второй класс йөрөп торсын, юлның ике ягында сад¹ булсын, бакчада алмалар пешеп салынып торсын, бакчаның эчендә бер зур күл булсын, күлдә алтын үрдәкләр йөзөп йөрсен. Шул вакыт мин кызымны бирермен,—диде.

Анасы кайтып улына сөйләгәннән соң, егет кич белән чыгып йөзеген сызгырткан иде, шул вакыт шайтаннар килеп:

—Ни боерасыз?—диделәр.

Таз, анасы сөйләгәнчә:

—Патша сараеннан өемә хәтле тимер юл булып, анда второй класс йөрөп торсын, юлның ике ягында сад булып, алма агачларында алмалар пешеп салынып торсын, бакча эчендә зур күл булып, анда алтын үрдәкләр йөзөп йөрсен,—диде.

Шайтаннар бу сүзләргә ишетеп, шул вакыт эшкә башладылар. Төн үткәнчә ясап бетереп, башлыклары Тазга:

—Хәзер булды,—дип, кереп әйтте.

Иртә торгач егет янә анасын утыртып, патшага башкодага жибәрде. Тазның анасы патшага барып:

—Солтаным, мин кичә әйткән эшләрегезне барын да жиренә житкереп, кызыгызга башкода булып килдем,—диде.

Патша, сораган һәр нәрсә булганын күрөп, кызын бирмәкче булып, егетнен үзен күрәсе килеп, Тазны үзенә чакыртты. Тазга анасы кайтып сөйләгәнчә, Таз, торып машинага утырып, патша сараена үзе китте. Патшага салам биреп:

—Васыятен нәрсә, әйт?—дип сорады.

Патша: —Мин сина кызымны бирәм,—дип, шул сәгать мулла алдырып, никах укытып, Таз белән кызны келәткә яптылар.

Таз шунда хатыны белән дүрт ай тордылар да сонра өйләренә кайтып киттеләр.

Өйгә кайтып кергәннән соң, хатын берзаман Тазны яратмый башлады: «Мин, патша кызы булып, шул тиле Тазга килеп, хатын булып торамын!»—дип, үз-үзен тирги башлады. Болар шул көнчә бер ел тордылар. Бер елдан соң хатын бер ир бала тапты. Шуннан соң хатын Таз белән түгел, үзенен улы белән юанып тора башлады.

Тазның хатыны бервакыт суга барганда үзенен әүвәлдә таныш булган дию пәриен күрде. Дию хатынны күрүгә:

—Син гомеренне шул Таз белән үткөрмә, әйдә минем белән,—дип, хатынны

1 Сад—жидәк-жимеш бакчасы.

янәдән үзе белән алып китте. Ярты юлга житкәч, ул кыздан:—Тазның йөзеге кайда, аны урлап булмасмы?—дип соралды.

Хатын: —Аның йөзеге бармагында. Алай булгач без кире кайтыйк та, төнлө мин аның йөзеген урлармын,—дип, кире өйгә кайттылар.

Кич кайткач, баласын имезеп ятты. Таз йоклагач, Тазның бармагынан йөзеген урлап чыгып китте.

Икенче көнне кызын күрергә дип патша үзе килсә, ни күрсен: оланы калган, кызы юк. Патша Тазга:

—Кызым кая?—дип, аяк тибеп кычкырды.

Таз ана каршы, куркып:

—Мин кызынның кая икәннән үзем дә белмим,—диде.

Патша: —Сез минем кызымны үтергәнсез,—дип, анасы белән Тазны төрмәгә илтеп япты. Үзе, оланы алып, өенә китте.

Иртә белән дию пәрие, йөзекне алып сызгырып, шайтаннарны жыйды да:

—Тазның кушып кордырган тимер юлларын, бакчаларын—барын да кырып ташлагыз, берсе дә булмасын!—диде.

Шайтаннар шул вакыт барын да туздырып ташладылар, бары кара жир калды.

Таз белән хатынны хайваннары булган мәче, көчек эзләп йөрөп таба алмадылар. Сонра мәче көчеккә:

—Әйдә әле, барып карыйк, төрмәдә юк микән,—диде.

Төрмә янына барып өч кат әйләнеп йөргәннән соң, Таз мәчене күрөп чакырып алды да:

—Минем бик ашыйсым киләдер, киbettән барып калач алып китерә алмассыңмы?—диде.

Мәче, Таз яныннан үрмәләп төшөп, эшне эткә сөйләп биргән икән. Барып, киbettән бер бөтен калач алып китереп, Тазга ашаттылар. Шуннан соң Таз мәчегә:

—Сез минем йөзегемне табып китерә алмассызмы?—диде.

Мәче: —Табуын табам, ләкин бик авыр булыр,—диде.

Мәче, төшөп, эшне көчеккә сөйләде. Көчек риза булып:

—Әйдә барып карыйк, бәлки табарбыз,—диде.

Шул сүзләрдән соң мәче белән эт, чыгып китеп, бик зур бер суга барып життеләр. Судан көчек йөзөп чыга аладыр, мәче чыга алмый. Мәче көчеккә:

—Инде минем болай чыгарга хәлемнән килми, син мине атландырып алып чык,—диде.

Көчек, мәченең сүзен тыңлап, алып чыкты.

Икәүләп барып, дию пәрие тора торган шәһәрне табып, диюнең өенә барып керделәр. Мәче көчеккә:

—Син салам төбенә ятып тор, мин кечкенә генә мәче баласы булырмын, өй тирәсендә сикереп йөргәннән соң, алар мине алып керерләр, диде. Төнлә, дию йоклаганнан соң, мин йөзекне урлап чыгармын, шуннан соң без чыгып качарбыз,—диде.

Мәче мәче баласы булып өйгә кереп караса, йөзек хатынның бармагында юк. Хатын, куркып, авызына кабып яткан. Мәче моны белеп, хатынның янына барып, борынына койрыгын тыгып жибәрә. Хатын төчкереп жибәргән иде, авызыннан йөзек килеп чыкты да, мәче йөзекне алып чыгып китте.

Мәче, көчек белән икәүләп, кайтырга чыгып киттеләр. Су янына килеп життеләр. Көчек мәчегә:

—Сүны чыкканда йөзекне мин кабыйм,—диде.

Мәче, бирәсе килмичә:

—Синен тешләрен бик сирәк, төшөрөп калдырырсын,—диде.

Көчек: —Әгәр дә бирмәсән, мин сине алып чыкмыйм,—диде.

Мәче куркуыннан көчеккә йөзекне бирде дә көчек өстенә атланып чыгып китте. Сүнын яртысына житкәчтен, көчек, су кабам дип, авызын ачкан иде, йөзекне төшөрөп жибәрде.

Мәче, чыккачтын:

—Мин сина тешләрен сирәк дип әйттем, тынламадың, инде без, икәү ике

яктан эчеп, бу суны киптерик,—ди.

Суны эчәргә тотындылар. Мәчегә бер балык килеп чыкты да:

—Ни эшлисез?—дип соралы.

Мәче: —Алтын балдагыбыз суга төшкән, әгәр дә шуны чыгарып бирмәсәгез, хәзер суыгызны киптерәбөз,—диде.

Балык, китеп, башка балыкларга әйткән иде, хәзер табып мәчегә чыгардылар. Мәче йөзекне авызына кабып кайтып, төрмәгә илтте, Тазга тоттырды.

Таз төнен янә йөзекне сызгыртып:

—Тагы юллар искечә булсын!—диде.

Шайтаннар, шул вакытта ук эшләп, Тазга килеп әйттеләр. Патша чыгып караган иде, юллар искечә икәнән күрөп, килеп Тазны төрмәдән чыгарды.

Таз: Кызынны дию пәрие урлаган, хәзер мин эзләргә барам, миңа кырык мен войска¹ бир,—диде.

Патша войска бирде. Таз китеп, егерме ике тәүлектән соң дию пәриенә барып житеп, чорнап алдылар да, диюне үтереп, кызны алып кайттылар. Кайткач, патша Тазга:

—Инде сез өегезгә кайтмагыз, минем йортымда торысыз,—дип, ярты байлыгын биреп, Тазны үзенә наслитник² ясап калдырды.

Әле дә шунда торалар, ди.

Бер байның әкиятте

Борын заманда булган бер бай. Байның ике улы булган. Ул үзе чиптә сөүдәдә йөргән. Бай киткәч, аның хатыны башка бер егет белән йөри торган булган.

Кайтканда бай бер күгәрчен алып кайткан. Күгәрченнен канат астына: «Кем башын ашаса—патша була, кем йөрәген ашаса—алтын төкерә»,—дип язган булган.

Бай тагы киткәч, хатынның йөри торган егете килеп күгәрченне күрдә дә: —Моңы кайдан алдыгыз?—дип соралы.

Хатыны анарга: —Ирем алып кайтты,—диде.

Егет хатынга:

—Бу күгәрченне суеп ашык,—диде.

Хатын: —Аны суеп ашасак, мин иремә ни җавап³ бирермен?—диде.

Егет: —Анардан курыкма, «малаен чыгарып жибөргән», диярсен.

Хатын, егетнен сүзен тыңлап, кухаркага⁴ күгәрченне суеп мичкә жарит итөргә⁵ куярга кушты.

Малайлар мәдрәсәдән кайттылар. Олы малае күгәрченнен башын, кече малае йөрәген алып ашадылар да үзләре чыгып киттеләр.

Бераздан хатынның егете килеп: —Шул күгәрченне китерегез, ашык,—диде.

Аннан соң кухарка күгәрченне алып бирде. Егет караса, күгәрченнен башы белән йөрәге юк. Егет:

—Бу күгәрченнен башы белән йөрәге кая?—диде.

Кухарка: —Белмим, диде, ихтимал, малайлар алган, диде, пичне малайлар ачып карады,—диде.

Аннан соң малайларны чакырып китерделәр. Олы малай:

—Мин башын ашадым,—диде.

Кечесе: —Мин йөрәген ашадым,—диде.

1 Войска (урысча: войско)—гаскәр, яу.

2 Наслитник (урысча: наследник)—варис.

3 Ответ—жавап.

4 Кухарка—аш пешерүче.

5 Жарит итү—кыздыру.

Аннан соң малайлар чыгып киттеләр.

Егет: —Алай булса, малайларны суеп, мин олы малайнын башын, син кече малайнын йөрөгөн ашыйк, диде. Мин патша булырмын, син, алтын төкерерсен. Әгәр риза булмасаң, без аерылабыз,—диде.

Хатын: —Малайларны суйсак, мин иремә ни жавап бирермен?—диде.

Егет: —Син ана аптырама, «малайлар мәдрәсәдән кайткач, күгәрченне куркытып ызбадан чыгарып жибәрделәр дә, мин аларны шелтәләдем, алар мин орышкач чыгып киткәннәр иде, шуннан бирле кайтканнары юк»,—дип әйтерсен.

Егетнең бу сүзләренә хатын разый булды.

Хатын иртә белән кухаркага: —Син бер пычак алып, малайларга каршы бар, мәдрәсәдән өйгә алып кайтма, жыләккә дип, урманга алып бар,—диде.

Кухарка малайларны үзе белән бергә урманга алып китте.

Малайлар: —Кая алып барасың?—дигәч.

—Жиләк жыярга,—диде.

Урманга барып житкәч, бер агач төбөнә барып утырдылар.

Кухарка малайларга әйтте: —Ну, энеләрем, сезгә сүзем шул, дир, сезне анагыз үтерергә жибәрде, мин сезне үтермәм, менә сезгә бер әпәй, шул юл белән теләсәгез кая барыгыз,—диде.

Малайлар, бу сүзне ишеткәч, бик жылашып, кухарка белән бәхилләшеп, бер юл белән киттеләр. Бара торгач, ике аермалы бер юлга життеләр. Агасы:

—Энем, син сул юл белән кит, мин уң юл белән китәм, диде. Аллаһ язган булса, шәт бер күрешербез,—диде.

Агай-эне икәү сулкылдашып жылаштылар да икесе ике юл белән киттеләр.

Олысы бара-бара бер шәһәргә барып житте. Ул шәһәрдә патша сайлылар, ди. Аларның сайлавы шул иде: бер күгәрченне очырып жибәреләр дә, шул күгәрчен кемнән башына өч тапкырлы кунса, шул кеше патша була. Бу малай да жыелган халык арасына барып чүгәләде. Күгәрченне очырып жибәрделәр. Күгәрчен малайнын башына килеп кунды. Өч тапкырлы жибәрделәр, өчөсөндә дә бу малайнын башына килеп кунды. Шуннан соң малайны, патша ясап, тәхет өстенә утыртылар, патшаның кызын бирделәр. Шунда бу малай бер-ике ел патша булып торалыр.

Кече эне, сул яктагы юлдан китеп, бер шәһәргә бара да бер пекарьга¹ булки² сатарга керешәдер. Булкиларны алып чыгып, ярлы-ябагайга бер тиенсез бүлешәдер. Үзе кәрзингә төкерәдер дә алтын алып керәдер.

Карчык: —Улым, бик бәяле саткан икәнсең,—ди.

Көннәрнең берендә бу малай шәһәргә кичкырын сәгать тутызда чыгып китәдер. Күрә, бер йортка вывеска³ суккан: «Кем теләсә, кереп карта уйнарга арийдыр»,—дип. Бу Мучы батыр анда кереп, патшаның өч кызы белән уйнап бик күп акча оттырып, ашап-эчеп төн уздырдылар. Иртә белән кайтты да тагын булкиларны, базарга алып чыгып, акчасын бүлеште. Үзе тагын кәрзиненә алтын төкереп, өйгә кайтты. Кичлектә тагы патша кызлары карта уйнаган төшкә барып керде.

Патшаның зур кызы: —Син, егет, мине үзенә хатынлыкка ал,—диде.

Егет риза булып, аны хатынлыкка алды. Патша үзен наслитникка⁴ куеп, ике ел торды. Ике елдан соң өенә кайтырга сорады. Өенә кайтырга дүрт айга рөхсәт бирделәр.

Мучы өйгә кайтмыйча, агасын эзләргә китте. Агасын эзләп тапты. Агалы-энеле патшалар кочакланып күрештеләр дә кечесе агасына:

—Үгә⁵ кайтып карыйк, үдә ничек торалар икән,—диде.

Кайтып тәрәздән карадылар, ни күрсеннәр: аналары теге йөри торган егет белән бергә чәй эчеп утыралар. Аталары бер якта утыра. Шул вакытта болар, тәрәзәне шакулдатып, кунарга сорадылар. Боларны кунарга керттеләр.

1 Пекарь—ипи пешерүче.

2 Булки—күмәч.

3 Вывеска—эзмә язучы.

4 Наслитник (урисча: наследник)—варис.

5 Ү—өй.

Болар кергәч, кухарка боларны таныды. Болар: «Син әйтмә»,—дип, кухаркага күз кыстылар. Мучы, белмәгәнгә салышып, атасыннан:

—Улларың бармы?—дип сорашты.

Атасы: —Ике улым бар иде, бер күгәрчен алып кайткан идем, шуны чыгарып жибәргәннәр иде, аналары орышкач, чыгып китеп югалдылар—диде.

Шуннан соң болар, сикереп торып, анасы янында утырган егетнең башын чабып өздөләр. Зур агасы, шашкасын¹ чыгарып, анасының башын чабып өзде.

Кухарканы аталарына хатынлыкка биреп, болар үзләренен патша булып тора торган шәһәрләренә киттеләр.

Патша малае әкиятө

Бардым базарга, арка-ерка язарга, алдым бер сөяк ит, сөйләп торма—моннан кит.

Булган бер патша. Патшаның булган бер улы, егерме бер яшендә.

Атасы улына: —Улым, мин сине өйләндерәм,—дип әйтте,—ат жигеп, үзенә бер кыз эзлә,—диде.

Патша малае ат жигеп китте дә бер шәһәргә барып житте. Шәһәрдә бер тимерчегә барып керде. Бу вакытта тимерченең өч кызы чәй эчеп утыралар иде. Кызлар, моны күргәч:

—Син ник килден?—диделәр.

Патша малае кызларга: —Мин берегезне хатынлыкка алырга килдем,—диде.

Олы кыз: —Әгәр дә мине алсаң, мин бөтен патшалыктагы кешегә киём житкереп торырмын,—диде.

Уртанчысы: —Әгәр дә мине алсаң, мин бөтен патшалыктагы кешенә аш белән туйдырып торырмын,—диде.

Кечесе: —Әгәр дә мине алсаң, мин бер елга уника малай китерермен, һәркайсының куллары, бармаклары алтыннан булып,—диде.

Патша улы бу сүзләренә ишетеп, боларга бер сүз дә әйтмичә, өенә кайтып китте.

Кайтып керүгә монардан атасы: —Улым, ниләр күрден?—дип соралды.

Малай атасына: —Әти, мин бер шәһәрдә бер тимерченең өч кызын күрдәм.

Олы кызы: «Әгәр дә мине алсаң, мин бөтен кешеләреннә киёмгә туйдырып торырмын»,—диде; уртанчысы: «Әгәр дә мине алсаң, мин бөтен кешеләреннә ашатып-туйдырып торырмын»,—диде; кечесе: «Әгәр дә мине алсаң, мин бер елда уника малай тудырырмын, аларның куллары, бармаклары—бар да алтыннан булып»,—диде.

Атасы: — Син патша баласы, ул тимерче кызын ничек барып аласың, сиңа патша кызлары да бетмәгән,—диде.

Анарга каршы малай: —Әти, син теләвеннә эшлә, әмма мин кече кызын барып алам,—диде.

Атасы ана каршы: — Ярый, улым, теләвеннә эшлә, аласың килсә, фыйтун² жик тә барып ал,—диде.

Малай атасыннан рөхсәт алгачтын, фыйтун² белән килеп, тагы теге шәһәрнең тимерчесенә барып керде. Һәм тимерчегә:

—Мин кече кызыңны алырга килдем, хәзер мулла китер дә никах укытып алып китәм,—диде.

Мулла килеп никах укыгачтын, кызы алып кире кайтып китте.

Кыз килгәннән дүрт айдан соң авырга калды.

Патша малае читкә сатуга китеп, бер ел йөрде. Шул вакытта кыз уника малай тапты, һәр малайның куллары, бармаклары алтыннан иде. Тапкан кичен

1 Шашка—кылыч.

2 Фыйтун (фазтон)—көймәле арба.

үк үнбер малаен шайтан карчыгы урлап китте. Хатын күзен ачып караса, янында бер баласы ғына калган. Хатын: «Унике малай китерәм дип сөйләгән идем, бары бер генә малаем калды, ирем кайткачтан ана ни әйтермен»,—дип, бик курыкты.

Бер елдан соң патша малае әйләнеп кайтты. Анарга каршы анасы чыгып: —Улым, хатының бер малай тапты, алтын куллы, алтын бармаклы,—диде.

Патша малае, кереп, хатынына: —Син мина: «Унике малай китерәм»,—дип сөйләгән идең, ник берне генә китердең, алдадың?—диде.

Шуннан соң хезмәтчесенә кычқырып, бер шикәр мичкәсе китерергә кушты:

—Хатынны малае белән мичкәгә салып кадаклап, Иделгә агызып жибәрәм,—диде.

Мичкәне китереп куйдылар, аның эченә бер елга житәрлек әпәй куйдылар да, малай белән хатынны кертеп утыртып, кадаклап агызып жибәрделәр.

Хатын белән малай бер ел агып баргачтын, малай анасыннан: —Без кая барабыз?—дип сорады.

Анасы малаена: —Мине, синен белән икебезне, атаң агызып жибәрде, инде без суда агып барабыз,—диде.

Малай анасына: —Әни, мин мичкәнән өстенә пычак белән өз генә уйыйм әле,—диде.

Малай өз генә тишеп караса, күрде: мичкә бер куаклык арасына кереп туктаган. Моңы күргәч, малай анасына: —Әни, мин бу чыбыкларга тотынып чыгам әле,—диде.

Анасы малаена: —Бар, улым, чык та мине дә кулымнан тартып ала алмассынмы,—диде.

Малай мичкәдән куаклыкка басып чыгып китте дә дилбегә белән мичкәне дә тартып алды. Шуннан соң малай анасы белән, икәүләп барып бер урманга кереп, бер зур аланга барып утырдылар. Малай анасына: —Әни, син шунда берсәк¹ утырып тор, мин ашарга нәрсә булса да табып килә алмаммы,—диде.

Анасы рөхсәт бирде.

Малай китте, көн китте, бер төшкә барып житте. Ул төштә бер эскәтер тапты. Эскәтергә барып тотынган иде, аның эченнән төрле ашамлыктар килеп чыкты. Малай эскәтергә: «Жыел!»²—дигән иде, эскәтер жыелды, «ачыл!» дисә ачыла, «ябыл!» дисә ябыла торган булды. Малай бу эскәтерне анасы янына алып кайтып, эскәтергә «жыел!» дигән иде, эскәтер, жыелып, төрле ашамлыктар хәзер булды. Анасы белән икәү ашадылар-эчтеләр дә, малай эскәтерне анасы янында калдырып, үзе тагын рөхсәт сорап чыгып китте.

Йөри-йөри тапты бер балта. Ул балта, «чабыл!» дисә, чабылып, биек йортынчалар³ салынадыр. Аны да алып кайтып анасына күрсәтте. Анасы малаена:

—Бик янгырда торабыз, үзезбегә бер ызба салыйк,—диде.

Малай чыгып агачка балта белән чаба башлаган иде, чапкан бер агачы киселеп, үзе буралып, бик яхшы ызба салынды. Ызбаның эченә, нәкъ уртасына, бер зур багана утыртты. Ызбаны бетергәч, малай, тагы анасыннан рөхсәт сорап, чыгып китте.

Йөри-йөри, малай бер сибирски мәче тапты. Ул мәчене өйгә алып кайтып жибәргән иде, мәче баганага менгәндә ысказка⁴ сөйли, түбән төшкәндә жыр жырлыи торган булып чыкты. Малай тагы анасыннан рөхсәт сорап чыгып китте.

Йөри-йөри, малай бер тәка тапты. Тәкане алып кайтып өйгә жибәрде. Пичкә яккач, тәкә коймак, белен пешереп, майлап китереп куйды. Малай ашаганнан соң тагы чыгып киткән иде, йөри-йөри бер бүрек тапты. Ул бүрекне кигәч, малай һичбер кешенән күзенә күренми торган булды. Бүрекне өенә алып кайтып анасына күрсәтте. Үзе янә чыгып китеп бер үгез тапты, аны да алып кайтып анасына тапшырды. Ул үгез мөгезе белән сөрә, куригы⁵ белән чәчә, аяклары белән урып иген игә.

1 Берсәк—бөраз.

2 Жыелу—бу урында әзерләнү (әзер булу) мәгънәсендә булса кирәк.—Л. Ж.

3 Йортынча—йорт-мунча булуы ихтимал.—Л. Ж.

4 Ысказка (урысча: сказка)—әкият.

5 Курик—койрык

Малай янадан чыгып китә. Йөри-йөри тапты бер одеал, одеалга кереп утырып оч дисә, очып китеп, теләгән жиргә барадыр. Малай одеалны алып кайтып, анасына күрсәтте дә, анасы малайга:

—Инде безгә шул байлык житәр, йөрмә, өйдә тор,—диде.

Бердән бер көнне патшаның улы вәзир белән пароходка утырып йөергә чыкты. Бер-ике атна йөзеп килгәннән соң, урман эчендә аланда бик яхшы йорт күрделәр. Вәзир белән патша улы:

—Монда әүвәлдә йорт юк иде, өйдә барып карыйк,—диделәр.

Вәзир белән патша улы йортка кереп, өстәл янына килеп утырдылар. Малай, командовать итеп, үгезне чыгарып жибәргән иде, үгез иген игәргә тотынды. Мәчене командовать иткән иде, мәче баганага менгәндә ысказка сөйли, түбән төшкәндә жыр жырлый. Сонра төкәне коймак пешерергә кушты. Төкә, пешереп, майлап, өстәл өстенә китереп куйды. Малай эскәтергә «жыел!» дип кычкырган иде, төрле ашамлык-эчемлек тулы көе, эскәтер килеп кунаклар алдына жыелды. Патша улы вәзире белән: «Бу нинди эш?!»—дип, үләрә китеп¹ карап тордылар. Ашап-эчеп гуйгач, саулыклашып² чыгып киттеләр.

Малай, бүреген киеп: —Артларыннан өйләренә барыйм әле, анда ниләр сөйләрләр икән,—диде.

Патша улы кайтып керүгә анасына: —Әни, мин шундый йортка ошладым³, анда үгез иген игә, мәче ысказка сөйли, төкә коймак пешереп өстәлгә куя, эскәтер төрле ашамлыктар белән тулы, «жыел!» дигәч жыелалыр,—диде.

Анасы малаена: —Бу интерес⁴ түгел, менә мин жир астында унбер малай күрдем, алар һәммәсе алтыннан,—диде.

Тыңлап торган малай бу сүзләргә ишетеп, анасына кайтып сөйләде. Анасы ул сүзгә каршы: —Алар—синең братларын буладыр. Менә мин унике малай тапкан идем, унбересен шайтан карчыгы урлады, бары син генә калдын, диде. Инде мин сина алтыннан унике бертөслә бүскә⁵ ясап бирәм, син аларны жиде кат жир астына төшкәч, урман авызына сибеп жибәрәсен, диде. Унбер малай унбер бүскәне килеп алырлар, син дә алар белән бергә катышып, уникенчесен ал, диде. Алар сине кыйный башларлар. Шул вакытта син: «Агайлар, минне кыйнамагыз, мин сезнен братыгыз булам,—дип әйт, диде.—Ышанмасагыз унике бүскәгә карагыз, алар да бертөслә, без дә бертөслә»,—дип әйт,—диде.

Сонра малай жир астына төшеп, урман авызына килеп, бүскәләргә сибеп жибәргән иде, унбер бүскәне унбер малай килеп алдылар, уникенчесен үзе алды. Малайлар кыйный башлаганнар иде, бу малай:

—Агайлар, сез мине кыйнамагыз, мин сезнен братыгыз булам, карагыз, унике бүскә бертөслә, без дә барыбыз да бертөслә, мин сезне алырга килдем,—диде.

Шуннан соң братлары белән күрешеп, аларны одеалга утыртып өенә алып кайтты. Болар кайтып кергәннән соң, агалары белән күрешеп шатлыкларыннан жылаштылар.

Икенче көнне сахрага чыккан вакытта патшаның хатыны: —Улым, син күргән йортта булган хатын—синең хатының, балалары да синең балаларың булыр, аларны син ничек булса да алып кайт,—диде.

Патша малае янә бу йортка килеп керә дә вәзир малае белән өстәл янына килеп утырадыр. Кичгә кебек малай барын да командовать итеп жибәргән иде, бар да үзләренен эшләрен эшләргә башладылар. Шуннан соң патша малае:

—Менә мин сезнен атагыз булам, сез минем балаларым буласыз. Инде мин сезне алырга килдем,—диде.

Малайлар: —Әгәр дә син атабыз булсаң, ник безнен анабызны брактын⁶,

1 Үләрә китү—бу гыйбарә безгә таныш түгел, ис китү мәгънәсендә.—Л. Ж.

2 Саулыклашу—кул бирешү.

3 Ошлау—очрау, юлыгу.

4 Интерес (урысча: интересный)—кызык.

5 Бүскә—туп.

6 Брагу—ташлау.

безнең белән агызып жибәрден?—диделәр.

Аталары: —Инде, балалар, хаталык миндә, әйдәгез, өйгә кайтык,—диде.

Шуннан соң малайлар, аталык хакы бар дип, аналарына кинәш итеп, бар да бергәләшеп, аталары белән бергә пароходка утырып кайтып киттеләр.

Аталары, өйгә кайтканнан соң, уника улына уника патша кызы алып биреп, әле дә булса торалар, ди.

Юсып Минулин әкиятө

Әүвәл заманда булган бер Юсып. Ул булган солдат. Егерме бер ел солдатта служит иткәчтән¹, срогы тулып өенә кайтып китте.

Юл белән барганда очрады бер баганана, ул баганана язган: «Кем дә кем бу юлдан китсә, әле үтерәләр»,—дип. Юсып, ни булса да булыр дип, шул юл белән китте.

Барып бер зур йортка керде, ул йортта бер карчык егерме адәмгә аш пешереп торалар иде. Карчык Юсыпны каршы алып ашатты да, Юсып урындыкка² менеп ятты.

Кичкырын егерме разбойник, бер атаман кайтып керделәр. Атаман карчыктан:

—Урындыкта кем ята?—дип сорады.

Карчык:

—Бер солдат килеп керде дә, ашатып-эчереп яткыздым,—диде.

Сонра атаман Юсыпка кычкырып:

—Нишләп ятасын, разбойниклар янына барып тор!—диде.

Юсып куркуыннан караклар янына барып тезелде. Атаман анарга:

—Син кеше ни биргәнне карап тор, син дә шуны эшләрсен,—диде.

Разбойниклар бар да кеше үтереп алган акчаларын атаманга бирделәр. Юсып боларны карап торды. Араларыннан берсе акча китермәгән иде, шунын өчен атаман аның башын чабып өзеп төшерде.

Сонра Юсып разбойниклар берләң бергә өстәлгә барып утырдылар. Атаман барысына да берәр чашка аракы өлөшөп чыкты. Ашаганнан-эчкәннән соң, бар да урыннарына барып яттылар.

Иртә торгачтан, янә чәй эчүгә утырдылар. Атаман тагы разбойникларга берәр чашка аракы бирде. Юсыпка ул бер кылыч китереп биреп:

—Менә син бу кылыч белән кеше үтереп, мина акча китереп бирерсен,—диде.

Юсып бу сүзләренә ишеткәч: «Мин өмремдә³ тавык та үтергәнәм юк, ничек итеп кеше үтерермен икән»,—дип, бик курыкты.

Ашагач-эчкәч бар да төрле урынга чыгып киттеләр. Юсып та барып бер агач төбенә утырды да бик каты елады: «Өлегә хәтле мин тавык аягын да сындырганым юк иде, инде ничек итеп кеше үтерермен»,—диде. Юсыпның үзенң унбиш тәңкә акчасы бар иде. Юсып инде: «Болай буш кайтып булмас, барыбер үтерерләр»,—дип, үзенң биш тәңкә акчасын алып, калган ун тәңкәсән эчкә салып куйды.

Кичкырын янә бар да кайтып, сәгать жиледә атаман барын да тезде дә:

—Ни алып кайттыгыз, акчаларыгызны чыгарыгыз,—дип, өсләренә кычкырды.

Атаман уң кырыйдан акча жыеп киләдер иде, кайсы ун тәңкә, кайсы биш тәңкә акча чыгарып бирделәр. Юсыпка килеп житкәч:

—Ну, багаек, яшь күпме алып кайткандыр,—диде.

Юсып шул вакытта биш тәңкә акчасын чыгарып бирде. Атаман анарга:

1 Служит итү—хезмәт итү.

2 Урындык—сәке.

3 Өмер—гомер.

—Менә бу ярый, бүгенлек биш тәнкә китергән, иртәгә ул ун тәнкә китерер,— диде.

Барының да акчаларын алып бетергәннән соң атаман туздырып жибәрде дә, болар бар да өстәл янына килеп утырдылар. Ашагач-эчкәч, бар да үз урыннарына барып яттылар.

Иртә торгач, ашап-эчеп, үз юлларына чыгып киттеләр. Бер урманга кереп, зур аланга егермеләп бергә утырдылар. Шул вакыт Юсып товаришларыннан¹:

—Бу атаман һәр көнне шулай үтерәме?—дип соралды.

Иптәшләре ана каршы:

—Әйе, һәр көнне шулай үтереп тора, без кырыклар бар идек, инде бары егерме генә калдык,—дип сөйләделәр.—Берәм-берәм барыбызны да үтереп бетереп киләдер,—диделәр.

Юсып бу сүзләрен тынлагачтын:

—Даваегыз², бүген беребез дә акча бирмик тә, барыбыз да бер сүзле булып, үзенен башын кисик,—диде.

Иптәшләре бар да бу сүзгә риза булдылар.

Кич булды, кайтып керделәр. Атаман тагы:

—Тезелегез!—диде. Болар килеп тезелделәр дә, атаман:—Бүген күпме эшләдегез, акчаларыгызны чыгарыгыз,—диде.

Шул вакытта Юсып кылычын чыгарды да:

—Менә без күпме алып кайттык,—дип, атаманның башын чабып өзде.

Шуннан соң атаманны чыгарып бер ямага³ ташладылар да, өстенә бер-ике олау навоз⁴ түгеп, таш белән бастырып куйдылар.

Шуннан соң иптәшләре, Юсыпка күп рәхмәтләр укып, төн ката⁵ бергә гуләйт итеп⁶ утырдылар.

Иртә торгачтан иптәшләре:

—Инде безгә бер атаман кирәк, кемне сайлыйбыз?—диделәр.

Бар да берсүздән:

—Бу усал кеше барын да булдырыр,—дип, Юсыпны атамандыкка сайлап, унике сарайның ачкычын Юсыпка тапшырдылар. Һәм:

—Бу уң яктагы кырый амбарның ишеген ачма,—диделәр.

Юсып баш булгачтын разбойникларны ике атнага гуләйт итәргә чыгарып жибәрде:

—Мина бер тиен акча да, бернәрсә дә кирәкми,—диде.

Разбойниклар чыгып киткәннән соң Юсып: «Ник болар бу амбарны ачарга кушмадылар икән, монда бер хикмәт бардыр»,—дип, сарайны барып ачкан иде, ни күзә белән күрсен, сарайда патшаның уңжиде яшендәге кызын аягын-кулын богаулап салганнар да ашарга бары коры әпәй генә куйганнар. Бу кыз Юсыпны күрүгә:

—Зинһар, абзый, минем кулымдагы богауларны алып жибәреп, үземә бер-ике чашка⁷ чәй китереп эчерсәнә,—диде.

—Юсып бу кызны ычкындырып, үзенен комнатына⁸ алып кайтты да, ашатып-эчереп, ничек эләккәнлеген сораша башлады. Кыз сөйләргә башлап:

—Мин фәлән патшаның кызымын, мине күлгә коенырга төшкән жиремнән бер разбойник алып килеп, бу сарайга япты. Инде минем килгәнәмә бер ел булды, зинһар өчен инде син мине ташлама, ярдәм ит,—диде.

Юсып: —Аллаһ теләсә, мин сине ташламам, ничек тә булса мин сине атана илтеп тапшырырмын, кайгырма,—диде.

1 Товариш—иптәш.

2 Даваегыз—әйдәгез.

3 Яма—чоқыр.

4 Навоз—тирес.

5 Төн ката—төн бue.

6 Гуләйт итү—бу урында: күнел ачу.

7 Чашка—чынаяк, жамаяк.

8 Комнат (урысча: комната)—бүлмә.

Шул сүзләрне ишеткәннән соң, кыз шатлыгыннан кулындагы кулчасын¹ Юсыпка салып бирде дә, кочакланышып, бик озак сөйлөшөп тордылар. Юсып:

—Инде хәзер ашар-эчәр вакыт жита, разбойниклар кайтырлар, син тагы сараена барып ятып тор,—дип, кызны янадан сараена илтөп бикләп куйды.

Озак та тормадылар, разбойниклар кайтып керделәр. Юсып аларны ашарга утыртты. Разбойниклар Юсыпка кайсы йөз төңкә, кайсы илле төңкә акча чыгарып бирделәр. Юсып боларның берсен дә алмады:

—Үзегез гүләйт итегез, миңа кирәкми,—диде.

Разбойниклар бу сүзгә бик шатланышып, Юсыпка күп рәхмәтләр укып чыгып киттеләр. Болар киткәннән соң, Юсып, янә сарайны ачып, кызны үз комнатына алып килеп ашатты-эчерде һәм кызга:

—Инде без бүгөн качарбыз,—диде.

Шуннан Юсып китәргә теләп тройка ат жигеп, чумаданга кәгазь акча тутырып, юлга ике кесә алтын алып, сарайларга керосин сибеп ут төртеп, кыз белән икәү утырып чыгып киттеләр.

Зур пажарны күрөп, разбойниклар: «Бу безнең сарайлар яна торгандыр»,—дип, кайтып керделәр, карасалар—Юсып юк. Шуннан соң Юсыпны куарга киттеләр. Иделгә житкәндә куып тотарга бары ике чакрым калган иде. Юсып кыз белән арбадан сикереп төште дә, атларга сугып жибәрөп, үзе кыз белән ашлык арасына кереп яттылар. Атлар туп-туры Иделгә барып төштеләр. Караклар моны күрөп: «Бездән куркып, үзе дә бетте»,—дип, кире кайтып киттеләр.

Караклар киткәннән соң, Юсып торып Идел буенда йөрөп бер лотка² тапты. Юсып кыз белән лоткага кереп утырып, икәү Идел буйлап йөзөп киттеләр. Өч көн ишөп барганнан соң, кыз Юсыпка:

—Инде син бик аргансын, безаз ял итөп бар, мин үзем ишөп барырмын,—диде.

Юсып ятып йоклады, кыз ишөп барганда артыннан егерме разбойник куып життеләр дә кызга пароходка утырырга куштылар. Кыз:

—Мин утырмам, минем ирөм бар,—диде.

Караклар, кызның сүзенә карамыйча, аны тартып алып пароходка утырттылар да киттеләр. Юлда атаман һөммә каракларны үтерөп суга ташлады да кызны патшага алып барып:

—Мин кызынны таптым,—дип, китерөп тапшырды.

Юсып йоклап көймәдә йөзөп килгәндә уянып китте, янында кыз юк. Берүзе генә көймәне ишөп пароход туктаган жиргә барып туктады. Килөп туктагачтын кырыйга килөп чыккан иде, күрдө: бер хатын керләр юып торадыр, һәр жиргә яшөл флаглар илтөп куйганнар. Юсып бу хатыннан:

—Бүгөн нинди бәйрәм, ни өчөн яшөл флаглар астылар?—дип сорады.

Хатын анарга:

—Бүгөн бер атаман патшаның кызын табып китердө, шуның бәйрөмө,—диде.

Соныннан Юсып:

—Абыстай, мин бу шәһөрдә патша сараена каршы квартир таба алырмынмы икән?—диде.

Абыстай анарга: —Табарсын, сарайга каршы бер хатын тора, үзе сарайда патшага эшлөп йөридер, ул кертер,—диде.

Юсып хатынга күп рәхмәтләр укып, сорашып килөп әлегө номерны табып кердө.

Номерда бары бер кыз гына бар иде. Юсып килөп кергәчтен бу кыз анасына барып:

—Әни, бер кешө килдө, кертимме?—дип сорады.

Анасы:

—Кызым, керт бер буш номерга,—диде.

1 Кулча (урьсча: кольцо)—балдак.

2 Лотка (урьсча: лодка)—көймә.

Юсып номерга килеп кергәч, кыздан бер чирек аракы сорап алып, эчәргә тотынды. Иртәдән кичкә кадәр үзе йөри, үзе жырлый, үзе елый, үзе эчә. Шулай итеп гомер уздырды.

Кич булгач, кухарка сарайдан кайтты һәм, егетне күреп: —Син ник бу кадәр эчәсен?—диде.

Юсып анарга каршы:

—Әй, абыстай, әгәр дә син минем урында булсан, ул вакыт син давно¹ үлгән булыр иден,—диде.

Иртә белән абыстай тагы сарайга аш хәзерләргә китте. Патша кызына:

—Кичә миндә бер егет килеп кунды, килгәч тә эчә башлаган иде, һаман эчә, эчә; «ник болай эчәсен?» дип сораган идем, «кайгы-хәсрәтем бар», диде,—дип сөйләде.

Кыз кызыксынып:

—Ул нинди кеше икән?—дип, хатын белән бергә барып карарга номерга китте.

Бүлмәгә килеп керсә, Юсып исереп караватка яткан. Кыз Юсыпның йомарлаган кулын ачып карады, караса—үзенә балдагы Юсып бармагында. Моны күреп, кыз Юсыпны бер кочаклап суырып үпте дә, хатын белән икәүләп күтәреп алып барып, кызның үз комнатына салдылар. Кыз Юсыпның айныганын көтеп, өстәл өстенә аракы, азыклар куйдырып, утырды. Юсып айнып торгач, кыз Юсыпны янә бер кочаклап үпте дә:

—Мине танийсыңмы?—диде.

Юсып:

—Танийм,—диде,—только² мин монда ничек килдем?—диде.

Кыз:

—Комнатына барып, күтәреп алып килдек,—диде.

Сонра кыз башыннан үткәнне сөйләп:

—Мине көймәдә килгәндә, син йоклагач, атаман килеп, кулымнан пароходка тартып алды да атама китереп тапшырды. Инде әти атаманга бирер дип бик куркып торадыр идем. Атаман әнә ул бүлмәдә торалыр,—диде.

Шуннан соң кыз атасын чакыртып, башыннан үткәнне сөйләп:

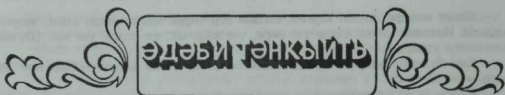
—Менә мине ул атаман тапмады, Юсып коткарды,—дип, баштанаяк ничек булганын атасына сөйләп бирде.

Шуннан соң атасы теге атаманны чакыртып башын кистерде дә, кызын Юсыпка биреп, Юсыпны үзенә наслитник³ ясап куйды.

1 Давно—күптән.

2 Только—бу урында: әмма.

3 Наслитник (урысча: наследник)—варис

Г. ИСХАКИЙНЫҢ «ӨЙГӘ ТАБА» ПОВЕСТЕ

Татар әдәбиятының совет чорында узган юлына күз салсак, төрле чорларда аерым жанрларның әдәби хәрәкәттә уйнаган роле төрлечә булганын күрербез. Бер чорда поэзия алгы планга чыга, әдәби хәрәкәтне шагыйрьләр житәкли. Икенче бер вакытта бу вазыйфаны проза башкара. Мисал өчен, 20-30 елларда аның әдәби хәрәкәттәге роле көчәеп китә. Татар прозасының үзәндә исә бу вакытта повесть аеруча активлык күрсәтә. Прозаның характерлы яклары, аның чор белән аваздашлыгы шушы жанрда тулырак чагыла.

Повесть жанрының төп үзенчәлеген, төп хасиятен билгели торган тотрыклы сыйфаты нидән гыйбарәт соң? Татар прозасы узган зур юлны күздән кичерсәк, чорның актуаль мәсьәләләренә, тормышның кискен үзгәрешләренә иң сизгер жанр повесть булуын күрербез. Заман жилләренә йөз белән торып, шул чорның сулышын иң башлап тойган, тормыштагы яңалыкларны иң элек күрәп алган жанрларның берсе ул. Бу жанр тормышта жанлану барлыкка килгәндә, ниндидер үзгәрешләр, борылышлар барганда активлаша. Заманның ихтияжларына тизрәк мөрәжәгать итеп, повесть шул заманның актуаль формасына әверелә. Шулай итеп, повесть татар әдәбиятының иң сугышчан һәм иң оператив жанры булып чыга.

XX гасыр татар классик әдәбиятының күренекле вәкиле Гаяз Исхакийның роман, повесть һәм хикәяләре татар прозасы тарихында зур бер өлеш тәшкил итә. Аның инлөп алгысыз зур ижатында нинди жанрлар өстенлек алуына игътибар итсәк, Г. Исхакийның үзен аеруча борчыган мәсьәләләренә күтәрү өчен повесть жанрын кулайрак тапкан дип уйларга нигез бар. Әдипнең повесть жанрына еш мөрәжәгать итүен исә бу жанрның алда санап кителгән үзенчәлекләре белән, ягъни чорның мөһим мәсьәләләренә, тормыштагы кискен үзгәрешләргә иң сизгер жанр булуы белән бәйләп карарга була.

Шушы сыйфатлары белән повесть жанры Г. Исхакийны эмиграциядә вакытында да жәлеп итә. «Өйгә таба» (Исхакий Мөхәммәдгаз. Өйгә таба: Хикәя.—Берлин, 1938.—88 б.) әсәрен язарга алынган Г. Исхакий күп еллар дәвамында үзен борчыган мәсьәләләренә күтәргә була. Бу әсәрдә язучы бөтен ижаты буенча кызыл жеп булып уза торган гомум мәсьәләнең—үзенәң иманы булган, көрәш кредосына әйләнгән милли азатлык, милләт язмышы мәсьәләләренә мөһим дип санаган аспектларын карарга алына. Әсәрдә төркі халыкларның бердәмлеге мәсьәләсе күтәрелә. Г. Исхакий эмиграциядә йөргәндә, төрле төркі халыклар белән аралашып, бу бердәмлекнең никадәр кирәк булуын тагын да кинрәк һәм тирәнрәк анлаган. Кардәш, тугандаш халыкларның үзара ярдәмләшеп, дус, бердәм булып, уртақ омытылышлар белән яшарга тиешлеген Г. Исхакий бездәге язучыларга караганда ачыграк күзаллы алган. Һәм, әйтергә кирәк, моның өчен эмиграциядә аның мөмкинлекләре дә күбрәк булган.

Совет заманында миллилеккә карата шикләнү, миллилекне милләтчелек белән бутату булды. «Төркі халыклар берләшсә, аларның бик зур «куркыныч» көчкә әверелүе ихтимал иде, шуна күрә совет заманында бу идеяне ничек тә булса басарга тырыштылар. Совет хөкүмәте бу милли бердәмлеккә каршы төрле акцияләр оештырып торды. Шуларның берсен генә әйтеп үтик. Казанда махсус татар бригадасы төзеп Урта Азия халыкларының милли азатлык хәрәкәтен бастырырга жибәрәләр. Табигый ки, бу акция тугандаш халыклар арасындагы үзара мөнәсәбәтләргә тәэсир итә, Урта Азия халыкларында татарларга карата тискәре караш формалашуга сәбәп була. Шулай итеп, Мәскәү татарлар кулы белән үз

саясәтән тормышка ашыра. Бу саясәтнең төп максаты төрки халыкларның берләшүенә юл куймау иде.

Бездә шундый саясәт алып барылганда Гаяз Исхакый әлеге саясәтне фаш иткән кебек «Өйгө таба» әсәрән яза. Повесть нәкъ гражданнар сугышы чорында язылуы белән дә шул заман өчен бик актуаль булып чыга.

«Өйгә таба» повесте Берлинда 1922 елда языла һәм, шул ук Берлинда «Милли юл» нәшрияты оешкач, 1938 елның августында басылып чыга. Бу китапның байтак еллар Казанда, республикабыз житәкчеләре сейфында ятканлыгы мәгълүм. Аны озак еллар өйрәнгәннәр, тикшергәннәр. 1987 елда, инде руслар бик күп эмигрант язучыларының әсәрләрен укучыларга кайтаргач та, әдипнең үзен һәм аның «Өйгә таба» повестен «фаш итеп» азылган «На свалке истории» исемендәге мәкалә чыга. (*Абдуллин М. На свалке истории—Слово агитатора. — 1987. — № 13. — С. 20-24.*) Әмма бу повесть, имеш-мишешләрдә әйтелгәнчә, туган илне сагынуга корылган әсәр дә түгел, әлеге мәкаләдән аңлашылганча, эмигрантлар арасында контрреволюцион идеяләр тарату өчен азылган әйбер дә түгел икән. Г. Исхакый бу әсәрән эмиграциягә киткәнчә үк язарга планлаштырган булган.

«Өйгә таба» повесте Г. Исхакыйның күп еллык уйланылары нәтижәсендә туган әдәби бер жимеше итеп саналырга хаклы. Әсәрдә матур әдәбият, публицистика һәм саясәт тыгыз рәвештә кушылып китә. Алынган тема бик кин, сурәтләнган объект зур масштаблы. Вакийга беренче бөтендөнья сугышы чорында Кавказда, Россия-Төркия чикләре тирәсендә бара. «Россия бу вакытта гадел булмаган сугышлар алып бара. Үзе Англиядән казнасын бауы өчен берсеннән-берсе мәгънәсез югалтулар кичерә. Магълүм булганча, бу вакытта большевиклар да рус армиясенә жинелүен тели. Чөнки бу революцияне якынайтачак. Монда Г. Исхакый гәүдәләндергән ситуацияләр логик эзлекле һәм мораль яктан да аклана. Әсәр үзенең колачы, дөһшәтле вакийгалары белән М. Булгаковның «Бег» романын хәтерләтә. Аерма шунда: Булгаковта—акгвардияче генералларның чит илгә качуы. Исхакыйда—милли азатлык хәрәкәтенен бер төре». (*Мәхмүтов Һәкүз, Гайнанова Лена. Зарыгып кәткән мирас—Исхакый Гаяз. Зиндан: Сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре.—Казан: Татар. кит. нәшр., 1991.—657 б.*)

Повестьта төрки халыклар бердәмлеге идеясе төп геройның каршылыклы уй-тойгыларын һәм фикер көрәшен, аның күзә ачылу, рухи өлгерү процессын тасвирлау аша гәүдәләндерелә.

Әсәрнең үзәк герое—утыз елга якин патша армиясенә хезмәт иткән, күпме сугышларда катнашып, зур батырлыклар күрсәткән татар полковнигы Тимергалиев. Россиянең төрле халыкларынан тупланган аның гаскәре инглиз гаскәрләре белән берлектә Төркигә басып кереп, Ая-Суфияга төрә тагарга тиеш. Бу һөжүмгә Тимергалиев гаскәрен бик ныккап әзерли. Бөтен атларны аерым-аерым күздән кичерә, бөтен коралын үзе тикшерә, барлык мәгълүматын үзенә туплый. Һәрбер төрек әсиреннән үзе сорау ала, аңардан тапкан һәрбер кагазыне үзе жентекләп карый. Автор полковникның бу кадәр тырышлык белән хәзерләнүенә сәбабән болай аңлата: «Шул тарихи эшнә эшләүдә дөнья сугышында, инглиз сугыш сафы берлә рус сугыш сафының берләшүенә сәбап булса, ул бит бик зур хезмәт иткән булачак, аның бит тарихка исемә керәчәк, ул бит каһарман булачак... Дәрәжә дә үсәчәк, ул генераллык (патшалык) дәрәжәсенә менәчәк. Генерал Тимергали булачак!» Бу юллардан полковник Тимергалиев безнең алга дан, шөһрәт яратучы, дәрәжә артынан куучы кеше буларак килеп баса. Ләкин автор алга таба, Тимергалиевнең эчке дөньясында туган каршылыклы уй-кичерешләрен сурәтләп, моның киресен раслый.

Г. Исхакый үзәк геройны уйланырга мәжбүр иткән, аның карашлары үзгәрүгә тәэсир ясаган факторларны күрсәтә. Мәчетнең яртылай өзелеп төшкән манарасы да, аның артындагы жимерек, ватык төрек йортлары да полковникка аның кылган эшләрен искәртеп, аны шелтәлгән кебек тоела. Ул шуларга карап уйга чума: «Бәлки бу манара, йөзләргә еллар моңлы азан тавышын тирә-юньгә тараткан манара минем әмерем берлә атылган, түп берлә киселгәндер, бәлки бу михраб, ничә йөз еллар кешеләргә күнел тынычлыгы, жан рәхәте биргән михраб минем гаскәремнең көче берлә жимерелгәндер, бу өйләр, бу йортлар, эчләрендәге гаилә уақлары минем гаскәрем тарафыннан сүндерелгәндер. Шул йөзлә, мендәр, гонаһсыз хатыннар, балалар минем тарафыннан үтерелгәндер...» Менә шул уйлар Тимергалиевкә тыгын бирми, аны газалый башыйлар. Кем өчен ул үз мөселманнарының, дин кардәшләренен канын коярга тиеш? Кайсы яктан гына алсан да, үзеннән түбән торган, эмма күптән югары дәрәжәләргә алган патша генераллары, аннан файдаланып, тагын да күтәрелсеннәр өченме?

Тимергалиевтә, гүя, ике «мин» көрәшә башлый. Берсе анын—үз хезмәтен төгәл башкаручы, сугышта каһарманлыкларга эзер булган, хәрби антына тугрылыклы кырыс житакче. Икенчесе—бу сугышта чын дошманының кем икәнлеген ачыкларга, дәрәс юлны табарга омтылучы шахес.

Кызы Сөембикәнәң шәфкәтә туташлары курсына керүен әйтеп язган хатына җавап язарга утыргач та, ата күңелендә шул көрәшнәң дәвам итүен күрсәтә автор. Әмма бу сугышта әле генә бер улын югалткан, бердәнбер кызының да һәлак булуыннан курыккан атаны кәгазь почмагындагы штаб мөһерә сугышта үлүләренә, каһарманлыкларын мактаучы «полковник Тимергалиев»кә үзгәртә. Ләкин, ничек кенә булмасын, аның татарча үзенә кызына шул сугышны бик шәп иттереп язарга теле бармый.

Г. Исхакый Тимергалиевнәң акрынлап күзә ачылуын, милли аны уяну процессын жыр, музыка, театр сөюче милләттәшләре даирәсендә, төрле ситуацияләрдә суратли.

Повестка адвокат Арыслан гаиләсенен килеп керүе дә очраклы түгел. Бу гаилә белән танышу полковникка үткән гомерен, хатынын, балаларын, элеккеге тыныч тормышын хәтерләтә. Арыслан әфәндең кызлары Фәридә белән Зәйнәп башкарган «Ашказар», «Тәфтиләү» көйләре аны яшь вакытларына алып кайта. Ә «Аксак Тимер маршы» үзенә куәте, көче белән Тимергалиевнәң күңелен астын-өскә китерә. Ул аны тагын полковник итә, тагын атлы гаскәрнәң башлыгы итә. Аксак Тимернәң бөтен тарихын анын белән бергә үткән кебек була, шул зур хәрәкәтенең максатын аңларга тырыша. Анын башына төрле уйлар килә: каһарман Тимер Идел буена барып Алтын Урданы жимермәгән булса, бәлки ул төрле төрек кабиләсеннән жыелган атлы гаскәр белән, ике башлы кара кош байрагы астында икенче төрөкләргә каршы сугышмаган булыр иде. Бу музыка, гәзәтәдан Арысланның улы Ибраһим укыган мәкалә, Фәридә белән Ибраһимның милләт турындагы бәхәсләре, карашлары—болар барысы да Тимергалиевнәң уйланырга мәжбүр итә, анын күңелендә икеләнү рәвешендә яшәгән фикерләренә ныгыта.

Сугышта ятим калган балалар фәйдасына бирелгән кичәдә дә автор Тимергалиевнәң сәхнәдән әйтелгән һәрбер сүзгә үзгә атап әйтелгәндәй кабул итүен тасвирлый. «Үзем соң кем?! Мин соң үзем дә, Кавказда урыс куәтен ныгытыр өчен төрек канын төрек баласының каны берлә юа торган кеше түгелме?! Мин соң ике төрек кабиләсе арасында берлеккә кисәр өчен, Фәрат казаклыгы ясар өчен юл ачарга бушлык хәзерләүче түгелме?!» Бу сораулар анын күңелен гәзаплай. Тәһәфәстә Тимергалиев янына берничә кеше үзгә хәсрәте белән аннан ярдәм сорап килә. Полковник һәрберсенә кулыннан килгән кадәр ярдәм итәчәгенә ышандыра. Автор әсәрдә бу сугышның бар кешегә дә кагылуын, һәрбер кешегә нинди дә булса кайгы-хәсрәт алып килүен күрсәткән.

Алга таба Г. Исхакый, штаб ресторанында булган мәхшәрне сурәтләп, Тимергалиевтә рус гаскәрәңә карата жирәнү, үзгә шулар арасында булуына хурлану хисе тууны күрсәтергә теләгән.

Штабка кинәш мәҗлесенә жыелгач инглиз полковнигының сумкасынан әллә никадәр тукума үрнәкләре чыгарып, шуларның номерларын, хисапларын язып утыруы Тимергалиевнә бөтенләй аптырашта калдыра. «Менә шулар өчен сугышмыз, күрәсен. Менә мин шуның мал-товарының юлы унайлансын өчен, күрәсен, төрек каны түгәм»,—дип, ул үзгә күңелен борчыган фикернәң дәрәслегенә тагын бер кат инана. Автор Төркияне бүлү турында карар кабул ителгән шушы мәҗлестә Тимергалиевнәң үзгә-үзгә ят кеше итәп хис итүен, үзгә кем икәнлеген, үзгә нигә хезмәт иткәнлеген беренче мәртәбә ап-ачык итеп күрүен тасвирлый. Үзгә моңа кадәр булган тормышына нокта куеп, яна, бөтенләй башка юл белән барырга тиешлегенә төшөнү Тимергалиевнәң күңеленә ниндидер бер жинеллек, сафлык алып килә. Бөтен гаскәрә белән, бөтен яшерен планнар белән төркия ягына чыкса гына Төркияне һәлакәттән, үзгә дә, халкын да мәсхәрәлектән, руслашып бетүдән сакый алачагын аңлай Тимергалиев. Моңнан соң автор героинның теләгән тормышка ашыру өчен жиң сызганып эшкә керешүен тасвирлый. Ул төрөкләр хакында яшерен мәғлүматлар тулган китапны кулга төшәрә, һөжүм планы, һөжүм нокталары турында, гаскәрнәң күпме жыелуы хакында иң серле мәғлүматларны туплай. Алга таба без полковникның егерме сигез ел бие рус гаскәрәндә тулган бөтен мәғлүматын төрөкләргә житкерүне бу төрөк-рус тартышында үзгә милли бурычы дип санагын һәм моныңчы «рус балтасына аңламаенча сап булуын төрөкләр алдында шундый бер хезмәт берлә генә юарга мөмкин» дип ышануын һәм, шуңа күрә бөтен тәҗрибәсен, бөтен үзсүзләгән жыеп фронт картасын бик тәфсилләп, гади төрек офицеры аңларлык дәрәҗәдә итеп сызуын күрәбез.

Шунда ук автор бу эшнә башкарып чыгу өчен бер полковникның гына тырышлыгы

житмәвен искәртә. Автор белән геройны бер сорау борчый: мәстәкыйль төркине бетергә, үз кардәшләрен—төрөк милләтен рус итеге астына салып таптарга жыенуларына гаскәриләреннә дә вәжданнары газәпләнамә? Алар Тимергалиев күрсәткән юлдан барырга әзерме?

Автор полковникның берничә татар офицеры, хәрби мулла белән әңгәмәләре аша аларның бу сугышка нинди карашта булуларын, милли аннары ни дәрәжәдә үсүен күрсәтә.

Геройлар белән якыннарак танышсак, Казан мөгаллимнәреннән булган Ибраһим исемле офицерның, мәсәлән, бу сугышка жаны-тәне белән каршы икәнлеге, үзенен төрөкләренә бетерүчеләр арасында булуына бик газәпләнуы ачыклана. Ләкин ул моннан котылу юлын таба алмый икән һәм бездән полковникка: «Миңа юл күрсәт!»—дип мәрәжәгать итә.

Капитан Фәхрелисламов исә ике кардәш сугышыннан качып калу өчен, вәжданын шул зур гөһәнтан саклау өчен авыруга сабышып доктордан кәгазьләр юнәтә һәм полковниктан китәргә рөхсәт сорый.

Мулла да төрөкләргә каршы һөжүм итүне «гафу ителмәслек зур бер гөһәһ», «милли хыянәт» дип атаса да, башта бу эштән гаскәрни читтә калдыру яки авыруга сабышып хезмәттән азат ителү юлы белән генә котылырга мөмкин дип уйлый.

Алар барысы да кардәш халыкның канын коярга жибәрелгән булуларын аңлыйлар. Ләкин шуны булдырмас өчен нишләргә? Бу һәлакәтне ничек туктатырга? Шул сорауларны хәл итәр өчен аларның юл күрсәтүчегә, эйдәп баручыга мохтаж икәнлекләре күренә.

Үзәк геройның сугышка карашы үзгәрүдә Фәридә зур ғына роль уйный. Милли жанлы бу кыз полковникның үзеннән башка беркем дә белмәгән яшерен планнарын башта ук күнеленен кайсыдыр жире белән сизенеп, бернинди үгетләүләргә карамыйча фронтка китә. Ул гаскәриләр белән аралашып яшерен комитет төзи, үзлекнең милли командиры итеп сайлана. Төркияне һәлакәттән коткару өчен сугышта үзен корбан итәргә дә әзер булган батыр йөрәкле бу кыз полковникта да, укучы күнелендә дә соклану уята.

Г. Исхакый алда искә алынган факторлар йогынтысында Тимергалиевнең бу сугышта үзенен кем икәнлеген аңлап, үз юлын табып, кул астындагы сигез-тугыз меңлек төрөк-татар гаскәрен дә дөрес юлга алып чыга алырлык кеше булып үзгәрүен күрсәтә. «Менә мин дә егерме сигез ел гаскәр хезмәте иттем, милләтем аеры булса да, ватан бер дип хезмәт иттем. Хәзер менә күрдем: бөтен хезмәтләр руска ғына икән, руслык өчен генә икән. Минем халкымны, минем милләтемне изәр, хур итәр, кол итәр өчен икән. Хәзер менә без актык төрөк илен мәсхәрә итәр өчен корал ителәбез... Мин хәзер аңладым, бик күп уйлардан соң мин милли балигъ булдым»,—дигән юллар аша автор Тимергалиевнең ничек итеп «төрөккә каршы жыелган йодрыкны русның үз башына индерегә» дигән карарга килүен аңлата. Үзенен тугры юлда булуына инану полковникка башкаларны да шуңа ышандырырга, аларның күнелләренә ут, йөрәкләренә дәрт салырга ярдәм итә.

Шулай итеп, полковник Тимергалиев, үзе башлап Төркиягә басып керәсе урынга, армиясе белән теге якка чыгып китә. Гомумкешелек идеаллары яктылыгынан караганда—бу иң дөрес адым. Төрөкләр вакыйгаларның мондый борылышын гәҗәпләнәп һәм шатланып каршы алалар, бу акцияне татарларның үз кардәшләренә ярдәмә рәвешендә кабул итәләр. Алар гаскәрни русларга хезмәт итүдән котылып, ана йортка ирешүләре белән котлыйлар. Монда Төркия «ана йорт» итеп карала. Повестьның «Өйгө таба» дип аталуында да шул күздә тотылган булса кирәк. Г. Исхакый ерак тарихлардан чыгып фикер йөртә һәм төрки халыклар һәрвакыт бердәм булырга тиеш дигән идеяне үткәрә.

Әсәр вакыйгаларның тышкы гәүдәләнешеннән бигрәк милли үзәкнең көчәюе, төрки халыкларның бердәмлеге идеясен геройларның дөньяга карашлары, үй-кичерешләре аша, бай психологик тасвирлаулар ярдәмендә чагылдыруы белән әһәмиятле. Повесть төп герой Тимергалиевнең милли уяну, рухи өлгү процессының жыр, музыка сөжөче милләттәшләре дәирәсендә гаять нечкә итеп бирелүе белән дә игътибарны аяулы.

Әсәрнең теле дә кызыклы. Г. Исхакый вакыйгаларны тәфсилләп, нечкәләп, халыкта кулланыла торган төшенчәләр, әйтемләр кертеп сурәтли. Образлы фикер тудыруда язучы бик күп төрлө тел чараларыннан файдалана. Чагыштыру, сынландырулар бу әсәрдә фикер тирәңлеге белән, аеруча ачык төсләр белән аерылып тора.

«Айның нурына коенган мәчетнең тул берлә тиешлгән михраб урыны суык кешенең күзе кебек полковникка карады. Аның ыргылап өзелеп төшкән манарасы, кулы киселгән кешенең кулсыз жинә кебек селкенә, саллана кебек, монар йодрык күрсәтә кебек будды. Аның артындагы жимерек, ватык төрөк өйләре, төрөк йортлары шул жәрәхәтләреннән егълый, сыкрып кебек тоелды».

«Озак көннәр юлда калып, керләнеп беткәннең соңында мунча чабынып чыккан кеше кебек тынычланып китте».

Бу жөмләләрдә фикер чагыштыру, сынландыру, метафоралар белән тирәнәйтелә, тәэсир көчә арта, бик үтемле булып күңелне уеп ала.

Повестыта бигрәк та чагыштыруларның еш кулланылуы күзгә ташлана. Алар арасында безнең колакка таныш булган гади чагыштырулар да, төрлө-төрлө сүзләр бәйләнешеннән туган бөтенләй көтөлмәгәннәр дә бар. Мәсәлән: «хәтфә кебек йомшак тавышның каймак кебек ягымлы агышы», «шылтыр-шылтыр су агуы кебек бер монлы тавыш», «Коръан тыңлаган кебек тыңлады», «шәрабләр ягымур кебек яуды», «этәч кебек пәхтә, этәч кебек жанлы француз», «биләүсәдәге бала кебек хис итә» һ. б. Төрки халыкларның тәсбихтагы аерым-аерым төймәләр белән чагыштырып, автор бик матур, образлы сурәт тудырган.

Гомумән, Г. Исхакийның прозасы барлык тел чараларын уңышлы куллану аркасында еш кына поэзия югарылыгына күтәрелә.

«Өйгә таба» повестендә күтәрелгән проблемаларга аваздаш фикерләргә Г. Исхакийның күп кенә мәкаләләрендә дә очратырга була. Әдип үзенең мәкаләләрендә дә Россиядә куптаннан килә торган халыкларны ызгыштырып яшәү сәясәтен фаш итә, төрки халыкларның бердәмлеге идеясен күтәрә.

Мәсәлән, «Сәясәт галәмәндә» (Исхакий Г. *Сәясәт галәмәндә*—Ил.—1917.—№№ 30-33.) дип аталган тарихи-публицистик очеркында Г. Исхакий бу мәсьәләгә ерактан килә. Англиянең колонияләр яулап алып, ничек башка илләр хисабына баеп яшәве, Германия халыкара майданга чыгып, ничек ике блок барлыкка килүе, бер якта Англия, Франция, икенче якта Германия, Италия, Төркия һ. б. илләр торган хәлдә, ничек беренче бөтендөнья сугышы башлану һәм сугышның барышы турында тәфсилләп сөйлә, икенче блокның төркияне басып алып бүлүгә тырышуына аеруча жентекле туктала. Г. Исхакий мондый гаделсез сугышларда Россиянең һәрвакыт оттыра барганлыгын, теләсә кайсы ноктага күп санлы гаскәр куеп, тере ит склады ролен үтәгәнлеген аңлатып бира. Инглизләр котируы белән бу сугышның давам иттерелүен урынсыз, файдасыз дип саный.

Мәскәүдә Беренче Бөтенроссия мөселман съездында төп доклад буларак укылган «Безнең юлыбыз» (Исхакий Г. *Безнең юлыбыз*.—Мәскәү, 1917. Шулай ук: *Мирас*.—1992.—№ 7.—27-34 бб. Текстны Диләра Абдуллина әзерләде.) дип исемләнгән икенче бер тарихи-публицистик язмасында Г. Исхакий Россия мөселманнарын үзәккә куеп фикер йөртә. Аларның мона кадәр ничек яшәве, хәзер кая таба юл тотарга тиешлеге турында сөйлә, аларның бер платформа тирәсендә берләшүгә тиешлеген күрсәтә. Анычча, бу платформаның нигезен үз жиренә, үз табигый байлыкларына, үзенең-үзен хужа булып ирекле яшәү, әдәбият-сәнгать, культура мәсьәләләрендә дә мөстәкыйльлек тәшкил итә. Бу язмада «Өйгә таба» повестендә күтәрелгән проблемаларга аваздаш фикерләр күп. Монда да Г. Исхакий мөселман халыкларын төрлөгә бүлөп «Россия мөселманнарының дини берлегенң тамырына чаба торган рус балтасының сабы» булмас өчен, «бер милләт угылларын «арьяк малае, бире як малае» дигән төркемнәргә бүлөп, кара-каршы куеп сугыштыруны сәясәи балалык икәнән» аңлап берләшүгә, бер-берсе белән ярдәмләшеп тату яшәргә чакыра.

«Финляндиядә» (Исхакий Г. *Финляндиядә*—Яңа милли юл.—1937.—№ 4 (109).—1-6 бб.) дигән мәкаләсендә исә Г. Исхакий милләтләр ирекле, бәйсез яшәргә тиеш дигән фикерне үткәрәп, финнарның ирек алуга ничек ирешүләрен тасвирлый. Башка халыкларның финнарның милли хокукларын, дәүләтләрен саклый бөлүләреннән тәҗрибә алырга өнди.

Бөек әдип, нәрсә хакында гына язмасын, аның фикере үз халкының, төркиләренң язмышы, азатлык өчен көрәше белән бәйле.

Кардәш, тугандаш халыкларның һәрвакыт уртак омтылышлар, бердәм теләкләр белән яшәргә тиешлеген чагылдыру ягынан Г. Исхакийның «Өйгә таба» повесте бүгенге көнгә дә аваздаш. Бүген дә төрки халыклар яшәсән өчен аларның бердәмлеге, теләктәшлеге кирәк икәнлеге күренә.

Гөлгенә МӨХӘММӘТҮӘЛИЕВА,

Г. Ибраһимов исемендәге

Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты.

Тарих

«... МИН ДОГАДА»

СӘГЫЙТ СҮНЧӘЛӘЙНЕН ТУУЫНА 110 ЕЛ

Сәгыйть Сүнчәләй... Тукайның замандашы, якин дуслы булган шагыйрьнен шигырьләрен укыганда, күз алдына гажәеп талантлы һәм гаять дәрәжәдә катлаулы шәхес күз алдына килеп баса. Хәер, чын шагыйрь талантсыз да, гади дә була алмый, билгеле. Сүнчәләйнең беренче хатына жавабында Г. Тукай: «... Сездә милләткә яки шөһрәткә бик кызу мәхәббәт бар» (Г. Тукайның С. Сүнчәләйгә 1910 елның 9 ноябрендә язган хатыннан. Г. Тукай. Әсәрләр. — 5 том. — Казан, 1986, 95 б.) — дип яза, ә дүртенче хатында исә, анын ижат эшчәнлеген хуплап, сүзен «... мин догада» (Г. Тукайның С. Сүнчәләйгә 1911 елның 22 гыйнварында язган хатыннан. Шунда ук, 100 б.) дип тәмамлый. Сүнчәләйнең милләткә булган ихлас мәхәббәтендә һич шикләнү юк: ул аны ижаты белән дә, тормышы белән дә исбатлады.

Милләтемнән кайгыларын кайгырып,
Шатлыгына шатланып жырлап калам;
Тапмыймын дөнья йөзүндә ямьле жыр,
Ямьле жыр бар: ул минем аулым, салам!

«Көн саен мин үзгәрәм»
Баянхак, 1911, 11 апрель.

Ләкин шөһрәте дә юк түгелдер. Һәм бу да табигый. Чөнки авылда яшәп, мөгаллимлек белән генә канәгатьләнә алмаган, киң матбугат аренасына чыгарга омтылган яшь шагыйрьгә, әлбәттә, тизрәк үзенәң барлыгын, әйтер сүзенәң ташып торуйн, киң жәмәгәтчелеккә үзен танытырга теләвен, омтылуын аңлап була. Шагыйрьнең 1910—1911 елларда төрле юнәлештәге матбугат битләрендә бик күп шигырьләре бастыруы (150 чамасы) шуның белән аңлатыладыр. Билгеле, укучыга өздәреп әйтер сүзен булмаса, күп язып та сине барыбер беркем дә ишетмәве ихтимал ич... Ә Сүнчәләйнең әйтер сүзе ташып тора.

1913 елда ул 25 шигырь бастыра. М. Мәһдиев ул елны болай дип тасвирлай: «Кызыкты күренеш: 1913 ел әдәбият үсешенен ин унышсыз елы булды. XX гасыр башындагы бер генә ел да төрле жанрларга караган әсәрләрен саны буенча бу кадәр ярлы булмаган. Һәм менә мисаллар: актив Ш. Камал шул елны бары тик ике генә хикәя язган. Ин актив драматургларыбызның берсе—Г. Камал—бер пьеса да язмаган. Энергияле, тынгысыз прозаик Г. Ибрагимов—бер хикәя. Дәрдмәнд бер (!) шигырь бастыра, анысы да—төржемә. Күпмедер дәрәжәдә М. Гафури активрак, бер елга ул 4-5 мәсәл һәм ике бәләкәй хикәячәк язган. Бер елга бар булганы—шушы» (М. С. Магдеев. Социальные корни таланта. Казань, изд-во Казан. ун-та, 1990, С.—75—76.). Ф. Әмирхан шулай ук: «Әдипләремезнең үзләре очен бу ел хәерле булмады: Тукаебез үлеп китте, Г. Камал ел бие авырып уздырды. Гаязымыз сөргеннән азат ителсә дә, бер жирдә тыныч тора алмый торган булып кына азат ителде. Ул быел бик аз язды, Сәгыйть Рәмиевнең бер шигырен булса да күрергә муаффах була алмадык», —дип яза (Ф. Әмирхан. Әсәрләр. 3 том. — Казан, 1989, 242 б.).

Нәрсәләр борчыган соң Сүнчәләйнең күңелен? Ә. Еники, мәсәлән, болай ди: «Әгәр мин, шагыйрьнең барлык язганнарын укыганнан соң үземә, бу шагыйрьдән миндә тулаем нинди тәэсир калды, дип сорау бирсәм, әйтер идем:

Сүнчәләй башлыча инкыйлаб (бу аның үз тәгъбире) һәм мәхәббәт шагыйре икән ул. Чыннан да, аның күп шигырьләре турыдан-туры йә инкыйлабка (революциягә), йә мәхәббәткә багышлана» (Ә. Еники. *Шагыйрьнең яңадан кайтуы. «Совет әдәбияты», 1962, № 3, 148 б.*). «Татар әдәбияты тарихы»нда: «... Тукай һәм Гафурилар югары күтәргән гуманистик идеал яктылыгында әдәбиятка килеп кергән бу шагыйрьнең поэзиясендә азатлык темасы, халык, ил һәм шагыйрь образлары үзәк урында»,—диелә (Татар әдәбияты тарихы. 3 том.—Казан, 1986, 241 б.).

Болар белән беррәттән Сүнчәләй ижатында дини-әхлакый мәсьәләләр дә, татар хатыны язмышы, сугышларга тискәре мөнәсәбәт тә чагылыш таба. Ул табигать күренешләрен тасвирлауга зур урын бирә, балалар өчен дә күп шигырьләр яза.

Дөрес, шигырьләренен сәнгати дәрәжәләре бертигез түгел. Бу унаи белән кабат бөек Тукайның беренче хатындагы сүзләренә мөрәҗәгать итик: «... һәр язганыгызны нәфис вә изышный дип әйтсәм, мин Сөзгә dust булудан бигрәк, монафикъ булудан куркам... Мөмкин кадәр шигырьне аз язсагыз да, матур вә хуш иттереп языгыз. Сәнаигы нәфисә аз гына бер хата сәбәплә тупас һөнәрләрдән булып китүе бар».

Замандашлары белән дә Сүнчәләйнең мөнәсәбәте гел унай гына булмаган. Аерым очракларда аның шигырьләре пародиягә нигез булганнар, тәнкыйтьчеләр тарафыннан да төрле бәя алганнар.

Сүнчәләйнең тәржемәи хәле, үзен сүзләренә караганда, түбәндәгедән гыйбарәт:

Кайсы елларны туганмындыр—хәтерли алмыймын¹,
 Мең сизгә йөз туксанынчы елдадыр, дип уйлыймын.
 Иске Мастак—туган аулым, Саратовлы мишәр;
 Яшь балалык дәүрем Әстерханда үтте төш кебек.²
 Шул шәһәрдүк һәм Казанда булды мәктәп тәхсилем,³
 Әл дә адымда казарма төсле чиркин мәдрәсә
 һәм чыбыркылы, каты куллы, һавалы хәлфәләр.
 Мин шагыйрьнең остазы дип кайсы хәлфә мактанар.
 «Әнмүзәж» ләр, «Мохтасар» ләр күнлебезгә ят иде,
 Тик яратып жомгада Коръән укый торган идек...⁴

Әйткәнәбезчә, 1906 елда Сүнчәләй Казанга килә, Шакиржан Хәмиди мәдрәсәсендә укый. 1907 елның августында Татарская учительская школага кабул ителә, ләкин бер елдан соң укуын дәвам иттерергә акча булмау сәбәплә, укуны ташлап китәргә мәжбүр була. 1908 елдан башлап 1915 кадәр абыйсы Шәриф белән алар хәзерге Пермь өлкәсе Барда районы Сараш һәм Солтанай авылларында укытучылык итәләр.

Шигырьләренен күпчелеген ул шушы дөвәрдә ижат итә. Бу замандагы бөтен кичерешләре, сөенү-көенүләре, өметенен бер сүнү, бер уянуы шагыйрь жанына гына хас булган барлык каршылыклары аның ижатында чагылыш таба.

Ерак авылның озын, салкын кичләрендә шагыйрь фәкать шигырь язып, тәржемә кылып юангандыр, мөгаен. Күп язунуң сәбәбе дә шул булса кирәк. Шәхси тормышында килеп чыккан бәхетсезлекләр, күнелсез хәлләр дә Сүнчәләйнең ижат процессына зур йогынты ясый.

Сүнчәләй, шәһәрдә үскән кеше буларак, авылны сөя, аның табигате белән хозурлана, һәр ел фасылының ямьле якларын күрә белә:

Аһ туган, монды авыл! Китмәс күнелдән күрешен,
 Кайгы-михнәт жырлый-жырлый шулаган монды кышын;

Язгы эссе көндә яуган сәрен яңгырларын,
 Ямь-яшел хәтфә кебек кин-киң ужымлы кырларын.

«Авылда актык кич»

1 С. Сүнчәләй 1889 елның 2 августында туган.

2 1891 елда гаиләләре белән Әстерханга күченеп киләләр.

3 Шагыйрь 1906 елда Казанга килә һәм Ш. Хәмиди мәдрәсәсендә белем ала.

4 Кульязма Татарстан Дәүләт музеедагы С. Сүнчәләй фондында саклана.

Икенче яктан, шагыйрь авылдан туя, аны тарсына, анын гел шыксыз, күнелгә ятышсыз якларын гына күрә, алардан газап чигә, аннан китәргә омтыла:

Читен дә сон бу авылда
Гомерне үткәрү яшәтән,—
Каюсында каралык һәм
Наданлык мәнге иләшкән.
Гакиллар монда йоклайдыр,
Тору—ачы, гүя әрем.
Бәхетле, яшь, таза, гайрәт—
ле чакны монда үткәрәм.

«Авыл сулышы»

Ул шәһәргә! Ул мохиттән мин качам! Якты шәһәр—
Анда нур... анда жылы... анда күнелле шәүләләр...

Инде мин кайтам кире—тартма мине залим ягым:
Буш мәшәкәт! Ах, шәһәрме? Мин аны күрдем, жаным!

«Мин качтым»

Мыскыл ителгән сынык жан һәр заман хыяллана,
Уйласа сезнең Казанны, дәртләп, илһамлана.

«Шагыйрьгә мәктүб»

Әйе, шагыйрь күнеле Казанга омтыла! Анда дуслы Тукай, анда Ф. Агиев, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов. Казанның татар сәнгате һәм мәдәнияте үзегенә өверелгән чагы. Биредә күпләгән газета һәм журналлар нәшер ителә, спектакльләр куела, әдәби-музыкаль кичәләр уздырыла.

Ләкин Казанда шагыйрь озак яши алмый, ул авылдан сагына:

Бул бәхил, нурлы Казаным! Айрылам,
Синдә бар сөйгәннәремне калдырам.

Күпме торсам да туялмыйм, айрылам,
Чөнки мескин аулымы бик кайгырам.

Үтте яшь гомерем шәһәрдә, ә хәзер
Мин карангы, ярлы авылда торам.

Пайтәхет син, ул өтек, мәзлүм кара—
Ит гафу, күн! Мин аныңчөн айрылам.

«Казаннан аерылганда»

Әйе, Сүнчәләй Казанны сагына, ләкин башка сәбәпләр дә бар: ул шәһәрнен яман якларын да күрә:

Мин беләм инде аны бик шәп! Шәһәр ул—ул тәмуг!
Анда юк чын юл, иман, чын нур! Жаным! Чын юк анда!

Анда нурлар, шәүләләр ялган! Гомер—ялган! Гомер!
Анда яшь, кан; анда... хуш, якты шәһәр! Раббым! Шөкер!

«Мин качтым»

Бу юллар 1913 елның сентябрендә басыла, димәк Казанда Тукай юк инде, ул мәрхүм. Сүнчәләйгә Казан Тукайсыз бигрәк тә ямьсез булып күренгән булса кирәк.

Тукай һәм Сүнчәләй... Тукайга багышлап ул дистәдән артык шигырь, берничә истәлек язган. 1911 елдан башлап алар хат алышканнар. Тукайның Сүнчәләйгә язган уника хатының ситезе сакланган. Кабат Ә. Еники мәкаләсенә кайтып, түбәндәге юлларны китерәсебез килә: «Мәрхүм Әхмәт Фәйзи Тукайның Сүнчәләйгә язган хатлары һәм Сүнчәләйнен Тукайга багышлаган истәлекләре, шигырьләре белән танышкач, боларның барысын да «Тукай һәм Сүнчәләй»

дигән исем астында кечкенә аерым бер китап итеп чыгарырга кирәк дип әйткән иде. Игътибарга лаеклы фикер бу. Ихтимал, кайчан да булса бер эшләнер дә ул». Әйе, бик кызыклы китап булыр иде ул.

Гомумән, шагыйрь образы Сүнчәләйнен ижатында зур урын алып тора:

Әй, шагыйрь! Белсән иде, нинди синең калрен биек:
Син Ходайның илчесе—һәм жырларын вахи кебек.

Бу тутан жирдә карангы төн хөкөм сөргөндә, син
Гел жуатып жырлайсың ул Тәңренәң күп бәндәсен.

Жыр белән яктыртасың сансыз күнелләргә, шагыйрь,
Жырлайсың да өзгәлисең төнгә коллык пәрдәсен.

«Шагыйрьгә»

Югарыда әйтеп үткәнебезчә, замандаш тәнкыйтьчеләре шагыйрьне гел игътибар үзәгендә тоталар һәм әледәң-әле «чеметкәлеп» алалар. Сүнчәләйнен аларга жавабы болай:

Юк! Шагыйрьгә былчырак атсан да житмәс—ул биек,
Ул биек; кин күкрәге ялгыз матур йолдыз кебек.
Белгәнә—жырлау, нибар бәхте—шигырь, дустан—каләм;
Ул үзе бер дөнья, патша—тәхте—шигырият, ирек...
... Ул түзәр тиргәү, мыскылга—аларга гына көймәс!
Көчле бит ул! Дошманын да каргамас ул, рәнжемәс!
Андай ваклыкка чумаргамы анан ул тутан?—Юк!
Анын тәхте биектә! Атма таш юкка, тимәс!..

«Бер гәзитәгә»

Тормышының иң авыр вакытларында, күнелә төшенкелеккә бирелгән мизгелләрендә, шагыйрь тик шигырь белән юана, кайнап торган хисләрен шигъри юлларга сала:

Сез мине коткардыгыз! Сезгә була тордым күнәп!
Булмаса, сүнгән идем инде, вакытсыз кимсенеп.
Мин әзерләнмәгән аварга—сез минә көч бирдегез!
Бирдегез дә изге—үз тәхтемә мендердегез!..

«... Әй минем үткән»

Хатын-кызга багышланган шигырьләр Сүнчәләйнен ижатында аерым урын алып торалар. Ул шигырьләргә укыганда, күз алдына намуслы, риясыз, кешелекле, гадел, нечкә зәвеклы, хатын-кыз күнеленәң бөтен үзенчәлеген белгән шагыйрь килеп баса.

Һәр сөйгәнне ул сөя, ялкынлана—
Күп вакытта дәртле күңелә алдана,
Яки ялгыш сөймәгәнә ялгана,
Шунда кайнар яшләрә еш-еш тама.
Ул—мәхәббәт патшасы, монсулана,
Жирдә күп хәсрәт, жәфа тагыла ана.

«Кыз»

Кызганычка каршы, кияүгә чыгып, тормыш итә башласа да, кайчакларда бөхет көтми хатын-кызны. Ул гомере бие рәхимсез, мәрхәмәтсез, аерым очракларда исерек иренен жәберләвенә түзеп яшәргә мәжбүр:

Ул туа өйдә, яши өйдә, шул ук өйдә үлә,
Нич кая чыкмый вә дөнья күрмәгән көйгә үлә.
Ул тере чакта явыз ирне «сөям» дип алдана,
Әмма ир алданмый: ир күпне сөя, бердән көлә.
Шул кадәр коллыкка да тормышка нич зарланмый ул;
«Ямышым шул!»—ди, бүтәнне әйтми. Ул тәкдиргә кол.

Гүргәчә иргә бөгеп баш, күп кыенлыктар татый;
Ир сөенсә—ул бәхетле, булмаса—бәгъре ачий.

«Татар хатыны»

Сүнчәләй өчен хатын-кыз—гүзәл зат, ул үзенен кешелек сыйфатлары белән бары тик тирән хөрмәткә генә ласк. Шуна күрә ул аны аңтый, жалли, халенә керә һәм язмышына буйсынмаска өнди:

Көтмә тын, иркен өйдә тормыш! Сина булмас рәхәт!
Шул газатпан кач! Хәзердән башка бер юл эзләп тап!

Дөньяны ташла, адәмнәрнең юлыннан чык, борыл!
Кемгә дә баш имә! Хурлатма жанынны—булма кол!

Динле бул, баш и Ходайга! Шул сина миннән үтет...
Кызганыр тәңре, юатыр; ул гына актык өмет.

«Хатын күңеле»

Кыска гына бер мәкалә чикләрендә шагыйрьнең күпкырлы ижатын бөтен үзенчәлектәре белән, билгеле, тикшереп чыгу мөмкин түгел. Алай да, биредә Сүнчәләй ижатының тагын бер ягына күз ташлыйсы килә. Сүз аның эчке бер сиземләве, күрәзәчелек сәләтенә ия булуы турында бара. Ул инде 1909 елда беренче шигырьләрендә үк язмышы турында уйланып болай ди:

Менә килер бервакыт кем: күкрәгем тормыш өчен
Ерткаланган, яраланган булыр һәм бетәр көчем.

«Ямьсез кызга»

яки:

Бервакыт мин күп газатпан соң суенгач бар тәнем,
Күп жәфадан ерткычлангач, яралангач күкрәгем,

Күзләрем сүнгәч, көчем беткәч, яшем кипкәч минем—
Син минем катка килерсең, син килерсең, әй үлем!

«Үлемгә хитаб»

Әйе, шагыйрьнең үлеме фажигале була. 1929 елда ул кулга алына, аны «солтангалиевче»лектә гаеплиләр һәм 1937 елда атып үтерәләр. С. Сүнчәләйнең 350 шигыре, 5 пьесасы, бихисап тәржемәләре кала. Алар бүген дә кызыксынып укыла, аларда ил тарихы, милләт язмышы ачык чагылыш тапкан.

Рәйсә МУСАБӘКОВА.

ИСХАК МУЛЛА ВАРИСЛАРЫ

Уткөн гасыр урталарына таба, ул вакыттагы Самар губернасы, Бөгелмә өязе, Югары Карамал волостенда Олы Сөлчә елгасы буенда яңа бер авыл барлыкка килә. Халкы күбәйгән, сөрү жирләре житешми башлаган тирә-күрше авыллардан—Елховойдан, Кара Чишмәдән, Бөркәтөдән, Югары һәм Түбән Көминкөдән, Кармыштан һәм башка авыллардан күчеп килүчеләр байтак була. Хәтта ислам диненә кайтырга ниятлөгән керәшен татарлар да килеп урнаша.

Һәр авылдан килгән күчүчеләр төбәк-төбәк булып урнаша: нәтижәдә—Кара чишмә атавы, Керәшен очы һ. б. шундый атамадагы төбәкләр барлыкка килә.

Ул вакытта яшәп килгән иреккә жыен карарлары авылда закон булып саналса да, мондагы жыеннар бик шау-шулы узганнар, һәр күчеп килүче үз төбәгә хажәттен яклаган. Бу шартларда бәхәслә мәсьәләләргә фәкәть дин әһеле генә гадел һәм ышандырырлык хәл итәсен исәпкә алып, яңа төзелгән мечеткә мулла-мөтәвәлли итеп, Елховой авылынан зур укымышлы дин галиме Исхак хәзрәтне чакырлар. Авылны берләштерүдә, андагы низагларны бетерүдә Исхак мулланың эшчәнлеге, әлбәттә, бик зур була.

Бу авыл яңа оешкан вакытта, иң беренче күчеп утыручы исемнән—Вәлит авылы, аннан соң Яңа авыл дип атала. Тирә-ягы урман, сазлыклар булган жирләргә чистарту күп көч сораган, мондый авыр эшләр ул вакытта «Лашман тарту» дип аталган. Шуңа күрәдерме, соңыннан бу авыл Лашман авылы дип йөртелә башлый.

Исхак мулланың Лашманга күчеп килгәнче һәм аннан соң туган исән калган биш малае үсә: болар—Ибраһим, Шәмсүн, Гыйлажетдин, Лотфулла, Җиһангир.

Исхак мулла үзенең балаларына белем бирү өчен, аларны шөһрәтле мәдрәсәләрдә укуга. Гыйлажетдин исемле улы Чистай өязеннән Яуширмә авылына мулла итеп билгеләнә. Менә шушы гайләдә төрки-татар әдәбият дөнъясында соңыннан Гаяз Исхакый исеме белән танылган бөек әдип Мөхәммәтгазиз дөнъяга килә.

Бу сәләтле бала биш яшеннән укурга өйрәнә, башлангыч белемне әтисе мәдрәсәсендә ала, уника яшендә Чистай мәдрәсәсенә күчеп укый башлый. Анда өч ел укыгач, Казанга килеп, Күл буе мәдрәсәсенә урнаша.

Уткөн гасырның икенче яртысында инде татар мәдрәсәләре барлык мөхәлләләрдә дә булып, аларда дини сабак белән бергә башлангыч белем бирелгән, ә сәләтле, белемгә омтылучы һәм матди яктан яхшырак тәмин ителгән яшьләр укуларын зуррак белем бирүче, данлырак мәдрәсәләрдә давам иткәннәр. Укымышлы татар яшьләре үз туган якларында гына түгел, ә бөтен Рәсәйнең төрки һәм мөселманнар яши торган жирләрендә, Оренбург далаларынан алып Кытайга, Себернең Колын дала һәм Бараба далаларынан алып Памир, Тянь-Шань тауларына кадәр жәелгән казакъ тирмәләрендә, кыргыз, үзбәк, тажик, төрекмән авыл һәм кыштакларында мөгаллимлек кылганнар.

Ләкин мәдрәсәләргә иң шөһрәтлеләре дә хәзерге заман таләпләренә җавап бирерлек булмый: Аурупа югары уку йортлары киң күләмдә дөнъяви белемнәр биргәндә, татар мәдрәсәләренең максаты зур белемле, ләкин дини белемле укымышлылар әзерләүгә кайтып кала. Менә болар барысы да сәләтле татар шәкертләре арасында канәғәтсезлек китереп чыгара. Ниһаять, XIX

гасыр ахырларында формалашып житкән жәдитчелек хәрәкәте бөтен татар дөньясына канат жәя. Бу хәрәкәт Күл буе мәдрәсәсенә дә нык үтеп кергән була һәм аның йогынтысы Мөхәммәтгазизның алдагы тормышында хәлиткеч роль уйный. Үзән тирән белемле чын мөгаллим итеп әзерләү максаты белән ул, мәдрәсәне төмамлагач, Казандагы Татар укучылар мәктәбенә укырга керә: анда 1898 елдан 1902 елга кадәр укый.

Бу уку йорты Гаязны бөтенләй яңа бер дөньяга алып керә, ул анда укытылган табигать һәм гуманитар фәннәргә ныклап үзләштерүдән тыш, урыс һәм Ауropa әдәбиятын өйрәнә, сәясәт, фәлсәфә өлкәсенә караган китапларны күп укый.

Әлеге мәктәп татар мәгарифе һәм мәдәнияте, милли-азатлык хәрәкәте тарихында зур урын тота. Аның уку-тәрбия, татар мәктәпләре өчен укытучылар әзерләү, фән, иҗтимагый үсеш өлкәсендәге бай традицияләрен 1917 елдан соң Казанның Көнчыгыш педагогия институты, хәзерге Казан педагогия университеты дәвам итә.

1902 елны, бу мәктәпне төмамлаганнан соң, Гаяз Оренбургтагы «Хөсәени» мәдрәсәсендә укытучы булып эшли башлый. Анда ул табигать фәннәре, урыс теле укыта; дәрәсләр бирү белән генә чикләнми, аның катнашында әдәбият, музыка кичәләре, мәдәни очрашулар һәм башка чаралар үткөрелә. Яшь укытучы мондагы уку-тәрбия төртипләренә үзгәрешләр кертергә өлгәргә, уку йортындагы хәлгә сизелерлек йогынты ясый.

Әтисе авырып китү сәбәпле, Гаязны туган авылы Яуширмөгә мулла итеп чакыртып кайтаралар. Ул авыл мәдрәсәсендә балаларны укутуда яңа алымнар кулланы, уку программасына төрле фәннәрдән белем бирүне кертә, татар милләтенә бөеклеген, хөрмәткә лаек милләт икәнлеген балалар күңеленә сепдерә. Бер елдан соң ул, муллалыгын ташлап, яңадан Казанга китә, анда сәясәт, иҗтимагый көрәш дөньясына чума, мөгаллимлек эше белән башка шөгыльләнмәсә дә, татар халкына тәрбия бирү бурычын бер мизгелдә дә читкә куймый, аның әдәби әсәрләре, сәяси-публицистик мәкаләләре—барысы да, татар милләтен юкка чыга барудан саклауга, аның мөғрифәтөн, аң дәрәжәсен үстерүгә юнәлтелгән. 1906 елда «Таң йолдызы» газетында «Чыңгыз» имзасы белән Г. Исхакыйның «Мәктәп-мәдрәсә мәсьәләсе» дигән мәкаләсе дөнья күрә. Анда татар мәдрәсә-мәктәпләренә аяныч хәле, уку-системасындагы житешсезлекләрдән риза булмаган шөкертләрнең мәдрәсәләргә ташлап китүләре, сәләтле яшләрнең укуын оештыруда, аларны матди яктан тәмин итүдә акча житешмәүне, уку-тәрбия алымнар кулланып, дөньяви фәннәргә программаларга күбрәк кертергә кирәклеген бик борчылып яза.

Мин Г. Исхакыйның ижатына төпле-тирән анализ ясарга уйламыйм (теләсәм дә булдыра да алмас идем, чөнки мин әдәбият белгече түгел, аның ижатын хәзер зур галимнәр һәрйаклап өйрәнделәр-тикшерделәр инде).

Шулай да, форсаттан файдаланып, Г. Исхакыйның биографиясенә кагылышлы, укучыларны кызыксындырырлык кайбер нәрсәләргә ачыклап үтү теләге бар: патша Россиясенә татар милләтен юк итүгә юнәлтелгән сәясәткә каршы көрәш алып барган Гаязны күп мәртәбәләр төрмәләргә япсалар, сөргәннәргә сөрсәләр дә, ул каһарманнарча көрәшен бер мизгелгә дә туктатмый, шулай итеп ул 1917 елгы революцияне хулап каршы ала, ләкин властың большевиклар килгәч, алар үткөргән сәясәт белән килешә алмый. 1918 елда Ерак Көнчыгыш аркылы Кытайга, Япониягә мөһажирлеккә (эмиграциягә) чыгып китә. Бу вакытта әле әдипкә 40 яшь кенә була.

1920-21 елларда ул Парижда, 1922-23 елларда Берлинда яши. Аннан соң, бу вакытта инде мөстәкыйль Польша дәүләтенә башлыгы булган Пилсудский (ул Польшаның мөстәкыйльлеген яклап көрәшкән өчен Архангельскида патша хөкүмәте тарафыннан сөргендә булганда Г. Исхакый белән якыннан дуслашкан була) чакыруы буенча Варшавага күчеп килә,

анда 1939 елда фашистик Германия Польшаны басып алганчы яши; фашистлар кәргәч, үзенең архивларын да калдырып, бик ашыгыч рәвештә Төркиягә китәргә мәжбүр була. Күрәсез, ул фашизм идеологиясен жаны-төне белән күрә алмаучы гадел кеше була. Менә бу хәлне ачык белсәләр дә, партия идеологлары, Г. Исхакыйның исемен пычрату өчен, аны Ватан сугышы елларында Германиядә булган, фашистлар укмаштырган төрки милләтләр легионнарында актив эш иткән, Муса Жәлиле һәм аның көрәштәшләрен фашистларга саткан икән, дигән уйдырмалар чыгардылар: нинди генә пычраклар якмадылар бу бөек исемгә?!

Чыннан да, Г. Исхакыйның чит илләрдәге шөһрәте (бигрәк тә 1933-1934 елларда Япония һәм Кытайда яшәүче төрки мөһажирләр арасындагы эшчәнлегә), күрәсәң, Мәскәүне бик борчыгандыр. Япониягә каршы сугышта катнашып, аннан соң илленче елларга кадәр Порт-Артур шәһәрәндә армия хезмәтендә булган туганнан туган абыем Хәниф Мәскәүдән, Совет Армиясә полтидарәсеннән килгән полковник-лекторның идеологик көрәшкә багышланган ике сәгатьлек лекциясенең яртысы, Татарстанда туып-үскән мулла, контрреволюционер, акгвардияче, япон, төрек, немец шпионы Г. Исхакыйның Совет властена каршы корткычлык эшен ачуга багышлана. Аннан соңгы полтизанятиеләрдә дә аның турында сүз эш кузгала иде, диеп искә ала Хәниф абый.

Г. Исхакыйның гаилә тормышына килгәндә, аның хатыны Мәрәмнән туган Сәгәдәт исемле кызы була, Германиядә яшәгәндә кызны әтисе үз янына алдыра, дәрәжәле мөктәптә, аннан соң югары уку йортында укуга, бу зиһенле бала соңыннан профессор дәрәжәсенә ирешә, Төркиянең югары уку йортларында эшли.

Егерменче елларда Төркстанда басмачылык хәрәкәте көчәю Совет хөкүмәтен куркуга төшәрә. Халыкны берәз тынычландыру максатында бу тирәдәге төрки милләт яшьләре арасынан укымышлы сиксәнлөп кешене Германиянең югары уку йортларына жиберәләр; шулар арасында Әзербайжанда бай гаиләдә туган, шунда урта мөктәпне тамамлаган Таһир Шакир (Чагатай) да була. Ул 1931 елда Гейдельберг университетында күренекле немец экономисты һәм социологы А. Вебер кул астында укый, социология буенча фәнни дәрәжә ала, Берлинда эшкә урнаша, шунда Сәгәдәт белән таныша, озак та үтми, алар өйләнешәләр. 1940 елда алар әтиләре Г. Исхакый янына Анкарага күчеп киләләр, соңгы көннәренә кадәр шунда яшиләр һәм эшиләр. 1954 елда каты авырудан соң Г. Исхакыйның гомере өзәлә.

Исхак бабай үзе Лашман авылының урта мөхәлләсендә 1874 елларга кадәр мулла-мөтәвәлли булып эшли, картаеп дөнья куя. Аның икенче бер улы Лотфулла әтисенең эшен кырык ел буена—1914 елга кадәр дәвам итә. Зурайган авылда аның житәкчелегендә тагын ике мәчет салына, урта мөхәллә мәчете янында, зур булмаса да, берничә бүлмәле һәм залы булган мәдрәсә бинасы төзәлә, анда Лотфулла мулла ир балаларны, карчыгы Мәрхәбә абыстай кыз балаларны укуга. Аларның дүрт балалары үсә: болар—Касыймулла, Фахразый, Камил, Якутелжинан.

Касыймулла 1890 елда туган, бик зиһенле, яшьли укырга өйрәнгән, әтисе мәдрәсәсендә төпле белем алган, аннан соң Казанда «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә бик тырышып укыган. Башка мәдрәсәләр кебек үк монда да инде жәдитчелек хәрәкәте киң колач алган була, шул ук вакытта ул абыйсы Г. Исхакый белән еш очраша, аерылышып торганда хатлар алышалар, Г. Тукай, Ф. Әмирхан кебек фикер ияләре катнашкан һәр төрле кичәләргә даими йери, үзе дә чыгышлар ясы. 1914 елда, әтисе дөнья куйгач, урта мөхәлләгә мулла-мөтәвәлли булып билгеләнү турында указ ала. Мәдрәсәдә уку туың яңа алымнары киң кулланыла, дин сабагы белән рәттән хисап, жәгърифия, табигать белеме, Казан ханлыгы тарихы, пәйгамбәрләр тормышы, борыңгы

заман тарихы, Мисыр, Палестина, Гарәбстан кебек жирләрнең табигате өйрәнелә. Зур күләмдә булмаса да, урыс теле укытуга, урыс язучыларының әсәрләрен өйрәнүгә дә урын бирелә.

Касыйм аганың мәгърифәт өлкәсендәге карашларының камилләшә баруына, татар зыялыларының алдынгы вәкиле, педагог, жәмәгать эшлеклесе, публицист һәм тарихчы-галим Һади Атласи белән танышып дуслашу, мәдрәсәләр өчен бергәләп программалар төзү, төрки халыкларның берләшүе, һәм башка күп төрле мәсәләләргә хәл итү уңай тәәсир ясый. Һ. Атласи бу вакытта инде төрки дөньяда танылган галим, Бөгелмә шәһәрәндә дүрт еллык татар укытучылар семинариясе оештырып, аңа житәкчелек итә, байтак фәннәрдән дәрәсәр бирә. 1911-1914 елларда дөнья күргән, бөтен төрки дөньяда бик тиз таралган «Себер тарихы», «Казан ханлыгы», «Сееңбикә» исемле тарихи әсәрләре аңа язучы буларак зур шөһрәт китерә.

Касыйм ага Елховой авылының бай сәүдәгәре Хәертдин кызы Сажидәгә өйләнә, ә Сажидәнең апасы, хәзерге Лениногорск районының Чыршылы авылы мулласы Фәттахов Барида тормышта була. Бари мулланың сөңгесе Хәсникәмалга Һади Атласи өйләнгән була. Шулай итеп, Чыршылы авылында, Бари мулла йортында кунакта Һади белән Касыйм беренче мәртәбә очрашалар, аерылмас дуслар һәм фикердәшләр булып китәләр. Үз чиратында Касыйм мулла да аларны кунакка чакыра. Бари мулла һәм Һади Атласи гаиләләре белән Лашманда берничә көн кунак булып китәләр. Касыйм мулланың мәдрәсәдәге укыту системасы белән танышкан Һади, аның эшчәнлегенә бик югары бәя бирә. Озак еллар буена хатлар алышалар алар, бу хатларның төп эчтәлегә мәгърифәт өлкәсендә фикер алышуга багышланган була. Һади үзенең хатларында бигрәк тә Касыймның үз мәдрәсәсендә кыз балаларны укытуны оештыруын кабат-кабат мактап искә ала.

Чыннан да, еллар үтәп, совет власте урнашканнан соң, авылдагы белем тәләп ителә торган барлык эшләрдә Касыйм мулла мәдрәсәсендә укып чыккан кешеләр эшлиләр; авыл советы һәм колхоз рәисләре, колхозда һәм урман хужалыгында бухгалтер һәм өлкән бухгалтерлар, әлемтә бүлгә житәкчеләре, халык суды секретаре, авыл кулланучылар жәмгыяте житәкчеләре һәм бухгалтерлары, авылда МТС төзәлгәч—андагы җаваплы кадрлар—алар санап бетергесез.

«Мөхәмәдия», «Хәсәения», «Галия» мәдрәсәсен бетерүчеләргә совет власте елларында укытучылар институты тәмамлаучылар исәбендә мәктәпләрдә укытырга алсалар да, Касыйм муллага үзе оештырган мәдрәсәсендә дә укытырга рөхсәт итмиләр, чөнки ул мөһажирлеккә киткән Гаяз Исхакыйның туганы буларак, ышанычсыз кеше санала. Шулай итеп аңа үз мөхәлләсендә муллагык вазифаларын үтәү мөмкинлегә генә кала. Мәдрәсә бинасы башлангыч мәктәпкә әйләндерелә, укытучылар читтән китерелә.

Илдә колхозлашу чоры кулакларны сыйныф буларак юк итү сәясәте белән тормышка ашырыла, шушы шау-шу вакытында дин әһелләрен дә кулаклар исемлегенә кертеп юк итү башлана. Мәнә шунда инде Касыйм муллага да чират җитә, аны өч елга Казанның 1 нче төрмәсенә илтәп ябалар, бөтен милкен: йорт-жирләрен, атларын-сыерларын, өй җиһазларын, урын-жир әйберләрен конфискациялиләр. Картайган әнисен, биш баласын, алтынчы балага йөклә хатынын өсләрендәгә бер кат киёмнәре белән урамга куып чыгаралар. Кешеләргә аларны сыендырмаска каты кисәтү ясала, якын көннәрдә сөргенгә озатылачаклары турында әйтәләр. Сөрген Соловкига булырга тиеш була, бәхеткә, ни сәбәпләдер бу карар үтәлми, мулла гаиләсенә авылда калырга рөхсәт ителә. Каршыдагы күршеләре Шәрифүлла бабай: «Атсалар мине атарлар, бу ытимнәргә урамда калдырмыйм»,—диеп, аларны читтәннән үрәп, эче-тышы балчык белән сыланган көжә аранына, ә кышларга мунчасына урнаштыра. Касыйм мулла өч еллык төрмә срогын тутырып,

1933 елда төрмәдән кайтканда, инде аның алтынчы баласы да дөньяга килеп, төпили башлаган була.

Кешеләрдән бурычка акча юнәштереп, Касыйм мулла бер мунча бурасы сатып ала, авылның читендә урын күрсәтәләр, халык булышлыгы белән шушы бурадан өй ясап керә аның гайләсе.

Икенче елны, дүрт почмаклы гына булса да, яңа өй өлгертеп керәләр. Ниһаять, алты кыздан соң, 1936 елда нәселне дәвам итүче ир бала дөньяга аваз сала. Гайлә, тормышның бик авыр булуына карамастан, шөкер итеп яшәп торганда, Касыйм мулланың баш өстендә тагы кара болытлар куера.

Илдә «халык дошманнары» дигән яман исем тагылып, партия һәм дәүләтнең күренекле эшлеклеләре, галимнәр, хезмәт сөючән тырыш крестьяннарының күпләп юк ителүенә карамастан, И. Сталин «социализм үсә барган саен сыйнфый көрәш кискенләшә» дигән сылтау табып, ГПУ-НКВД органнарына яңа репрессияләр оештыруга юл ача. Татарстанда да Мәскәүдәге кебек илне шаулатырлык, чит илләр белән (татар булса—Төркия шпионы, пантюркист инде ул) бөйләнгән зур контрреволюцион оешманың корткычлык эшен «ачарга» карар кылалар. Кандидатурамы? Ул бар, ул татар халкының танылган педагогы, жәмәгать эшлеклесе, публицист, тарихчы-галим Һади Атласи! Әле 1929 елда ун елга хөкөм ителеп, Соловкида биш елдан артык сөргендә булып кайткан һәм Казанда яши башлаган гына иде. Якын фикердәшләреннән берсе Касыйм Исхаков (Г. Исхакийның үзенә кул җитмәсә, аның туганы да бик ярап куяр), аның аркылы контрреволюцион эшчәнлеккә Гаяз Исхакийга һәм Төркиягә бөйләп булачак. Башлана инде шуннан кулга алулар: Һ. Атласи 1936 елның августында, Касыйм мулла 1937 елның 24 гыйнварында кулга алына. Шулай итеп «Атласовщина» дигән эш оештырыла, аның буенча 100 дән артык кеше кулга алына. Ниһаять, шулар арасыннан 24 кеше гаепле танылып, хөкөмгә тартыла. Судны шаулатып үткөрү максатыннан чыгып, бу эшне Идел буге хәрби округының хәрби трибуналына тапшыралар. Суд составы эш белән танышкач, ачык суд утырышы үткәргә батырчылык итә алмый. Сорау алу документларында гаепләнүчеләр үзләрен гаепле дип танымыйлар. 1937 елның 23-28 октябрендә Менжинский исемендәге клубта үткәрелгән ябык утырышта 24 кешенә 9ы атып үтерүгә (шул исәптән Һ. Атласи, Касыйм Исхаков та)—калганнары төрле срокларга төрмә яки сөргенгә хөкөм ителәләр (соңыннан аларның нибары өчесе исән кайта ала). СССР Югары Советына жиберелгән кассацион үтенеч суд карарының үзгәртелмәвен хәбәр итү өстенә «немедленно расстрелять» дигән юллар белән дә ныгытыла. Карар шул көнне үк—1938 елның 15 февралендә тормышка ашырыла. Хөкөм ителүчеләр исемлеген карасаң—монда Бөгелмә, Шөгәр, Әлмәт, Чирмешән, Азнакай, Баулы, Аксубай, Калинин, Дөбъяз, Буа районы кешеләре—ничек аларны жыеп, бер эшкә бөйләп бетерә алганнар?! «Шәхси милекләрен конфискацияләргә» дип тә өстәлгән суд карарында.

Касыйм аганың энесе Камил, Исхак бабайның тагын бер улы Җиһангирның улы Галимжан белән Бөгелмәдә Һ. Атласинның укучылар әзерләуче мәктәбендә укуганда, 1920 елның февралендә «сәнәкчеләр»гә каршы көрәштә Карабаш авылында һәлак булалар. Камил бик лирик жанлы, оста шигырьләр иҗат итүче була. Якутелжинан апа Урта Азиядә яши, улы Алмаз—Ташкент университетының геология факультетын бетерә, аспирантурада укый, фәннәр кандидаты, университетта укуы (хәзер мәрхүм инде). Кызлары Фидан, Гөлшат, Минзада, югары педагогик белем алып, үзбәк балаларын укуталар... Фахразый абый сугышта һәлак була, кызы Саимә, институт бетереп, озак еллар татар теле һәм әдәбиятын укытты. Касыйм аганың беренче кызы Факиһә тормышка чыгып колхозда кала. Саибә—Чистайда фельдшерлар мәктәбен тәмамлап, Әлмәт районының Елховой авылында фельдшер булып эшли, Ленин ордены белән бүләкләнә.

Гыйфәт, Халидә, Сәгыйдә, Гакилә читтән торып пединститут тәмамлылар, гомерләрен балаларга белем бирүгә багышлылар, әтисеннән алты айлык булып калган Тәлгат «Татарстанның атказанган агрономы» исеменә лаек булды. Аның ике кызы—Рәфисә һәм Резеда—педагоглар. Гакиләнең Рафаэль исемле улы шулай ук педагог.

Исхак бабайның тагын бер улы Җиһангир—урта мәчеттә мәэзин вазифаларын башкара. 1931 елда барлык милкен конфискацияләп, гаиләсен өеннән куып чыгаралар, үзен сөргенгә озаталар: аның улларыннан берсе Шәрифҗан—Бөгелмә укучылар мәктәбен тәмамлап кайтып, күрше Әмир авылында укучы булып эшли, паукымлы жыллар исә башлагач, Урта Азия якларына китеп, анда укыта, Бөек Ватан сугышында һәлак була. Тагын бер улы Хәйдәр Касыйм мулла мәдрәсәсендә белем алган, район халык судында секретарь, лесопунктта, колхозда өлкән бухгалтер булып эшләде, соңгы елларында авылыбызның мулла-мөтәвәллие булды. Кызлары Әдипә, Җәмилә, Мәдинә—педагоглар. Җиһангир бабайның кызы Раузадан туган балалар Әсгать (сугышта һәлак булды), Разия, Гаяр (бу юлларның авторы), шулай ук укучылар булдылар.

Җиһангир бабай оныгы Рифгатьнең улы Тәлгат Габдуллин урта мәктәпне алтын медальгә тәмамлап, Казандагы Югары-команда артиллерия хәрби училищесында укып, кызыл диплом алып чыкты. Санкт-Петербургтагы М. И. Калинин исемендәге артиллерия академиясен тәмамлады, шунда ук адъюнктурада укыды, хәрби фәннәр кандидаты дигән исем алды. Казанга, үзе тәмамлаган хәрби училищегә укучы булып кайтты, докторлык диссертациясе өстендә эшли.

Исхак бабайның олы уллары Ибраһим белән Шәмсүн репрессияләр башланганга кадәр үк дөнья куйган булалар инде. Бу нәсел тармагын дәвам итүчеләр арасында гомерләрен мәгариф эшенә багышлаганнарын санап китәргә була: Гөлсем Шәйхетдинова (хәзер мәрхүмә инде), Фәрит Шәйхетдинов фәннәр кандидаты, Казан авыл хужалыгы академиясендә укучы, Гакилә Галимова—чит тел укучысы, Илһам Галимов—укучы, мәктәп директоры, хәзер Чирмешән районының мәдәният бүлеген житекли.

Гомумән, Исхак мулла варислары арасында хужалыкның башка тармакларында хезмәт итүче сәләтле белгечләр бик күп, ләкин язманның күләме һәм темасы аны сыйдыра алмау сәбәпле, аларның барысын да санап чыгу мөмкин түгел. Шулай да бу нәселнең генә түгел, авылыбызның, районыбызның горурлыгы булган берсен—ун елдан бирле районыбызны житекләп, аның икътисади һәм мәдәни үсешенә санап бетергесез зур өлеш керткән Минсәгыйт Шакировны искә алып үтми булмый.

Менә шундыйлар алар—Исхак мулла варислары!

Гаяр ГАЗЫЙМҖАНОВ,

Татарстанның атказанган укучысы.

Чирмешән районы

ГАБДРАХМАН СӨНГАТИ — ФОТОРӘСЕМНӘРДӘ

Үткән заманнарда тудырылган, хәзер инде әдәби мираска әверелгән әсәрләрен бүгенге укучы дәрәс аңлап, алардагы хис-кичерешләр байлыгын үзе дә кичерә алсын өчен нәрсә кирәк сон, дисәк, беренче чиратта, аның кулында әсәреннән төзек, фәнни нигездә әзерләнгән текстны булуын әйтербез. Әмма матур әдәбиятны ихлас яратучы кеше еш кына бу әсәрләреннән ижатчылары турында да белергә тели. Кайларда туып, кай заманнарда гомер кичергән ул? Ничек яшәгән, нинди шартларда кауруй яисә корыч каләм белән эш иткән? Хәтта әдипләреннән үз-кыяфәтләрен, килеш-килбәтен, нинди «мода»да кигән булуларын да күрәсе килә башлый. Болары да кызыклы бит, алар аша әдип ижат иткән чорларны, ата-бабаларыбызның яшәү рәвешләрен күпмедер дәрәжәдә күз алдына китерергә була.

*Габдрахман Сөнгати (сулдан беренче)
душлары арасында*

XIX гасыр уртасына кадәр яшәгән һәм күнелләрендәге уй-хисләрен көгәзгә төшереп калдыра алган әдипләребезнең жисмәни образ-сурәтен без берничек тә төгәл итеп күз алдына китерә алмыйбыз билгеле. Чөнки кеше сурәтен ясап, киләчәк буыннарда тапшырырлык рәссамнарыбыз булмаган өле, фотосурәт ясау алымы да бары тик 1840 елларда гына уйлап табыла Гаять кызыклы шагыйрьләребездән Габдерәхым Утыз-Имәниләрне, Габделжәббар Кандаыйларның үз-кыяфәтләрен, күз карашларын күзаллау бары тик рәссамнарыбыз фантазиясә аша гына мөмкин. Ни кызганыч, хәтта атаклы энциклопедист галимбез Каюм Насыриның да фотосурәте сакланмаган. Югыйсә безнең гасырга чыккач кына, 1902 елда гына фани дөнья белән сабуллашкан ул. Хәтта Тукайлар чорының күренекле язучыларын, шагыйрьләрен дә язмыш кызганмаган: китаплары, татар вакытлы матбугаты битләрендә чыккан әсәрләре, азмы-күпме кулъязма мираслары, шөкер, безгә килеп җиткән, ә кайберләреннән үз-кыяфәтләре белән танышып булмый. Фундаменталь хезмәтнең—Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге,

әдәбият һәм сөнгать институтында тудырылган һәм Татарстан китап нәшриятында чыгарылган күптомлы «Татар әдәбияты тарихының 3 нче томында XX гасыр башы әдипләреннән фотосурәтләре шактый гына бирелгән. Әмма бу тупланманы тулыландырасы бар. Мәсәлән, заманының танылган шагыйрьләреннән, Миргазиз Укмасый, Габдрахман Сөнгати, Габдулла Харис, Вакийф

Жөлөлларнын фотосурәтләрә анда урын алмаган Тупланманы төзүчә, хәтерлим әле, төрлө-төрлө жирләрдә эзләп карады аларны, әмма табалмады. Безнең көннәргә килеп житмәгәннәр, дип уйларга туры килә (архивларда, музейларда да күзгә чалынмый). Шулай да, очраклы рәвештә генә булса да, кайчак язучы-әдипләребезнең сурәтләрә табылып куя. Әле янарак кына. Балык Бистәсе районынын Кече Укмас

Габдрахман Сәнгати солдат хезмәтендә

авылына Миргазиз Укмасыйнын тууына 110 ел тулу бәйрәменә кайткач, шул мәгълүм булды: анын бердәнбер рәсемән (1914 елда төшкән) туганы Равия апа Шәйдуллина озак еллар үзәндә саклап тоткан икән.

Әлеге 3 нче томда, әйткәнәбезчә, Габдрахман Сәнгатинен дә сурәтән күрмибез. Якташым (райондашым) чыннан да үзеннән соң бер генә рәсемән дә калдырмаган микәнни? Ижаты белән шактый якыннан танышкан кеше буларак, мине бу күптәннән борчып торды. Туганнарында калгандыр бәлкәм? Ләкин алар да дәшмиләр. Хәер аларны гаепләргә дә ярамас. Әдәбият тарихчылары үзләре активрак булырга тиештер.

Моннан берничә ел элек Кама Тамагы районы газетасында Г.Сәнгати турында кечерәк генә бер язмам чыккач, шагыйрь туып-үскән Бакырчы авылы кешесе Әбрар Баһаветдинов Г.Сәнгатинен бертуган абыйсы Хикмәтулланың кызы Казанда яшәвен хәбәр иткән иде. Күптән түгел генә, ниһаять, миңа Наилә Хикмәтулла кызы Сәнгатуллинанын үзе белән очрашып сөйләшү мөмкин булды. Билгеле инде, ул Г.Сәнгати тормышына

караган кызыклыгына фактларны хәтерләп саклаган. Мөһим нәрсе: анын кулында шагыйрьнен өч фоторәсеме дә бар булып чыкты. Алар белән танышкач, Наилә апаның рәхсәте белән, икесен әдәбият сөючеләр игътибарына тәкъдим итәргә булдым.

Зөфәр РӘМИЕВ,

филология фәннәре кандидаты,

*Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
өлкән фәнни хезмәткәре.*

Әз-мәз мәзәк

Фәнзаман Баттал

Елмаер алдыннан жітди сүз

Гомер бие күзәтеп яши торгач, нәтижә ясадым: бер-берсен яратып, эчкерсез итеп көлө белүче дуслар—иң бәхетле, иң сәламәт затлар. Шуңадыр, күпме ятимлекләр, ачыклар күрөп үссәм дә, физик һәм рухи кыйналуларны бихисап татысам да, хастаханәләр юлында йөргәнем, дару капканым юк. Миннән көлө-көлө, үземне дә көлдөрө-көлдөрө яшәүче замандашларыма рәхмәт!

Көлү мине ялкында янмас, суда батмас итте. Кайгылар килсә, мин аларны, көлө-көлө, үзем үтәчөк упкыннар аша күпер итеп салдым.

Сезнең алда—танылган, милләтнең тормышын матурлауга зур өлеш керткән шәхесләр турында «документаль» мәзәкләр. Үзем турында колактан-колакка йөргәннәрен дә жыеп, шушы капчыкка тутырдым. Нишлисез бит, барысы да булган хәлләр. Булган сыйлар уртада торсын...

Автор.

Торна бәласе

Моннан берничә ел элек, урып-жыю кызган көннәрдә, жырчы һәм Татарстан радиосының музыкаль тапшырулар өлкән мөхәррире Рафаэль Ильясов концерт программасы төзеп утыра. Шулвакыт бер колхоздан шылтыраталар, 11 бала карап үстергән ир белән хатынга багышлап матур гына жыр башкаруны сорыйлар. Рафаэль шатланып риза була. Ник дисәң, колхозда эшләүче балалары да, шәһәрдә хезмәт итүче ул-кызлары да бар икән боларнын. Ерактагы балаларын юксынып, сагынып яши икән ата белән ана.

Шуларны истә тотып, Рафаэль Ильясов «Кайтыгыз, торналар» исемле жырны сайлап ала.

Икенче көнне үк Ильясов кабинетына чандыр гәүдәле, озын торыклы бер агай килеп керә.

—Мине хурга калдыручы кеше син икәнсең, энем!

Рафаэль аптырап кала.

—Син инде, син!.. Әйттеләр мина... теге унбер балалы ир белән хатынга кичә жыр тапшырган идең бит. Шул гаиләнең хужасы булам мин...

—Нигә, әйбәт жыр бит, абый. Халык аны бик еш сорый. Яратып тыңлый.

—Яратадыр да бит. Ә мин ул жырдаң соң, валлаһи, дип әйтәм, асылынып үлөргә дә риза!

Рафаэльнең сүз табудан гажиз булып утыруын күргәч, агай өстәп куя:

—Безнең бит кушаматыбыз «Торна», энем. Авылдагы бөтен кеше егыла-егыла көлгән ул жырны тыңлаганда!..

Гарьлегеннән үлгәндәр

Әле беренче шигырьләре генә басылган яль-яшь Нияз Акмал белән бер өлкән язучы сыраханәгә килеп керсәләр, анда артист Наил Әюпов чираттагы бокалны чөмерә. Хәл-әхвәл белешкәч, өлкән әдип артистны янындагы егет белән таныштыра:

—Нияз дигән егет бу. Сарманныкы. Киләчәктә көчле шагыйрь булачак...

—Сарманныкы булгач, киләчәгенә өмет юк инде,—ди жор телле Наил.—Сарманиарның казлары да йөзә белми аларнын. Минем әнкәй Сарманнан каз алып кайткан иде. Каз мескен Ыкка керү белән батып үлде.

—Беләм мин ул казның ни өчен батып үлгәнен,—дигән бишектән үк төртмә телле Нияз.—Сарман тикле Сарманда үскән каз, Мөслим кебек пүчтәк якка эләккәч, гарьлегеннән батып үлгән ул.

Нинди бүләк?

Сарман үзөгәндә әкияттәгедәй матур, байларча затлы бала табу йорты салганнар. Сабан туенда тантаналы чыгыш ясаганда хакимият башлыгы Әнвәр әфәнде Залаков әлегә яналыкны дә искә алып үтә һәм болай дип өсти:

—Сарманыбыз да, киләсе елларда булачак сабан туйларыбыз да сабыйлар авазы белән күркәмләнсен! Ә бу йортта беренче булып бала тапкан хатынның затлы бүләк көтә.

Сабан туена кайткан язучы Нияз Акмал да шунда икән. Икәүдән-икәү сөйләшерлек форсат туган бер минутта ул Залаковтан сорап куя:

—Беренче булып бала табучыга «Ока» машинасы бирәсездер инде?..

—Әх, Нияз туган,—ди хакимият башлыгы.—«Ока» машинасы бирсәләр, мин үзем бала табар идем әле!

Юмартлык

Элек Казанда юмористик хикәяләре белән танылган Вахит Монасыпов яши иде (хәзер Әчтерханда). Көннәрдән бер көнне төнгә каләр утыра бу ресторанда, ниһаять, акчасы да ике тәңкә генә кала. Күнеле түгәрәкләнеп житмәгән Вахит «Чаян» журналының ул чактагы баш мөхәррире Альберт Яхинның өенә ыштырата.

—Акчаң бармы, Альберт?

—Бар.

—Биреп торасыңмы?

—Ник бирмәскә? Пажалысты!—ди Альберт.

Ярты сәгать тә узмый, Вахит Альбертның бусагасын атлап керә.

—Мин килеп жигтем,—ди Вахит.

—Яхшы булган,—ди Альберт һәм тегенә бер сум акча суза.

Аптырап калган Вахит мөхәррирнең күзенә тилмереп карый:

—Шаяртма әле, мин бит сина килү өчен таксига гына да ике тәңкә түләдем.

—Анысын белмим,—ди Альберт.—Син «бармы», дидең, мин «бар», дидем. «Бар» дигәнем нибары шушы бер сум. Син бит миннән фәлән сум кирәк дип сорамдын.

Гадел баягә иртәрәк...

Язучы Рахмай Хисмәтуллинның Түбән Камада яшәгән чагы. Әдәби берләшмә белән житәкчелек итә. Казаннан язучылар, шагыйрьләр килсә, аларга багышлап әдәби очрашулар үткәрә. Мактауларга юмарт, матур һәм бөек сүзләргә бай Рахмай, халыкны яна килгән каләм ияләре белән таныштырганда, залга

һәрвакыт бер үк мәдхияләрне яудыра:

—Әдәбиятыбызның ин якты, ин гүзәл йолдызларының берсе, илаһи шигърият остасы Фәлән Фәләнов безгә кунак булып килде...

Әдәбият сөюче, кайсы язучы килсә дә очрашуларны калдырмаучы бер агай, икәүдән-икәү калгач:

—Син, Рахмай энем, барысын да йолдызга тинлисең әле. Минемчә, гадел үк булып бетми син биргән бәяләр,—дигән.

—Ашыкма, абзый. Мин бит әлегә Язучылар берлегенә кабул ителмәгән... Гадел бәя бирер көннәр житәр ул, житәр!—дигән көр тавышлы Рахмай.

Сара апа нигә кызган?

Танышларына мәгълүм: Сара апа Садыкова сиксәнгә житкәндә дә үзенә өлкән итеп, карт итеп караганны яратмый иде. Аның күнеле сонгы көннәренә кадәр кызларныкы кебек күтәрәнке иде.

Бервакыт болар Татарстан радиосының режиссеры Госман Әхмәтжанов белән тукталышта очрашалар. Автобус килгәч, керәләр. Сара апа керүгә үк бер утыргыч аркасына тотына, ә Госман, билет хәстәрен күрү өчен, шофер тарафына ук тәпили. Шулвакыт автобуста жәнжәл куба—Сара Садыкова пыр туздырып бер кызны сүгә:

—Нигә алай мыскыл итәсең әле син мине, ә?! Үзенне миннән яшырәк дип беләсенме әллә?!

Килеп житкән Госман Әхмәтжанов хәлне бик тиз анлап ала. Баксаң, теге кыз: «Утырыгыз апа, сез өлкән кеше»,—дип, Сара апага урынын тәкъдим иткән булган икән.

Буш кесә белән йөрмибез

Бервакыт Гали Ильясов юл хәрәкәте тәртибен боза. Аны ГАИ хезмәткәре туктата. Аны машинадан чыга-чыгышка ук хезмәткәргә берьюлы ике таныклама суза һәм горур гына:

—Татарстанның халык жырчысы, РСФСРның атказанган артисты Гали Ильясов булам!—дип куя. Шулчак погонлы егет тә кесәсеннән ике таныклама чыгарып, жырчының күзенә якын китерә:

—Татарстан милициясенең өлкән лейтенанты, СССР Эчке эшләр министрлыгы отличнигы Әсфәндияр Галиуллин булам!

Тиешле штрафны кабул итеп алгач, жырчының күзләренә елмаеп карый:

—Без дә буш кесә белән йөрмибез, абзый кеше...

Озак яшисе калмады

Минзәлә театрының бер бригадасы кайсыдыр авылда спектакль куя икән. Сәхнәдә саф мәхәббәт күренеше. Егет ролен уйнаучы Әхмәдиша Жһаншин «сөйгәнән» назлап, тәмле-тәмле сүзләр сибеп утырганда, кинәт кенә сәхнә арты, дөресрәге, сәхнә түрәндәге рәсем гөрселдәп төшә. Әхмәдиша бу хәлгә күз төшереп ала да «сөйгәнән»:

—Әйттем мин сина дөнья бетә дип. Ә син һаман сузасың, туйны сонартасың,—дип куйган.

Кыз да анлаган моны, Әхмәдишаның кочагына кереп:

—Булды, бүтән сузмыйм,—дигән.

Тамашачы әлегә жимерелдүне режиссер табышы дип анлаган.

«Ничек белмәскә, ди...»

Илдар Юзеев Уфага баргач, башкорт шагыйре Гайнан Әмири белән икесен телевидениедән чыгыш ясарга чакырганнар. Экранга чыгаруның төп максаты—ике тугандаш халык шагыйрьләренең дуслыгын күрсәтү икән.

Беренче сүзгә алган Гайнан, Илдарга таба борылып, әңгәмәне башлап жибәрә.

—Менә без, Илдар дустым, икебез ике халыкның шагыйрьләре. Башкорт әдәбияты үскән бер мөлдә татар әдәбияты да үсә. Бу хакта син дә, мин дә беләбез. Без икебез ике халыкның уллары булсак та, бер-беребезнең телен яхшы аңлыйбыз. Мин синен ижатынны да, үзенне дә яхшы беләм. Син дә мине беләсендер дисәм, ялгышмамдыр...

Шулчак Илдар үзе дә сизмәстән:

—Һи, ничек белмәскә инде, Гайнан абый, икебез дә бер авыл татарлары лабаса!—дип ычкындыра...

Тузга язмаганны

Концерт куярга чыккан артистлар грим бүлмәсендә бизәнәп утыралар. Шунда бер жырчы күп итеп гөмбә тозлап куюы белән мактана да сүзен дәвам итә:

—Сез беләсезме соң, гөмбә ул калориясе белән дә, файдалы матләрәе һәм тәмә белән дә итне алыштыра. Гөмбә булганда итнең кирәге дә юк.

Шулчак янагын учына куеп йокымсырап утыручы Илһам Шакиров, күзен дә ачып тормастан, әйтеп куя:

—Тузга язмаганны сөйләп утырма инде, поп үпкән нәрсә! Әгәр гөмбә итне алыштырса, бүреләр авыл саен сарык буып йөрмәсләр, урманда гөмбә генә ашап яшәрләр иде!..

«Башта ук шулай дияргә иде!..»

Салих Батталның Фәрит исемле энесе дә бар иде. Шушы Фәритның Фәрит дигән улы хәзерге заман телерадиотехникасының остасы. (Күп еллар инде Татарстан телевидениесендә эшли.)

Бервакыт Салих Батталның телевизоры күрсәтми башлый. Монын ише чакта аптырап тормый—пләмәшен, ягъни Фәрит Батталны чакырып китерә.

Фәрит телевизорны тиз төзәтә. Китәр алдыннан абзасына бер кинәш тә бирмәкче була. Салих Батталны телевизор янына чакырып китерә дә:

—Менә бу «АПЧГ» дигән боргычны күрсәнемме, абый? Телевизорын сүрөнрәк күрсәтсә, әнә шуны уңга-сулга боргалап көйлә.

Текә холыклы әдипнең кашлары күтәрелеп китә:

—Нәрсәне аңлата инде ул АПЧГ дигән нәмәстән?

—«Автоматическая перестройка частот гетеродина» дигән сүз ул...

Мондый катлаулы кәлимадан әдипнең башы әйләнәп куя, чырае чытыла:

—Нәрсә диден, нәрсә?!..

Абзасының бу терминны аңламаячагын һәм исендә дә калдыра алмаячагын белгән Фәрит шундук икенче аңлатма бирә:—«Антон Павлович Чехов—Гений» дигәнне аңлата бу «АПЧГ»...

Салих Батталның йөзә кояштай балкып куя, ә үзе бик төләзәтләнеп итеп көлеп жибәрә:

—Башта ук шулай диләр аны! Антон Павлович белән без барысын да көйләрбез! Моннан соң гүтер-мүтерләрәң белән башымны бутама, яме...

Котлыйбыз!

Күренекле мөхәррир һәм тәржемәче

Яхья Мөхәммәтгали улы Халитов 1929 елның 22 августында Татарстанның Төтеш районы Үтәмеш авылында крестьян гаиләсендә туган. Башлангыч һәм жидееллык белемнәрен Үтәмеш, Бакырчы авылы мәктәпләрендә алганнан соң, Арча педучилищесын, 1952 елда Казан дәүләт Университетының татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлый. Студент елларында ул «Совет әдәбияты» («Казан утлары») журналында әдәби хезмәткәр булып эшли башлый. 1952-1955 елларда аспирантурада укый, аны тәмамлагач әдәби журналдагы хезмәтенә кире кайтып эшен дәвам иттерә, 1963 елдан редакциянең проза бүлегә мөдире вазифасын башкара. 1976 елда исә Татарстан китап нәшриятының матур әдәбият редакциясенә өлкән редактор булып күчә һәм лаеклы ялга киткәнче шунда эшли.

Яхья Халитов татар әдәбиятында үзен оста тәржемәче итеп таныта. Рус язучысы Н. Тихоновның хикәяләр җыентыгын тәржемә итеп бастырганнан соң, дөнья әдәбияты классиклары, тугандаш халыклар әдәбияты, вәкилләренә хезмәтләрен дә укучыларыбызга ирештерә. Алар арасында М. Шолоховның «Тын Дон» роман-эпопеясенә беренче һәм өченче китаплары, «Күтөрелгән чирәм» романы, В. Каверинның «Ике капитан», Ю. Бондаревның «Кайнар кар», латыш әдибе В. Лацисның «Яңа тормышка», татар әдибе М. Галәүнең рус телендә генә дөнья күрергә өлгергән «Болганчык еллар», кыргыз язучысы Ч. Айтматовның «Бөхил бул, Гөлсара», «Анам кыры» исемле повестьлары, чит ил классикларыннан америкалы Майп Ридның «Башсыз җайдак», француз Александр Дюманың «Өч мушкетер» кебек әсәрләре аерым ихтибарга лаек.

Я. Халитов татар язучыларының әсәрләрен югары сыйфатлы итеп чыгаруда үзенә белем, бай тәҗрибәсен кызганмый, редактор буларак бигрәк тә яшь язучыларга аның ярдәме күп тия.

Матбугат өлкәсендәге хезмәтләре өчен ул 1980 елда Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре дигән исемгә лаек була.

1966 елдан—СССР Язучылар берлеге әгъзасы.

Без, «Казан утлары» хезмәткәрләре, каләмдәшебезне һәм өлкән хезмәттәшебезне олуг бәйрәмә белән кайнар котлыйбыз, сәламәтлек, бәхет телибез.

Uquç syze

...

Qəderle redaksiä!

Bıjıl jəmle jaz könnärenen bersendä, Seznen jurnal xezmätkärläre, Udmurtiä Respublikasınnıñ tatarlar kyplep jəsi torğan Glazov şähärenä kilep, «Qazan utları» häm anıñ dusları» digän bik matur, tirän ectälekke oçraşu ıtkärep kitkännär ide. Şul istälekke oçraşudan alğan tä'sirlär äle haman da künellärne çıltır-ruxlandırtır tora. Xätäregezde bulsa, ul oçraşu barışında min dä sıgış jasıp, «Qazan utları» jurnalına qaçqılış qajber uj-fikirlärem belän urtaqlaşqan idem.

Əje, 77 jıl däwamında xalqıbnıñ künel kygendä ilahi nur sibep toruç «Qazan utları»—sın mägnäsendä millätebeznen tıp, jəgni baş jurnalı! Min anı şaqtıj yıllardan birle aldyram. Bıjıl da jazıldı. Çonki anda künellärgä ruxi azıq birçe qızqılış-jıbratle küp kenä jazmalar basıla. Xalqıbz jaratqan jazucylarınñ jaña əsərläre dä in elek anda urın ala. Jalırawıq tışlı häm şaqtıj-qıymmat qalın-qalın kitaplarnı satıp alırqa aqca bulmağan bu zamanda, bez, şaqtıj arzan bəjəgä «Qazan utları»na jazılıp, bersennən-berse mawıqtırgıç roman-povestlar, xikəjälärne, şıger-poemalar, xalqıbz tarixına, mədäniätına, sənçätinä qaragān jazmalar, uqıp, ruxi qənəçätlenü alabız. Sonçı yıllarda min üzem, məsələn, prozabız ostası Marsel' Gəliefnıñ «Doğalı yıllar» digän külmle əsären, jazucı-akademik Təlgət Gəliullınnıñ «Təybə», «Elmäk» romannarın, ədip Rinat Məxəmmədiefnıñ dokumental' çirlektä jazılğan «Utlı taba ostendä» digän roman-xronikasıñ ajırca dulqınlanıp, ecke ber tetrəny xisläre belän uqıdım. Kürşe Kirov ölkəsində jəşəyce Rafael Sibatnıñ «Isabət» romanı häm ədiplärebez turındaç esseläre dä künelde zur qızqısnı uıattı. Inde menä «Qazan utları»nda talantlı prozaik Flıs Latıfınnıñ «İselep tışkən baxet» digän jaña romanı donja kырde. Bıjıl beznen şähärdä ıtkan əlege dä bəjəç istälekke oçraşuda qatnaşqan bu ədipnen mawıqtırgıç əsäre künelne şunduq üzənə beterep alıp kerep kitte. Əlege romannıñ ikence kisəge basılğan 6 ncı sannı əzelep kötep alıdı. Rəxmət Sezgä, Flıs əfənde, tatar tarixınnıñ tirəngä jəşerelgən qajber serlərən acqanığыз öcen!

... Sızemne jaratqan şağıjrem—Tatarstan Respublikasınnıñ G. Tuqaj isemendəgä Dəylət bıləge laureatı Fənis Jarullın şığırənnən ber özek kiterep təməmlisim kilä:

Bəki min paqlek ezlimder
Kergä batqan dənjadan.
Dənjalarnı juar öcen
Su alıjın qaj jılğadan?

Minemcə, «Qazan utları» jurnalı beznen xalqıbnıñ künelen paqlap-saflandırtır toruç, ruxi səlamətlənderyce tereklek sunn muldan birçe nəq şundıj xikmətle jılğa kebek! Gomerem bujı şul jılğaç tabınnı jəşim min...

Rəşidə MARATOVA,

xezmät veteranı.

Glazov şähäre,
Udmurtiä Respublikası.

ДӘУЛӘТ СОВЕТЫ СЕССИЯСЕНДӘ

Татарстан Республикасы Дәүләт Советының XIX пленар сессиясе, 26-27 майда башланып, 5 июльдә дәвам иткән булса да, көн тәртибенә кертелгән мөһим мәсьәләләргә карап бетерә алмау сәбәпле, ул вакытта тукталып торырга мәжбүр булган иде. Ниһаять, 21 июльдә сессия үз эшен төгәлләде.

Сессия беренче көн тәртибе итеп узган сессиядән калган «Татар телендә телерадио-тапшыруларны саклау һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы хөкүмәте күрә торган чаралар турында»гы мәсьәләне карады. Депутатлар алдында бу мәсьәлә буенча ТР Премьер-министры урынбасары И. Хәйруллин хисап тотты. «Татарстан Республикасы хөкүмәтенен 1997 елның 22 маенда Татарстан Республикасы Дәүләт Советы кабул иткән «Татарстан Республикасы халыклары телләре турында» һәм «Татарстан Республикасы халыклары телләрен саклау, өйрәнү һәм үстерү турында»гы дәүләт программасының башлыча 2000 елга кадәр Татар милли университеты ачу өлешенен үтәлеше турындагы карары буенча да вице-премьер чыгыш ясады.

Сессия эшендә катнашучы ТР Президенты М. Шәймиев та бу хакта үзенен унай фикерен белдерде. «Яна гасырны без милли университет ачылу белән билгеләп үтәрбез»,—диде ул.

Сессиядә шулай ук 1998 елда һәм 1999 елның беренче яртысында республика бюджеты үтәлеше турында ТР Министрлар Кабинетының отчеты тыңланды һәм тиешле карар кабул ителде.

«Татарстан Республикасы халык депутатларын сайлау турында»гы Татарстан Республикасы Законына үзгәрешләр һәм өстәмәләр керту турында»гы Закон проекты өченче укылышта, «Латин графикасына нигезләнгән татар алфавитын торгызу турында»гы Закон проекты икенче укылышта кабул ителде.

Сессия тагын күп кенә житди мәсьәләләр карады һәм депутатлар көзгә кадәр жәйге ялга таралды.

Сессия утырышын ТР Дәүләт Советы Рәисе Ф. Мөхәммәтшин алып барды.

КИЛЕШҮГӘ КУЛ КУЕЛДЫ

6 июльдә Татарстанга рәсми визит белән Архангель өлкәсе делегациясе килде. Өлкә хакимияте башлыгы А. Ефремов һәм делегация ағзалары Татарстан Республикасы Президенты М. Шәймиев, ТР Премьер-министры Р. Миннеханов, Дәүләт Советы Рәисе Ф. Мөхәммәтшин белән очраштылар. Эшлекле сөйләшүләр ахырында Татарстан Республикасы белән Архангель өлкәсе арасында сөздә-икътисади, фәнни-техник һәм мәдәни хезмәттәшлек турындагы килешүгә кул куелды.

15 июльдә Татарстан башкаласы Ярославль өлкәсе делегациясен кабул итте. Шул ук көнне Татарстан Республикасының Министрлар Кабинетында ТР Премьер-министры Р. Миннеханов һәм Ярославль өлкәсе хөкүмәте Рәисе В. Ковалев белән очрашу булды. Очрашу йомгаклары буенча Татарстан хөкүмәте белән Ярославль өлкә хакимияте арасында икътисад, мәдәният, мәгариф һәм фән өлкәсендә хезмәттәшлек турындагы килешүгә кул куелды.

ДУСЛАР ЖЫЕЛГАН ЖИРДӨ

Төркиянен Денизле шәһәрэндә төрки дәүләтләр һәм халыкларның VII Дуслык, кардәшлек вә эш берлеге корылтае булып узды. Корылтай эшендә Татарстан Фәннәр академиясенен Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры, академик М. Зәкиев, институтның сәнгать бүлеге мөдире Г. Арсланов, ТФАның Тарих институты хезмәткәре Р. Мөхәммәтдинов, Татар ижтимагый үзегә рәисе урынбасары И. Садыков, «Азатлык» Татар яшьләр берлеге рәисе һәм халыкара төрки яшьләр берләшмәсенен шәрәфле рәисе Т. Әхмәдишин, «Ватаным Татарстан» газетасының махсус хәбәрчесе Р.

Минһажев составындагы Татарстан делегациясе катнашты.

ЭШКӘ БИЛГЕЛӘНҮ

Татарстан Республикасы Президенты боерыгы белән, ТР Президентының Матбугат үзәге житәкчесе итеп Ирек Минзәки улы Мортазин билгеләнде. Ул 1964 елның 5 апрелдә Байлар Сабасы авылында туган. Иске Чүпрәле урта мәктәбен, Казан югары командалык танк училищесын һәм Мәскәү дәүләт юридик академиясен тәмамлаган.

Ирек әфәнде 1985–1990 елларда СССР Кораллы Көчләре сафында офицер булып хезмәт итә. 1990 елдан башлап ул журналистлык эшендә. 1995 елның 22 декабреннән И. Мортазин—матбугат үзәгенә эшкә билгеләнгәнче—Бөтенроссия дәүләт телерадиокомпаниясенен Казандагы хәбәрчелек пункты мөдире булды.

Монарчы Татарстан Республикасы Президентының Матбугат үзәге житәкчесе булып эшләгән Ә. Х. Хәсәнов ТР Президентының пресс-архив житәкчесе итеп билгеләнде.

МАТУРЛАНА КАЗАН, ЯШӘРӘ

Татарстан архитектурасы һәм шәһәр төзелеше Баш идарәсендә Казан шәһәре үзәген үзгәртеп кору мәсьәләләренә багышланган кинәшмә булды. Аның эшендә Татарстан Республикасы Президенты М. Шәймиев тә катнашып, тузган торак фондын бетерү һәм кварталларны үзгәртеп кору программасын тормышка ашыру буенча башкарылган эшләргә жентекле анализ ясады.

Тузган торакларда яшәүче 10 мең 242 гаилә сонгы өч елда яңа йортларга күчкән. «Азино-1» һәм Яна Савин торак мәйдан-нарында күпкатлы 89 яңа йорт төзелгән.

Казанның үзәк өлешендә 232 йорт архитектура һойкале булып исәпләнә—тизгән аларны реконструкцияләү, үзгәртеп кору эшләре башланачак.

«БӘЛЛҮР КАЛӘМ» ИЯЛӘРЕ

Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры бинасында Татарстан журналистларының Матбугат көне рәсми төстә билгеләп үтелде. Бәйрәмгә килүчеләргә ТР Дәүләт Советы Рәисе Ф. Мөхәммәтшин котлады. Аннары тантаналы шартларда «Бәллүр каләм» ижади бәйгесендә җиңүчеләр бүләкләнде.

«Дан һәм хөрмәт» бүләгенә Казан дәүләт университетының журналистика һәм

социаль психология факультеты деканы Флорид Әгъзамов һәм фельетончы Рөстәм Вәлиев лаек булды.

Журналистлардан М. Гәрәев, Я. Шәфыйков, С. Хәбибуллин (В.Шәрипов), фотожурналист Е. Канаев, телевидениедән Г. Зиннәтуллина, И. Мортазин, В. Безменев (үлгәннән соң), радиодан Р. Нуруллин һ. б. үткән ел нәтиҗәләре буенча үз һөнәрләре буенча иң осталар буларак танылдылар.

«Бәллүр каләм» туташы исеменә биел «Татарстан» дәүләт телерадиокомпаниясенән Л. Заһидуллина лаек булды. «Бәллүр каләм» егете итеп елның иң яхшы газетасы саналган «Татарстан яшьләре»ннән Р. Гыйлемханов күрсәтелде. Аларга кыйммәтле бүләкләр тапшырылды.

ТАТАРСТАН РАДИОСЫ—ЖИҢҮЧЕЛӘР АРАСЫНДА

Прагада «Азатлык»—«Свобода» радиосы партнерлары булган станцияләргән беренче халыкара ассамблеясы булып узды. Анда Россиянең 14 төбегеннән 41 радиокомпания, БДБ илләреннән—12, ерак чит илләрдән 15 компания вәкилләре катнашты. Безнең республикадан Татарстан радиосы, аның житәкчесе—«Татарстан» телерадиокомпаниясе рәисе урынбасары Миләүшә Айтуганова вәкил булды. Ассамблея кысаларында уздырылган конкурста Татарстан радиосы биш иң яхшы компания рәтендә билгеләнде.

ГАЛИМНЕ ОЛЫЛАУ

Казан дәүләт университетының конференц-залында күренекле әдәбият галиме, академик, педагог, жәмәгәт эшкелесе, журналыбызның редколлегия әгъзасы Хатыйп Миннегуловның 60 яшьлек юбилеена багышланган тантаналы кичә булды. Анда галимнәр, әдипләр, укытучылар, студентлар, кич жәмәгәтчелек һәм хакимият вәкилләре катнашты. Юбиллярны КДУ ректоры Ю. Коноплев, Татарстан Фәннәр академиясе президенты М. Хәсәнов, мәгариф министри Ф. Харисов, Язучылар берлеге идарәсе рәисе Р. Мөхәммәдиев, Азнакай шәһәре хакимияте башлыгы Ә. Исхаков, ТР Дәүләт Советы депутаты Ф. Вәлиев һ. б. котлады. Кичәне язучы—академик Т. Галиуллин алып барды.

Ф. КӘРИМ МУЗЕЕ АЧЫЛДЫ

Башкортстанның Бишбүләк районындагы Ает авылында каһарман шагыйрь Фатих Кәрим музейе ачылды. Музейны ачуда Татарстан Язучылар берлеге, Ф. Кәримнең кызы Ләйлә ханым һәм шулай ук шагыйрьнең

авылдашы—танылган журналист Римзил Вәлиев, жирле хакимият, кин жәмәгәтьчелек вәкилләре белән берлектә, зур тырышлык куйдылар.

ШАГЫЙРЬ БҮЛӘГЕ

Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Г. Исхакий бүлгә лауреаты, шагыйрь Әхмәт Рәшит туган якларында—Буа районын Яңа Чәкәп авылында еш була. Үткән ел, мәсәлән, Әхмәт әфәнде авыл китапханәсенә 250 дән артык китап бүлгә иткән булса, быел мәктәп укучылары өчен 300 ләп китап алып кайтты. Мәктәпнән татар теле һәм әдәбияты кабинетын баегуга да шагыйрь үзеннән ләеклы өлеш кертте.

И. САЛАХОВ АРХИВЫ КАЗАНГА КАЙТТЫ

Озак еллар буге Казахстанда яшәгән һәм моннан бер ел элек шунда вафат булган мөхтәрәм әдипбездә—Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәгә Дәүләт бүлгә лауреаты, атказанган мәдәният хезмәткәре Ибраһим ага Салаховның архивы Казанга кайтты. Аны башкалабызга Күкчәтаудагы татар иҗтимагый үзгә президенты урынбасары, Ибраһим аганың фикердәше, якын дуствә Әския ханым Әхмәтшина китердә һәм Татарстан Фәннәр академиясенән Тел, әдәбият һәм сәнгать институты архивына тапшырды. Әдипнән кулъязмалары, шәхси хатлары һ. б. махсус фондта сакланачак.

Х. БИГИЧЕВ ИСТӘЛЕГЕНӘ

Мәскәүдәгә «Җиләл» фондынның мәдәният үзәгендә—Илһам Шакиров исемендәгә залда—яшьлөй арабыздан киткән талантлы җырчыбыз Хәйдәр Бигичев истәлегенә багышланган кичә булды. Бу кичәне К. Шакиров җитәкчелегендәгә мәдәни-агарту үзгә оештырган иде. Очрашуда «Татарстан» журналынның баш мөхәррире, Х. Бигичевнән якташы Р. Фәттахов та катнашты. Ул мәскәүлеләргә мөшһүр җырчының замандашлары тарафыннан язылган һәм «Татарстан» журналы нәшер иткән «Китмә, китмә, сандугач!» китабын тәкъдим итте. Әлегә кичәдә «Ял», «Тальян»,

«Чишмә», «Җиләл» ансамбле җырчылары Х. Бигичев репертуарында булган һәм ул яраткан җырларны башкардылар. Хәйдәр әфәнденән бертуган сәелесе Халидә Бигичева абыйсы турында истәлектәр белән уртаклашты.

КОТЛЫЙБЫЗ!

Дәүләт алдындагы хезмәтләре, мәдәният һәм сәнгать өлкәсендәгә күпәеллык нәтиҗәлә эшчәнлегә өчен, язучы-академик Тәлгатъ Нәби улы Галиуллин, Россия Федерациясе Президенты Указы нигезендә, «Дуслык» ордены белән бүләкләнде. Журналыбызның редколлегия әгъзасын һәм даими авторыбызны әлегә зур бүлгә белән ихлас күнелдән котлыйбыз!

Татар әдәбияты үсешенә зур өлеш керткәнә өчен, шагыйрь, «Мәдәни жомга» гәзитә баш мөхәррире Зиннур Мөҗип улы Мансуров, музыка сәнгате үсешенә зур өлеш керткәнә өчен, җырчы, Казан дәүләт консерваториясе профессоры Зилә Даян кызы Сәнгатуллина Казан шәһәренән Мактау грамотасы белән бүләкләнделәр.

АВЫР ЮГАЛТУЛАР

Күренекле драматург, прозаик, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Татарстанның атказанган табибы Шәриф Нургали улы Хөсәенов шушы елның июлендә—житмешенчә яшендә вафат булды.

Гомере буге авыл кешесен олылап-данлап яшәгән, иҗат иткән күренекле шагыйрь Рәшит Гәрәй улы Гәрәев алтмыш туызынчы яшендә арабыздан китеп барды.

Финляндиядән кайгылы хәбәр килдә: озакка сузылган каты авырудан соң, Һельсинки университеты профессоры, гуманитар фәннәр докторы, төрки телләр белгече, биредәгә Г. Тукай исемендәгә мәдәни жәмгыять президенты, Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре Гомәр Таһир вафат булды.

Тышлыктагы сурәтләр

Тышлыкның беренчә битендә: «Урак өсте»—фотозтюд.

Тышлыкның дүртенчә битендә: язучы Камил Кәримов.

ЯҢА КИТАПЛАР

Татар тарихы. Равил ФӘХРЕТДИНОВ
Казан. «Мәгариф» нәшрияты.—1999 ел. 110
б. Тиражы—5000 данә.

Китапның авторы—Равил Фәхретдинов—күренекле археолог, тарих фәннәре докторы, Татарстанның Дәүләт премиясе лауреаты, татар халкының тарихы буенча танылган белгеч. Төрки каһанлыгы, Болгар дәүләте, Алтын Урда, Казан һәм башка татар ханлыкларының тарихына багышланган 250 дән артык фәнни һәм фәнни-популяр хезмәтләр, шул исәптән, мәктәп дәреслекләре, уку ярдәмлекләре бастырган галим.

Укучыларга тәкъдим ителә торган бу китап, күләм ягынан зур булмаса да, татар тарихының барлык дәвәрләрен дә диярлек кыскача үз эченә ала. Дөрес, соңгы дистә елларда халкыбыз тарихының теге яки бу чорын тасвирлауга багышланган яхшы китаплар шактый басылдылар. Әмма татарның дәүләтчелек тарихының һәм милли-азатлык көрәшенен бөтен дәвәрләрен бергә туплаган аерым басма юк иде әле. Кереш сүздән һәм унбер бүлектән торган бу китап заманча полиграфик ысулда басылган һәм төсле иллюстрацияләр белән бизәлгән. Китапның җаваплы редакторы—Рафаил Хәкимов.

Камил Кәримов

КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARЬ
ОГНИ КАЗАНИ

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)